

Издавач

Галерија Матице српске
Нови Сад, Трг галерија 1
www.galerijamaticesrpske.rs

Главни и одговорни уредник

Мр Тијана Палковљевић, управница

Уредник

Снежана Мишић, МА

Рецензенти

Проф. др Мирослав Тимотијевић
Проф. др Мирјана Стефановић

Књига За љубав отаџбине. Патриотизам и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији објављена је поводом истоимене изложбе приређене у Галерији Матице српске од 14. фебруара до 17. марта 2012. године.

Реализацију изложбе и књиге омогућило је Министарство културе, информисања и информационог друштва Републике Србије

Владимир Симић

ЗА ЉУБАВ ОТАЏБИНЕ

Патриоте и патриотизми у српској култури
XVIII века у Хабзбуршкој монархији

Галерија Матике српске

Нови Сад, 2012.

Превод резимеа

Др Радмила Шевић (енглески)

Светлана Вучковић (немачки)

Лектура и коректура

Јелица Недић

Регистри

Др Мирјана Брковић

Јелица Недић

Ликовно-графичко уређење

Мирослав Лазић

Фотографије

Мартин Цандир (корица)

Мирослав Лазић

Недељко Марковић

Владимир Вукадиновић

Штампа

OFFSET PRINT, Нови Сад, 2012.

Тираж

500 примерака

ISBN 978-86-83603-53-4

Copyright: 2012, Galerija Matice srpske

САДРЖАЈ

Предговор	11
УВОДНА РАЗМАТРАЊА	13
PRO DEO ET PATRIA: ВЕРСКИ ПАТРИОТИЗАМ И КУЛТУРА БАРОКА	23
Идеја отаџбине у култури барока	23
Хришћански рај као небеска патрија	37
<i>Pietas Austriaca</i> и католички патриотизам: култ светитеља, сакрализоване територије и владарске куће	53
Култови српских светитеља: <i>Serbia Sancta</i>	58
Патриоте, мученици, хероји	65
Уметност, политика и верски патриотизам	76
Патриотски програм и сакрализација простора	88
КУЛТ ВЛАДАРА И ДИНАСТИЧКИ ПАТРИОТИЗАМ	105
Од Леополда I до Леополда II: слика владара у XVIII веку	105
Морал, образовање и приручници	112
„Милостиви владар“ и „верни поданик“	115
Јосиф II и модел просвећеног апсолутисте	125
Владари, поданици и патриотска дела	132
Империјалне визитације и династички тријумфи	145
Крунисања и заклетве	150
Литургијско меморисање владара	160
Слика и пропаганда	165
Турци: слика непријатеља у огледалу пропаганде	165
Портрет владара као етички <i>exemplum</i>	175
Слика владара и трансфер ауторитета	191

Топоси династичког патриотизма и њихова визуелизација:	
култови предака, плодности и смрти	204
Култ предака и глорификација плодности	204
Смрт владара	220
Погубљење Луја XVI и одједи у Хабзбуршкој монархији	227
 ПРОСВЕТИТЕЉСТВО, РЕФОРМЕ И ПАТРИОТСКЕ ИДЕЈЕ.	235
Етички патриотизам и космополитизам:	
универзална заједница моралних људи	235
Критика космополитског концепта	246
Конституисање политичке јавности	249
Апсолутизам и јавност.	249
Племство	251
Грађански патриотизам и <i>respublica litteraria</i>	262
Маса као део јавности	273
Јавна места као простори комуникације	277
Патриотски чиновни: јавне дебате, полемике и кампање	283
Дела против популарних побожности и сујеверја	285
Литерарни поход на манастире	295
Списи против папства и епископата	302
Од верске до политичке толеранције	310
Рат и медијска кампања против Турака 1789. године	317
Револуција 1789. године и аустријско-француски ратови	325
Језик као патриотска категорија	328
Патриотизам, словенство и црквенословенски	
језик у XVII веку	331
Просветитељство, реформе и сукоби око народног језика	344
Језик и национална идеја	350
Просветитељство и рађање националног концепта патриотизма	356
 ЗА ЗАКОН И СЛОБОДУ:	
КОНСТИТУЦИОНАЛНИ ПАТРИОТИЗАМ.	365
Нација, сталежи и политичко тело	365
Словенска/илирска нација: топоси	380
Конфесионални оквири илиризма	396
У служби карловачких митрополита:	
Павле Ритер Витезовић	401
Од рода до политичке нације:	
идеја о српској заједници у XVIII веку	407

Устав, закони и патриотизам	416
Српске привилегије као конституција	423
Борба за очување привилегија	430
Културно памћење и меморисање привилегија	436
Темишварски сабор 1790. године и борба за отаџбину	447
Конституционализам:	
патриотски дискурс у говору Саве Текелије	458
Епилог	465
 ЗАКЉУЧАК	 469
Summary	475
Zusammenfassung	479
Списак илустрација	485
Скраћенице	493
Литература	495
Именски регистар	525
Регистар географских имена	553

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

За патриотизам као културно-историјски феномен, који своје порекло води из политичке терминологије античких полиса, хуманистичке дисциплине су показале веће интересовање тек током XX века. Последња истраживања која су махом била усмерена на проучавање средњовековних и нововековних нација и национализма, препознала су његову важност и увела га у своје оквири.¹ Однос између појмова *патриотизам* и *национализам* у историјској перспективи није увек био јасан, те је њихова употреба углавном зависила од појмовне апаратуре и интелектуалног хабитуса истраживача, али и од његових личних склоности и афинитета. Као такав, феномен патриотизма је остао занемарен у историјским дисциплинама у толикој мери да га је постало тешко разлучити од осталих културно-политичких идеја са којима се у историјским епохама углавном појављивао.² Управо то, као и сазнање да је патриотизам један од појмова који је дефинисао нововековну и рану модерну културу, били су главни разлози за одабир овог феномена за тему нашег рада. Анализа проблема који стоје у вези са њим, као и шири резултати до којих се дошло током истраживања, доприносе разумевању не само феномена патриотизма него и целокупне српске културе и уметности у посматраној епохи.

Већ сам наслов ове књиге указује на то да је тема хронолошки ограничена на период нешто шири од једног века, од краја XVII па до завршетка XVIII столећа. Међутим, проблем усложњава чињеница да овај период представља време транзиције из старије нововековне у новију модерну културу, са свим пратећим питањима и проблемима који се отварају.³ Српска култура XVIII века засни-

1 R. Koselleck, *Patriotismus. Gründe und Grenzen eines neuzeitlichen Begriffs*, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedeburg, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005, 535–548.

2 H. M. Blitz, *Aus Liebe zum Vaterland: Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert*, Hamburg: Hamburger Edition 2000, 10–19. Упореди: Н. Макуљевић, *Умешност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2006, 18–21. Такође: М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића „Гај Муције Сцевола пред Порсеном” и „Томирида са Кировом главом” као патриотски „Exemplum virtutis”*, у: *ЗНМ XVIII/2* (2005), 274–284.

3 Исти, *Рађање модерне приватности. Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд: Clio 2006, 11.

вала се на два главна идејна и културна тока – барокном и просветитељском – чији обрасци се могу диференцирати на основу специфичности препознатих у политичкој и популарној култури, религији, визуелним уметностима или књижевности. У том смислу култура барока, захваљујући великом броју елемената јасно препознатљивих и у претходним вековима, представља слику премодерног доба са сопственим схватањима патрије и патриотизма.⁴ С друге стране, иако доба просветитељства у српској култури временски припада последњим деценијама XVIII века, по многим својим идејама и обележјима најављује неке од феномена кључних за разумевање културе модерног доба.⁵ У том смислу, оба појма, и барок и просветитељство, третирају се у раду у најширем значењу, као одреднице две епохе са особеним културним, политичким, друштвеним, религиозним и уметничким карактеристикама.

Тежиште рада је на препознавању, анализи и интерпретацији појмова патрија и патриотизам у култури и уметности, али и њима сродних појмова (отаџбина, домовина, домољубље, родољубље) или оних неопходних за разумевање прва два (етнија, нација, народ).⁶ У категоријалном истраживању наведених појмова највећи део рада посвећен је култури и уметности православних Срба у Хабзбуршкој монархији, из разлога што се ту најдаље стигло у историјским истраживањима, иако је одређена пажња посвећена и тумачењу идеје патриотизма код припадника српске етнице католичке вероисповести. У циљу бољег разумевања феномена, као и потврђивања појединих изнесених теза, у интерпретацији појединих проблема кориштена је различита аргументација – визуелна и литерарна. Циљ рада је да феномен патрије и патриотизма објасни из различитих углова, пратећи њихов развој и промене у XVIII веку, а кључне тачке су препознавање и интерпретирање преко визуелног материјала, ликовних дела високе и популарне културе, дела световне и црквене књижевности, као и политичких и културних догађања. Резултати овако замишљеног истраживања од значаја су за разумевање не само једног историјског феномена, који ни до данашњег дана није изгубио своју актуелност, већ и целокупне српске културе и уметности XVIII столећа.⁷

4 J. A. Maravall, *Culture of the Baroque. Analysis of a Historical Structure*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1986, 3–14. За концепте српске барокне културе и уметности упореди: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад: Матица српска 1996, 12–26.

5 D. Outram, *The Enlightenment*, Cambridge University Press 2005, 1–10. Упоредити такође: W. Schneiders, *Das Zeitalter der Aufklärung*, München: C. H. Beck 2001, 7–20.

6 Иако између појмова *отаџбина* и *домовина* постоји значењска разлика, у историјској перспективи она никада није била уочавана нити наглашавана, а сви сродни појмови те врсте били су идејно обједињени појмом *најирија* и *најириотизам*. Упореди: T. Munck, *The Enlightenment: A Comparative Social History 1721–1794*, Oxford University Press 2000, 201.

7 A. MacIntyre, *Je li patriotizam vrlina?*, у: *Patriotizam*, ur. Igor Primorac, Zagreb: Kruzak 2004, 16–17.

Истраживач хуманистичких дисциплина у свом интелектуалном инструментаријуму располаже мноштвом начина за сагледавање и решавање проблема у оквиру задате теме. Полазећи са већ разрађених становишта културолошких студија и нове културне историје, рад се креће у оквиру неколико методолошких поступака.⁸ Поред анализе дискурса којом се да обухватити и разумети комуникациони процес унутар једног или између више ентитета, ова техника доприноси и разумевању позиције појединачног дела у оквирима шире културне комуникације. Отуда је овај метод кориштен у интерпретацији патриотског дискурса на низу литерарних, визуелних и перформативних историјских примера.⁹ Слично стоји ствар и са производима визуелне културе за које историја уметности користи низ разрађених аналитичких механизма, попут иконологије, анализе текста и контекста или анализе дискурса.¹⁰ Важну предност у разумевању патриотског дискурса пружили су теоријски концепти културног или уметничког трансфера.¹¹

У циљу разумевања патриотског осећаја у култури XVIII века пажња је посвећена и питањима идентитета и свести, јер је сваки од наведених облика патриотизма стајао у директној вези са политичким идентитетом појединца, групе или етнице/нације. Идентитет, појам из инструментаријума модерне психологије и социјалних наука, употребљаван у анализи историјских феномена, допринео је стварању сложеније слике о појединцу и групи.¹² Индивидуа XVIII столећа је имала комплексан идентитет који се састојао из више различитих слојева, каткад комплементарних, а понекад контрадикторних, који су обједињени креирали премодерни менталитет доба. Ти идентитети могли су веома да варирају, а управо они су постали једна од кључних одредница за препознавање различитих типова личности, попут оних из доба барока или просветитељства. Идентитет

8 L. Hunt, *Introduction: History, Culture, and Text*, у: *The New Cultural History: Essays*, (Ed.) Aletta Biersack, University of California Press 1989, 1–22. О идеологији као културном систему: C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic 1973, 193–233.

9 Објашњења анализе дискурса у оквиру културних студија дато је у: C. Barker & D. Galasinski, *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity*, London: Sage 2001, 3–27. Упореди: T. A. van Dijk, *Discourse studies*, London: Sage 2008, xix–xxxvii. Преглед и основни појмови овог метода дати су у: M. Bloor & T. Bloor, *The Practice of Critical Discourse Analysis. An Introduction*, Oxford University Press 2007, 15–31.

10 G. Rose, *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, London: Sage 2002, 5–32. W. J. T. Mitchell, *Picture Theory: Essays on Visual and Verbal Representation*, University Of Chicago Press 1994, 111–181.

11 Низ различитих примера културног трансфера у средњој и источној Европи у XVIII столећу анализиран је у: G. Lottes, *Strukturtypen und Strukturregionen des Kulturtransfers. Auf der Suche nach Kulturgesamtheit im Europa der Kulturvielfalt*, у: *Aufklärung und Kulturtransfer in Mittel- und Osteuropa*, (Hg.) Iwan Michelangelo D'Aprile und Agnieszka Pufelska, *Aufklärung und Moderne* Band 19, Hannover: Wehrhahn Verlag 2009, 13–34. Погледати такође: *Cultural Translation in Early Modern Europe*, (Ed.) Peter Burke and R. Po-chia Hsia, Cambridge University Press 2007, 7–38.

12 П. Берк, *Историја и груписивена теорија*, Београд: Equilibrium 2002, 63–65.

није био статичан феномен и мењао се у складу са променама унутар друштва или заједнице.¹³ Као индивидуални феномен који се пресликавао на колектив, и обрнуто, често је до његове промене долазило посредно преко главних носилаца из горње класе, племства и врха црквене хијерархије, који су као политички активна група наметали модел понашања нижим слојевима. Међутим, понекад је долазило и до колективне промене, када би читава заједница прешла из једне у другу веру, или када би се једна заједница (етнија, нација, народ) у суживоту чврсто повезала са другом, што је условљавало делимичну или потпуну промену идентитета, као и промену објеката лојалности, појма који се налазио у средишту феномена патриотизма. Такође, промена у схватању појма *џајтриоџизам* схвата се и као неминовна промена до које је дошло услед колективне промене свести људи XVIII века, што је представљало природан (историјски) ток ствари, или, у случају Хабзбуршке монархије, процес инициран дубоким и комплексним реформама које су у држави спровођене са врха.¹⁴

Сам појам *џајтриоџизам* је релативно нов, појавио се током XVIII века, и одмах је ушао у терминологију раних националиста XIX века стекавши политичку конотацију. Међутим, његова етимологија, која води порекло од појма *џајтрија* (*patria*), имала је много већу разноврсност у значењима током премодерног доба, што је умногоме зависило од културе, схватања, веровања и менталитета тих историјских раздобља.¹⁵ Таква вишеслојност и комплексност појма *џајтрија* отвара питање о броју различитих отаџбина које је свака особа тог доба могла да има, као и о најразличитијим начинима на које је могла њима да исказе своју љубав. У основи премодерног патриотизма, налазио се осећај лојалности према отаџбини коју је појединац препознавао у различитим идејама, институцијама и личностима које су га окруживале.

Појам *џајтриоџизам* према основним дефиницијама означава љубав према домовини, али не само контемплативну љубав, већ и ону активну, исказивану делима. Патриота, особа која показује љубав и бригу према сопственој патрији, који се идентификује са њом, препознаје се по томе шта је спреман да учини и колику жртву да поднесе за њену добробит. Међутим, опис патри-

13 *Ликови барока*, (ур.) Розарио Вилари, Београд: Clío 2004, 7–11. Упореди: *Човек доба просвећености*, (ур.) Мишел Вовел, Београд: Clío 2006, 5–34.

14 Терезијанске и јозефинистичке опште реформе које су започете још крајем педесетих година, до краја века су драстично и неповратно измениле изглед државе. Више о томе у: D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, London: I. B. Tauris 2005.

15 Појам *patria* у латинском језику имао је више значења, а свако од њих је долазило до изражаја у зависности од контекста у којем је та реч употребљена. Отуда је могао да означава отаџбину (земљу очева), домовину, родни град, али и родно место у ширем смислу те речи. Из њега изведен придев *patrius* указивао је на очинску, родитељску, домаћу, завичајну или родну везу. Истовремено, појму *patria* био је близак појам *pietas* који се односио на осећање дужности, а у зависности од контекста и на љубав према боговима, родитељима, поглаварима или на љубав према домовини. У: M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Beograd: Familet: Neven 2006, 760, 796.

отизма укључује и такве елементе као што су идентификација са властитом земљом, потреба за припадношћу заједници и суделовањем у њеном животу, жеља за превладавањем скучених оквира индивидуалног живота и његових релативно приземних садржаја путем укореењености у колективној прошлости и успостављањем односа према колективној будућности.¹⁶ Патриотизам као осећај љубави према домовини не завршава се само на њеној политици, већ представља и љубав према њеном језику и култури, историји и херојским ликовима, обичајима и традицијама, књижевности и уметности или природним лепотама.¹⁷ Истовремено, патриотизам спада у категорију врлина повезаних са исказивањем лојалности, у коју се још може уврстити брачна верност, љубав према властитој породици и родбини, пријатељство, или лојалност институцијама попут цркве и државе или идејама попут нације.¹⁸ Тај однос обично је утемељен на посебној историјској повезаности између појединца који га изражава и објекта његове лојалности, те понекад стоји у вези са индивидуалним осећајем захвалности за добробити које прима од њега. Ипак, осећај патриотизма превазилази тај двосмерни однос узајамног доброчинства, па се тако може појавити и без оправдавајућих разлога зашто је неко патриота, веран својој отаџбини. Уопште, у култури и схватању XVIII века осећај љубави и лојалности спадао је у социјално нормиране врлине које је друштво кроз васпитање и образовање неговало и подржавало. Чврсти патријархални и сталешки систем своју главну потпору је имао у нормирању јавних и приватних врлина које су обликовале перцепцију света, контролисале емоционално понашање поданика и одређивале дужности сваког појединца. Отуда су љубав према вери или отаџбини у најширем смислу, као и лојалност владару и реформама које је он спроводио за добробит својих поданика, представљали манифестативне облике патриотских схватања човека тог доба. Управо на таквим концептима заснива се наше схватање и интерпретација појмова *џајрија* и *џајриоџизам*, у прилог чему даље у тексту износимо низ аргумената.¹⁹

Појам *џајриоџизам*, искован у XVIII веку, заснован је на наслеђу грчког и римског патриотизма из којег су филозофи, историчари и песници преузели религиозни и политички садржај, пре него што је добио квалитет и значење политичке врлине у служби нације. Старији од овог појма је термин *џајриоџа* чији етимолошки корен лежи у древном појму *patria* који се код античких народа, превасходно Грка и Римљана, односио на град. За Грке, који су себе видели као грађане (*politai*) и важне учеснике у животу полиса, *patriotai* су били варвари – странци названи по земљи свог порекла – насупрот грађанима одређеног

16 I. Primorac, *Patriotizam sveden na pravu mjeru*, у: *Patriotizam*, 60–62.

17 S. Nathanson, *U odbranu „umjerenog patriotizma“*, у: Исто, 37.

18 A. Oldenquist, *Loyalties*, у: *The Journal of Philosophy*, Vol. 79, No. 4. (Apr., 1982), 182–187. Упореди: R. E. Ewin, *Loyalty and Virtues*, у: *The Philosophical Quarterly*, Vol. 42, No. 169. (Oct., 1992), 410.

19 М. Тимотијевић, *Васџиџање емоџија и уобличавање модерној грађанској иџенџиџиџа код Срба*, у: *ГДИ* 1–3 (2005), 11–13.

града-државе. Тек од времена старог Рима појам *patria* добија пуно значење и емоционалну обојеност, када постаје симбол свих највиших вредности – моралних, религиозних, политичких и етичких – а тај моћни симбол инспирисао је војнике и грађане да поднесу и највеће жртве.²⁰ Истовремено, сваки поданик Царства признавао је најмање две отаџбине: прва је било његово родно место (*patria sua*), а друга град Рим као заједничка отаџбина (*patria communis*).²¹

Појам патриотизам је садржавао у себи и религиозни сентимент, те је понекад био веома близак појму побожности. Речи попут *земља* или *држава* односиле су се на земљу очева – *terra patria*, а отаџбина је била земља или простор који је религија сваког појединца већ сакрализованала, место где су биле покопане кости предака које су заузеле и штитиле њихове душе. Сваки антички грађанин је у души носио малу отаџбину, коју су чинили његова породица и гробови предака, и велику, коју је представљао град, са својим сакрализованим окружењем, светим местима и својим херојима. Отаџбину је омеђавала религија, а њен простор су насељавали богови и светитељи обожавани приликом верских светковина. Због тога што је све најдраже и најсветије било у вези са отаџбином, патриотизам је сматран врхунском врлином, далеко изнад свих осталих. У њему је појединац налазио сигурност за своју имовину, за своју породицу, законе или веру, а изгубити то значило је изгубити све. Верски патриотизам је везивао појединца за отаџбину светом везом, нагонећи га да је воли попут своје вере и да јој указује поштовање какво је указивао боговима. Морао јој се у потпуности и безусловно предавати и волети је без обзира да ли је славна или непозната, просперитетна или несрећна, милосрдна или сурова.²² Хришћанска теологија је учврстила ново схватање и емоционално самоодређење хришћана, који су пратећи учења Отаца себе видели као странце у сопственој отаџбини и чланове једне нове комуне, односно становнике једног другог (замишљеног) света. Пребацавање значења отаџбине са секуларног на духовни ниво представљало је неку врсту политичког задатка раних хришћана, у циљу изналагања нове чврсте везе која би заменила стару световну, а истовремено снажније повезало чланове њихове заједнице.

Једна од личности која је највише утицала на овај процес, истовремено градећи религиозни идентитет хришћана и у потоњим временима, био је Свети

20 Када би војник Римског царства погинуо бранећи Галију, Шпанију или Сирију, његова смрт се схватала не као смрт за одбрану тих територија, већ као жртва за *res publica Romana*, за Рим и све оно што он представља: богове, морал, владара или републику, образовање или начин живота. У: Е. Н. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, у: *The American Historical Review*, Vol. 56, No. 3. (Apr., 1951), 473–474.

21 Овакав став изражавају и Цицеронове реченице попут: *Patria mihi vita mea carior est* (Домовина ми је дража од живота). У: М. G. Dietz, *Patriotism. A Brief History of the Term*, у: *Political Innovation and Conceptual Change*, (Ed.) Terence Ball & James Farr, Cambridge University Press 1995, 177–178.

22 М. Viroli, *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford University Press 2003, 18–19.

Августин.²³ Мењајући концепт саможртвовања и са њим самог његовог циља, он је у свом делу *De civitate Dei* умањео политичко значење појма *patria* и увећао његов духовни садржај, указујући на нове моделе побожности и пожртвовања – свете људе и мученике. У његовом схватању устројства и хијерархије универзума Рим је био само један мали део целине, а они који су у Риму и даље видели отаџбину и извор свог живота и идентитета, били су, по Светом Августину, осуђени на вечно ропство у *civitas terrena*. Тако се значај политичке заједнице смањивао, а важност небеског града и душе причесника све више нарастала.²⁴ Паралелно са тим, конституисање етничких и локалних хришћанских заједница истакло је у први план светитеље са домаћим пореклом, који су, поред општехришћанских дужности, имали и посебан задатак да заштите свој изабрани народ, као и сакрализовану територију на којој је живео. Указујући на *patria paradisi*, небески полис који је наводио хришћанске мученике на жртву, средњовековни схоластичари су истицали овај појам као извор највише дужности.²⁵

Истовремено, патрија стиче модеран смисао, препознатљив не само по „националној“ територији, већ и по емоционалној вези њених субјеката који су је видели као свету (*corpus mysticum*) и повезивали са политичким телом и личношћу владара. Вазали и витезови који су се борили и умирали за свог господара жртвовали су себе *pro domino*, да би исказали своју лојалност и династички патриотизам, а не да би испунили своју грађанску дужност.²⁶ Чак и када је приказиван као пример братске љубави, средњовековни патриотизам никада није достигао ниво саучествујуће љубави према суграђанину. Као витез, поданик или уметник појединац је нудио своју лојалност господару, феудалцу или патрону, али не у име територије, царства, или државе, већ њему као личности.²⁷ Теолошко схватање *amor patriae* било је уједињено са органским политичким телом, а смрт за отаџбину је сматрана величанственом жртвом инспирисаном хришћанским врлинама. Тиме је положен темељ идејама о отаџбини које су важиле у ренесанси, а које су пропагирале став да домовина

23 E. H. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, 475.

24 M. G. Dietz, *Patriotism. A Brief History of the Term*, 179–180.

25 У свом делу *Summa Theologiae* Тома Аквински се у више наврата позива на Цицерона у жељи да докаже да је љубав према отаџбини један облик побожности који се састоји из чина бриге и безазлене помоћи суграђанима и земљацима. Тај облик привржености произилази из љубави и усмерава суграђане да служе општем добру, те се стога може рећи да је *pietas* према домовини исто што и Правда. Докле год је стајала у субординацији према љубави према Богу, љубав према отаџбини се сматрала легитимном и племенитом. И Птоломеј од Луке у делу *De regimine principum* третира љубав према отаџбини (*amor patriae*) као највишу етичку вредност, засновану на идеји о милосрђу као најважнијој од свих врлина. У: M. Viroli, *For Love of Country*, 21–23.

26 E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton University Press 1957, 234.

27 A. L. Herman, *The Language of Fidelity in Early Modern France*, у: *The Journal of Modern History*, Vol 67, No. 1 (Mar., 1995), 9–16.

заслужује љубав и лојалност појединца већу него према породици, другој особи или чак хришћанској вери.²⁸ Овако схваћена идеја класичног патриотизма, током времена се трансформисала у нови политички концепт који се базирао на идентификацији појма *patria* са појмом *respublica*, тј. јавним слободама и општим добром. Патрија је изискивала одређену врсту љубави – *pietas* (поштовање, побожност) и *caritas* (милосрђе) – а грађани су јој дуговали безазлену љубав сличну оној какву осећају према родитељима и рођацима, и имали су обавезу да је јавно изражавају чином покорности и вршењем службе у њену корист. *Pietas* као врлина и део обавеза сваког грађанина истовремено је представљала и страст која је покретала на верност и великодушност, не само према ближњима, већ и према свим земљацима и суграђанима.²⁹

За хуманистичког интелектуалца новог века *пајтрија* је означавала слободе једног града или државе, освојене у прошлости, које су чувале грађански цивилни дух. Одсуство тог духа смањивало је снагу грађанства и омогућавало деспотима да владају, а појединац је имао моралну обавезу према својој отаџбини због тога што му је она обезбеђивала све добро које има у животу, као и због тога што је то било једино место на којем је могао да ужива предности слободе. Отуда је током XVIII века поново оснажила идеја стварања устава или јединственог закона који би политички обавезивао владара, што је изазвало оштру политичку борбу коју су водили различити друштвени слојеви, сваки из сопствених разлога. Читав тај процес, у историографији препознат као конституционални патриотизам, нарочито је постао изражен у време просветитељства и политичке и културне еманципације доњих сталежа, пре свега грађанства.³⁰ Различите социјалне и политичке структуре су, свака из својих различитих потреба, неговале другачије идеје о патриотизму. Водећи политички слојеви племства пропагирали су идеју државног патриотизма заснованог на очувању постојећег сталешког уређења, расподеле

28 Међутим, од X века *patria* поново стиче политичко-територијалну конотацију и постаје објект лојалности. Снажење средњих и већих краљевина као својеврсних „националних територија“ поново је означило отаџбину као политичку творевину, што се очитовало у увођењу пореза „за одбрану отаџбине“ (*ad defensionem natalis patriae*) или „за одбрану краља“ (*pro defensione regni*). Од XII века концепт отаџбине се употребљавао и у политичке и у религиозне сврхе: за скупљање средстава за Крсташке ратове, за регрутацију војника и бранилаца области и градова, за увођење нових пореза итд. У: M. G. Dietz, *Patriotism. A Brief History of the Term*, 181.

29 Ово се јасно може видети у Цицероновом делу *Tusculanae disputationes* у којем доводи у везу отаџбину са слободом и законима. Квинтилијан у *Institutio oratoria* указује на разлику између појмова *natio*, за који каже да означава обичаје једног народа, и *patria*, под којим се подразумевају закони и институције једног града. Свети Августин у *De civitate Dei* преноси у средњи век идеју о једнакости између отаџбине и јавног добра. У: Maurizio Viroli, *For Love of Country*, 19–20.

30 C. Laborde, *From Constitutional to Civic Patriotism*, у: *British Journal of Political Science*, Vol. 32, No. 4 (Oct., 2002), 591–599. О настанку ове појмовне конструкције упореди: P. Markell, *Making Affect Safe for Democracy?: On „Constitutional Patriotism“*, у: *Political Theory*, Vol. 28, No. 1 (Feb., 2000), 38–49.

моћи и очувању друштвених привилегија. За разлику од њега, династички патриотизам, генерисан и контролисан из владарске куће, усмеравао је осећања љубави и лојалности поданика према владару и династији. Поред овог, током друге половине XVIII века појављује се унутар просветитељског идејног круга и реформски патриотизам: променама наклоњене патриоте желеле су да просветитељским реформама модернизују и унапреде домовину. Носиоци тих идеја били су образовани појединци који су често себе јавно називали патриотама и организовали се у патриотска друштва у циљу спровођења свог програма. У последњој трећини века из ових друштава и паралелно са њима развија се национални концепт патриотизма. Главна брига ових друштава било је спровођење грађанских слобода и политичка партиципација нације.³¹ Иако етика патриотизма носи у себи одређену дозу контроверзности, јер од индивидуе захтева лојалност и бригу о отаџбини и, истовремено, његову имперсоналност и моралност при доношењу било каквих етичких судова, у епохи просветитељства је као један од водећих идеала истакнута верност етичкој заједници свих људи – човечанству. Тај идеал се заснивао на кантијанским идејама моралне једнакости свих људских бића, на постојању људских права и на схватању да све њих карактеришу одређене заједничке особине које доприносе смањењу разлика и ограда међу њима.³² Иако се већ пред првим налетом историјске буре овај идеал повукао са јавне сцене, ипак није у потпуности нестао и периодично је васкрсавао у делима појединих интелектуалаца.

Рад полази са становишта да је српска култура XVIII века, са свим својим специфичностима, функционисала као део опште културе тог доба у Хабзбуршкој монархији, и уједно у Светом римском царству, што је у највећој мери утицало и обликовало њена схватања идеје патриотизма. Српска етница која је развијала своју културу у Хабзбуршкој монархији још од почетака новог века, током XVII и XVIII века доживела је неколико великих политичких и културних промена, што је утицало и на њене концепте патриотизма. Компаративним методом, кроз различите уметничке и литерарне примере, показано је које су то додирне тачке које су српске патриоте делиле са својим савременицима, а на принципу културног трансфера демонстриран је начин циркулисања идеје патриотизма у оквиру једног, или између два различита друштва. Отуда је и структура саме књиге усклађена са основним токовима патриотске мисли доминантним у задатим географским и временским оквирима, а кључни проблеми којима ће бити посвећена пажња јесу верски, династички, просветитељско-реформски и конституционални патриотизам. Такође, ради бољег разумевања феномена у истраживања су укључена и разматрања фактора који су директно утицали на формулисање идеје патриотизма, попут нације, народа, сталежа, вере, закона, слободе, револуције, власти или политике.

31 O. Dann und M. Hroch, *Einleitung*, у: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003, 12–13.

32 P. Kleingeld, *Kantian Patriotism*, у: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 29, No. 4. (Autumn, 2000), 314.

КУЛТ ВЛАДАРА И ДИНАСТИЧКИ ПАТРИОТИЗАМ

Од Леополда I до Леополда II: слика владара у XVIII веку

Династички патриотизам заснивао се на осећањима лојалности, привржености или, чак, побожности усмереним према владару и династији, а испољавао се исказивањем персоналне оданости. Симболичка и репрезентативна форма краљевске власти која се манифестовала у свим јавним просторима само је појачавала осећај политичке обавезе поданика.¹ Провиђење је, како је сугерисала класична формула *rex imago Dei*, створило краља према сопственој слици да спроводи веру и правду на земљи, те је појединац, у складу са тим веровањем, морао да га обожава и да му се покорава. У црквеним и политичким списима појединих аутора раног модерног доба краљевски ауторитет је представљан још личније и ближе поданицима, усађујући им осећај персоналне заштите сличан оном који пружа *pater familias*.² Отуда је произилазила и патриотска дужност владара да брани земљу и своје поданике од непријатеља, да штити веру од јеретика, као и да одржава постојећи друштвени поредак и хијерархију. С обзиром на такве задатке, монарх и његово окружење су у јавности и пред поданицима продуковали слику која је варирала од времена до времена, и зависила од општих европских политичких кретања, али која је, у суштини, увек обухватала поменуте елементе. Династички патриотизам се није односио само на владара и његову породицу, већ је то био политички комплекс који је чинила мешавина личности и предмета, географских и менталних топоса, симбола и митова. У композитним државама,

1 Династички патриотизам или ројализам као везивна материја која је спајала различите делове политичке нације и друштва уопште, имала је важно место у политичком дискурсу премодерног доба. Он је хармонизовао хијерархизоване односе између, метафорички речено, удова и органа које су чинили поданици, и главе коју је представљао монарх. Обавеза лојалности суверену налазила се у средишту такве политичке комуникације. Овом проблему посвећено је доста места у историјским истраживањима: J. De Groot, *Royalist identities*, New York: Palgrave Macmillan 2004, 1–14, 21–33. О односу владара према отаџбини: Е. Н. Kantorowicz, *The King's two Bodies*, 259–272. Теоријски концепти политичког легитимисања владара пред поданицима дати су у: R. S. Barker, *Legitimizing identities: the self-presentations of rulers and subjects*, Cambridge University Press 2001, 106–109. Један пример визуелног концепта династичког патриотизма могуће је погледати у: М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића*, 274–284.

2 О потреби заштите коју поданици исказују спрам суверена речито говоре најразличитије тужбе и молбе које грађани износе пред њега, као и нерешени процеси у којима се очекује његова арбитража. Више о томе у: Исти, *Рађање модерне приватности*, 89–94.

попут Светог римског царства или Хабзбуршке монархије, династичка лојалност је била кључна интегративна политичка спона између многих територија, односно различитих народа и вера, и требало је да надокнади мањак других веза. Култ владара и династије пропагирани су и одржавани на најразличитије начине: кроз многобројне видове уметности и књижевности, уз помоћ нових технолошких сазнања, али и кроз фестивале, церемоније и спектакле.³ Облици патриотског деловања, како владара тако и поданика, били су диверсификовани и одвијали су се на више нивоа: на двору за елиту или на јавним местима за масу поданика, кроз софистициране скупове попут балова или деобом бесплатне хране народу приликом крунисања и визитација.

Улога цара као владара Светог римског царства била је више векова обавијена религиозним оквирима са наглашеним есхатолошким значењем. Повезивана са последњим од четири краљевства из визије пророка Данила, преко средњовековног принципа *translatio imperii*, Свето римско царство је, по схватањима савременика, претходило коначној Христовој владавини на земљи.⁴ Већ од доба Карла V Хабзбурговци су у потпуности усвојили идеју о универзалном хришћанском царству коју су дворске апологете извличиле и разрађивале из средњовековних теолошких оправдања царске власти. Нагласак је стављан на световну власт (јер је земаљско краљевство било аналогно небеском краљевству), на теолошке интерпретације историје, на подсећања на пророчанства која су најављивала владавину Карла V, на божанску подршку и помоћ приликом крунисања и током саме владавине, и, наравно, на цареве личне врлине. Прва и основна дужност универзалног монарха била је да чува јединство хришћанства и да га штити од неверника и многобројних јеретика.⁵ Међутим, након Тридесетогодишњег рата Хабзбурговци су повукли свој захтев за универзалном монархијом и доминацијом, али су истакли примат аустријске куће над свим осталим династијама и краљевствима образлажући своју супериорност божанским избором.⁶ Династија је због својих „изузетних врлина“ одабрана за заштитника Католичке цркве што је одредило верску политику куће за следећих сто година, све до ступања на трон Јосифа II и спровођења просветитељских реформи.

И код Леополда I и код Карла VI је доминирала слика хришћанског монарха католичке вероисповести, а политичка репрезентација сваког од њих, побожност, или свечане јавне и приватне церемоније, просуђиване су са стано-

3 X. Torres, *Making and Remaking Patriotism*, 149–151.

4 *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350 – c. 1450*, (Ed.) J. H. Burns, Cambridge University Press 1998, 59–60, 315. Више о истој идеји у XVIII веку упореди: S. L. Baehr, *From History to National Myth: Translatio Imperii in Eighteenth-Century Russia*, у: *Russian Review*, Vol. 37, No. 1 (Jan., 1978), 1–7.

5 F. Bosbach, *Monarchia universalis. Ein politischer Leitbegriff in der frühen Neuzeit*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1988, 49–51.

6 M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I in image, spectacle and text*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern 2000, 191.

вишта католичког схватања морала и доктрине.⁷ Јавна слика владара и његова репрезентација инспирисани су и креирани на идејама католичке барокне културе, а једна од идеја које су је уобличавале била је идеја „природног краља“. Та идеја је потицала из средњег века, означавала је легитимне владаре, у чија наследна права није постојала никаква сумња, а Хабзбурговци су били једна од династија која је уживала пуни респект широм Европе.⁸ Истовремено, овај израз је означавао и доброг владара, отеловљење идеје добре власти (*regimen naturale*) насупрот лошој (*regimen violentum*). У пропагандним текстовима владар није представљан само као заштитник, глава, пастир и супружник отаџбине, већ и као сама патрија, као једно тело. Краљево политичко тело било је корпоративно тело чије удове је чинио црквени staleж и аристократија, који су се налазили у органској заједници, те чинили јединствено политичко тело, иконографски приказивано као мужевно, моћно и вечно.⁹

Током читавог XVII века, од милитантне фазе контрареформације у време владавине Фердинанда II до постепене верске хомогенизације почетком XVIII века, династија је уз помоћ Католичке цркве покушавала да искује јединствени менталитет поданика на просторима на којима је владала. У средишту тог процеса налазила се *pietas Austriaca*, идеја католичке побожности која је наглашавала узвишену империјалну мисију аустријске владарске куће. Владарски програми, попут Леополдовога, пропагирани су у етичко-политичким делима, тзв. кнежевским огледалима, која су састављали политички теоретичари католичке вероисповести. *Princeps in compendio* (Влагар: сажетии њриказ), књижица публикована 1632. године за будућег цара Фердинанда III, а затим по налогу Петера Ламбека, дворског библиотекара цара Леополда I, прештампана 1668. године, заступа идеју да асполутно поштовање божанске воље, пропагирање хришћанства и заштита католичке вере од јереси, јесу примарне дужности владара.¹⁰ Из тога је произашао Леополдов став о сузбијању протестаната у Угарској, као и о паневропској борби против Турака.

Избор за цара био је видљиви знак да је одређена личност изабрана од Бога и да само та особа може заузети владарско место.¹¹ Бог свог изабраника дарује

7 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI: Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“*, Berlin: De Gruyter 1981, 78–95. Моћ коју нуди политичка употреба слике, било да се радило о профаним или сакралним темама, позната је још од антике и нештедимице је кориштена у различите сврхе. Више о томе: D. Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, University of Chicago Press 1991, 1–26.

8 Такође, концепт „природног краља“ укључивао је од XVII века и одређене компоненте етничке природе, јер се у неким државама, попут Француске, подразумевало да би краљ требало да буде припадник те нације. У: X. Torres, *Making and Remaking Patriotism*, 164–165, 167.

9 J. B. Landes, *Visualizing the Nation: Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France*, Ithaca: Cornell University Press 2001, 165.

10 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 70–74.

11 R. S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, Princeton University Press 2006, 40–43.

особинама неопходним једном владару, попут мудрости (*sapientia*), праведности (*justitia*), храбрости (*virtus*), и милосрдности (*clementia*).¹² Кандидат својим ставом мора јавно да покаже да се налази у Божијој милости, а у случају да земљи крене лоше у политици, у ратовима или избијањем епидемија, то је сматрано за први знак да је владар изгубио небеску заштиту, што је отварало могућност за унутрашње сукобе око престола. Симболични, али видљиви израз Божије милости било је исијавање (*splendor*) које је произилазило како из личности владара и његове спољашње појаве, тако и из његових инсигнија.¹³ Владареву светост потврђивало је неколико особина које је поседовао, као што је чистота крви и моћ чудесног исцељења појединих болести (скрофуле), док је сама светост преношена рађањем исто тако светих краљева, а црква ју је потврђивала.¹⁴ Истовремено са идејом католичког монарха, егзистирала је и стара византијска империјална идеја о подражавању Христа коју су у својим идеологијама одржавали многи европски владари.¹⁵ Визуелне представе Леополда I као крунисаног цара Светог римског царства припадале су дугој традицији религиозних представа Христа владара. Уз овакве слике и графичке листове одржавао се и низ ритуала који су потврђивали паралелу између небеског и земаљског цара, попут обичаја прања ногу на Велики четвртак, када је цар дванаесторици сиротих поданика прао ноге по узору на исто дело које је Христос учинио апостолима. Након тога би сви заједно обедовали, а остаци вечере били би подељени сиромасима. Овај обичај је трајао током читавог XIX века и очувао се све до Првог светског рата и нестанка Аустроугарске монархије.¹⁶

У великим панегиричким делима директно се доводила у везу монархова оданост вери са победама његових армија на бојном пољу, праведност са тријумфом и побожност са просперитетом, а сам цар постајао је модел за хришћанско политичко понашање. Реторика која је истицала награду за праведност као оправдање за понашање владара била је једнако важна као и прин-

12 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 74–75.

13 A. Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit: politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1994, 37–40.

14 E. H. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, 483. За познавање слике коју су у премодерном периоду имали поданици о владару, илустративан је опис сусрета кнеза Алексе Ненадовића са Јосифом II у манастиру Фенеку 1788. године: „Кад рече: зове те цар, прођоше ме мрави од пете до перчина. Паде ми на ум што су ми Турци приповедали: да се цар не може видети, и који га год види, мора му од стра' доња усна препући.“ У: М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд: Рад 2001, 11.

15 H. Maguire, *Style and Ideology in Byzantine Imperial Art*, у: *Gesta*, Vol. 28, No. 2 (1989), 226–228. Чувена књига Томе Кемпијског (Thomas à Kempis) *De imitatione Christi* функционисала је и у православном свету након што је Петар Могила, кијевски митрополит, двадесетих година XVII века превео са латинског. У: L. Charipova, *Peter Mohyla's Translation of „The Imitation of Christ“*, у: *The Historical Journal*, Vol. 46, No. 2 (Jun., 2003), 241.

16 M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 194. Упореди: D. L. Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism*, 29.

цип његовог божанског избора.¹⁷ Веровање да Бог подржава праведног владара у бици за праведну ствар формулисано је још у средњем веку. Побожност и поштовање цркве, чиме су Хабзбурговци желели да истакну своју династију, илустровала је легенда, често разрађивана у литератури и визуелним уметностима, о краљу Рудолфу и евхаристији. Та слика је истицана као паладијум династичке побожности и вере у Бога, исто као што су борба против побуњених Мађара или сурово кажњавање чешких протестаната тумачени као *summa humanitatis* – жртвовање неколико живота зарад мира и добробити многих. Слика о побожном цару створена у јавности и његово понашање у јавном простору усмеравали су поданике да следе његову религиозност и морал.¹⁸ Истовремено, цар је активно учествовао у сфери јавне побожности, нарочито током турских ратова, приликом различитих патриотских чинова: конверзије заробљених Турака у хришћанску веру или јавним молитвама и службама за војнике погинуле у борбама са непријатељем. Овакве конверзије нису биле новина и одигравале су се широм Европе, а упориште им је било есхатолошко, у миленаристичкој мисији конверзије Муслимана и Јевреја и припреми за долазак вечног царства. Црквене службе за спас душа погинулих војника манифестовале су очинску бригу владара и отаџбине за поданике.¹⁹

Док је у наследним монархијама династија обезбеђивала сопствени легитимитет кроз потомке, а тренутни монарх отеловљавао у својој личности целу нацију, у Светом римском царству континуитет и легитимитет власти није обезбеђивао цар већ „кућа“, која је имала тапију на рођачке везе са оним првим, замишљеним краљем. Династичко тело се протезало на политичку нацију омеђену великим бројем рођачких веза са различитим фамилијама. Успостављање породичних веза као средства деобе политичког ауторитета био је стари и од давнина познат метод. Женидбу владаревом ћерком или рођаком племство је перципирало као начин да се буде ближе царевом окружењу, а та жеља већине крупног племства давала је владару изузетност и посебан положај.²⁰ Притом, Бог је био тај који је изабрао владарску кућу Аустрије и предестинирао њену доминацију, а њене цареve обдарио врлинама снаге, храбрости и мудрости. Панегирички текстови Дидакуса де Леквила (*Didacus de Lequile*), од 1653. године титуларног бискупа Омиша у Далмацији, писани за Фердинанда III, најбољи су пример схватања тог доба о улози и значају династије. У личности цара биле су концентрисане све кохезионе силе које су Свето римско царство, скуп независних и полузависних држава, држале на окупу. Величина Царства је током векова расла захваљујући успешним браковима и освајањима, а крајем XVII и

17 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 56.

18 K. Schmal, *Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung: Religiöse Praxis und Sendungsbewußtsein gegenüber Familie, Untertanen und Dynastie*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2001, 121, 184–196.

19 M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 201–205.

20 Исто, 34–35.

почетком XVIII века Царство је обухватало огромну територију. Титула Јосифа II 1790. године била је веома дуга и гласила је: Јосиф II, Римски цар, Апостолски краљ Угарске, Чешке, Далмације, Хрватске, Славоније, Галиције и Лодомерије; надвојвода Аустрије, војвода Бургундије, Штајерске, Корушке и Крањске; велики принц Трансилваније, маркгроф Моравске, војвода Брабанта, Лимбурга, Луксембурга, Гелдерна, Виртемберга, Горње и Доње Шлезеије, Милана, Мантове, Парме, Пјаћенце, Гвастала, Аушвица и Цатора; принц Швабије, принц-гроф Хабзбурга, Фландрије, Тирола, Хенегауа, Кибурга, Герца и Градишке; маркгроф Светог римског царства, Бургауа, Горњих и Доњих Лужица, војвода од Намура, лорд Виндишмарка и Мехелна; војвода Лорена и Бара, Велики војвода Тоскане.²¹

Милиони поданика су лојалност владару Хабзбуршке монархије исказивали на различите начине. Сваке године је владарев рођендан (имендан) прослављан свечано, уз ватромет, црквене службе, панегирике и друге изразе династичког патриотизма. Велике масе народа молиле су се за његово добро здравље и дуг живот, а он је обилазио народ и присуствовао појединим прославама, док су новине и брошуре славиле херојску историју династије и позивале народ на љубав и покорност.²² Током оваквих јубилеја расла је потражња за портретима владара и његове породице, а таква потреба поданика задовољавана је штампањем великог броја графичких листова и копија познатих слика. Овакав тип визуелних представа веома чест у домовима поданика, о чему сведочи низ инвентара српских грађанских кућа из XVIII и XIX века, био је један од конститутивних елемената заједничког идентитета, који се заснивао на окупљању око централног стуба државе, владара-оца, а преко њега и са идентификацијом са Аустријом – патријом. Церемоније и ритуали служили су као кохезиони елемент који је повезивао династички патриотизам и етничко, национално или верско порекло поданика, при чему лојалност владару није искључивала остале облике лојалности. У монархији богатој различитим народима и вероисповестима владар је био симбол традиционалног патриотизма који је егзистирао изнад свих идентитета и разлика, што је брижљиво неговано у јавним програмима.²³

Један од видова изражавања бриге о поданицима биле су дуготрајне и заморне империјалне визитације, које су владари понекад вршили чак и у најудаљенијим деловима државе. Сваки пут када је цар Јосиф II пролазио кроз Банат, и 1768. и 1773. године, вршачки грађани су излазили да га дочекају и да му уруче своје молбе и тужбе. Његова стаза је била позната и народ је био обавезан да приликом

21 T. C. W. Blanning, *Joseph II*, London and New York: Longman 1994, 10.

22 H. Büschel, *Untertanenliebe. Der Kult um deutsche Monarchen 1770–1830*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2006, 241–265. Низ описа прослава и свечаности на бечком двору у време царице Марије Терезије оставио је гроф Јохан Јосиф Кевенхилер-Меч. У: *Theater, Feste und Feiern zur Zeit Maria Theresias 1742–1776*, (Hg.) Elisabeth Grosseger, Wien: Der Österreichische Akademie der Wissenschaft 1987.

23 D. L. Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism*, 2–6. Упореди: М. Брковић, *Царска љубавица*, у: *XVIII столеће VI* (2007), 201–205.

проласка цара изађе и дочека га на најсвечанији начин. Тако је 13. и 14. априла 1773. године, Јосиф II по трећи пут посетио Банат да би се уверио у положај својих поданика и стање у том делу државе. У зору 13. априла у четири часа кренуо је из Темишвара и преко Жебеља, Жипета, Жидовине, Бокшана, Физеша, Ферендије и Великог Жама стигао у Вршац и ту преноћио. Ујутро следећег дана око десет сати продужио је пут према Панчеву, где је преко Влајковца, Алибунара и Новог Сада у два сата по подне стигао. У пратњи су му били зет, фелдмаршал Херцог Алберт саксонско-тешенски, гроф Лаудон, гроф Ностиц, Ђулаји, Фабриш и Хирш, а у Банату су им се прикључили генерали Митровски, Зедвић и Вимпфен. Као и на другим местима где је цар преноћио, тако се и у Вршцу морала припремити храна и смештај за високог госта и његову пратњу: 70 фунти говедине, 1 теле, 1 јагње, 24 пилета, 3 гуске, 2 кокошке, 2 ћурке, 6 фунти масла, 4 фунте масти, 40 јаја, 2 осмине финог брашна, 2 фунте шећера, 8 лимунова, 4 фунте сланине, 4 фунте сала, разно зеље, бели хлеб, вино, кухињско посуђе, ножеви, виљушке и кашике од коситра, стаклад и 40 завежљаја сламе за спавање.²⁴ Више од свега другог, туре и инспекције су доводиле цара у контакт са поданицима из удаљених крајева државе. Током ових инспекција он се трансформисао у живи симбол династичке лојалности и идентификован је са државом којом је владао, а могао је да користи различита средства и институције (војску, полицију или церемонијал) да би оставио утисак на поданике. С друге стране, од масе се очекивало да приликом сусрета испоји ентузијазам и искаже љубав и поштовање према монарху.²⁵ Долазак цара је оглашаван топовима и звонима, црквеним службама којима је цар присуствовао, затим би се смењивале параде, илуминације, вечере, балови, али увек је био праћен панегиричким говорима које су држали најугледнији чланови друштва, што је сматрано за особиту част. Тако је приликом повратка из Далмације 1818. године цар Франц I посетио Карловац (Карлштат), а његов улазак у град пратили су звуци црквених звона и топовских салви. Цар је затим посетио јавне институције, обе католичке, као и православну цркву. На улазу у православну цркву дочекали су га ученици, а једна ученица је носила котарицу пуну ружа којима је посипала његов пут све до олтара. У цркви су цара дочекали високи црквени достојанственици, а карлштатски протопрезбитер Василије Вујаклија га је поздравио свечаним говором на немачком језику, који су објавиле *Новине сербске*. Величајући царевог претка Јосифа II због увођења верске толеранције, Вујаклија је хвалио врлине цара Франца I следећим речима:

Већ је дух светски одсудну победу над духом временим одржао. Славни предак Вашег Величества, Јосиф Други, вечна му памјат, предпословао је к победи тој силовом десницом, толеранцију (слободу вероисповеданија) уведши: но за Ваше Величество задржано је то, да нежни тај стручак у сазрење приведете. И већ приноси он

24 С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршица*, I, Вршац: Градски музеј 2005, 132–135.

25 D. L. Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism*, 36.

најславнији плод, већ неостајемо више при првобитном значењу речи – толеранције. Безусловна слобода свести, и неограничена равност, ако не у внешнем богослуженију, а оно у вероисповедним мислима, ожитворавају срца верни обе цркве, коју ни туде, насиљем духа временог наметнуто, и у побожности онак' сиромашко, владаније поткопати неможе. Браћа обе цркве, покровителством, тако богато дарованим, веће у једно састављена, састављају и сад синовље своје молитве к госпoду госпoде, сваку срећу и свак' благослов за Ваше Величество, а укрепљеније у вери, и верности к пресветлејшем царском дому за себе просећи. И суседна наша православна браћа, храбри граничари, састављају се често и многочислено у овом храму господњем, гди се никад божествена служба не одслужи, а да се безпределна наша благодарност к Вашем Величеству, и к Вашем светлејшем дому непобуди, и да од податеља благ најбогатији благослов оружију, слави, и срећи Вашег Величества непросимо. Благоволите Ваше Величество! у внутрењу светињу цркве ући, које наше православно вероисповеданије само посвећеним жрецима, и помазаној глави дозвољава.²⁶

Морал, образовање и приручници

Побожност, као једна од најважнијих одлика која је нужно красила владара, чинила је основу добре владавине, а рад на моралном васпитању започињао је још у детињству учењем о правилима добре владавине из пажљиво одабраних књига.²⁷ Насупрот макијавелистичким ставовима из доба ренесансе, теоретичари контрареформације и барока истицали су религиозност и хришћанске врлине као темеље власти.²⁸ Током XVIII века појавио се низ списа и трактата који су потврђивали ову идеју и који су служили владарима као приручник и упутство за добру владавину. Једно од првих таквих великих дела која су се бавила едукацијом принца, а која су обично носила назив „огледала“ био је трактат *Policraticus*, које је 1159. године саставио Џон од Салсбурџа (John of Salisbury), учени секретар Томаса Бекета (Thomas Becket).²⁹ У њему расправља о односу секуларне државе и цркве, о томе како би принц требало да буде инструкисан и на који начин да влада својом земљом. Ово дело је касније послужило као основ за настанак многих сличних дела. Године 1513. фирентински секретар Николо Макијавели (Niccolò Machiavelli) саставио је спис *Il principe* (*Владар*) у којем је покушао да покаже како појединац може доспети на власт и одупрети се заверама и побунама.³⁰ Он препоручује да пре-

26 Новине сербске, бр. 54 (6. јул 1818), 421–423.

27 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 70–71.

28 Сличан проблем се појавио и током друге половине XVIII века када су идеали просветитељства изискивали трансформацију барокне апсолутистичке власти у просвећени апсолутизам, што је нужно наметало и промену о образовању престолонаследника. У: R. S. Wortman, *Scenarios of Power*, 73–84.

29 *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350 – c. 1450*, 325–329.

30 B. Fontana, *Love of Country and Love of God: The Political Uses of Religion in Machiavelli*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 60, No. 4. (Oct., 1999), 641–647. О месту Макијавелија у контексту

тендент на трон вештину владања усвоји на традиционалан начин – понављањем историјских примера, а од њега се очекује да учи из њих, и да подражава славне људе и њихова дела. Отприлике у исто време, 1516. године, Еразмо Ротердамски је објавио дело *Institutio principis Christiani* (Образовање хришћанског владара), коју је посветио новом цару Карлу V.³¹ И Еразмо је веровао у едукативну и реторичку моћ примера, те је зато указивао да је неопходно да принц од раног детињства буде окружен ученим, побожним и искусним људима, који би му, својим делом, говором и манирима, служили као добар узор. Тако одгојен владар био би сидро и нада држави, која више не би зависила од нестабилних и непокорних поданика, нити од корумпираних и амбициозних чиновника. Врло брзо након овог дела појавиле су се књиге сличне садржине које су постајале веома популарне, попут дела Балтазара Кастиљонеа *Il cortegiano* (Дворанин) из 1528. године. У њему Кастиљоне описује двор у Урбину где се сваке вечери окупљала једна група која је дискутовала о врлинама неопходним за једног дворјанина, наводећи примере са других дворова и из антике. Главни разлог за постојање врлина код дворјанина јесте тај што би он могао да постане инструктор или учитељ младом принцу, и на тај начин изврши кључни утицај на његово васпитање и образовање.³²

У сваком од њих истицано је да принц мора да буде видљив својим поданицима јер је то једини начин да на њих делује као пример. У делу Георга Лаутербека (Georg Lauterbeck) *Regentbuch* (Књиџа владара) објављеном 1567. године изнет је следећи став:

Кад год се принц појави у јавности сви почињу жустро да се такмиче у размишљањима и запажањима о његовој појави и манирима... Гестови, лице, говор, дела, ход, покрети и држање принца морају бити одмерени и наводити на страхопоштовање према његовом херојском величанству. Тако ће људи који га посматрају бити инспирисани да следе његов пример и постану бољи људи.³³

Међутим, чак ни добар принц не би требало да се појављује у јавности сувише често не би ли сачувао ауру мајестетичности. Када се појави у јавности требало би да комбинује извесну благост са језгровитим и важним реченицама, у којима не треба да претерује. Пошто поданици не могу да виде принца изнутра, они о његовом карактеру морају да просуде на основу његових спољних карактеристика и његове пратње, дворјана и службеника. Због тога принц мора да води рачуна и о изгледу и о моралу својих најближих поданика, јер они својим понашањем и изгледом стварају слику о своме господару. Исти однос је важио и између краља-оца и принца-наследника. Отац је морао да живи и да влада као неко ко се у

историје политичких идеја: *The Cambridge history of political thought 1450–1700*, (Ed.) J. H. Burns, Cambridge University Press 1991, 41–58.

31 Исто, 126–128.

32 K. Johannesson, *The Portrait of the Prince as the Rethorical Genre*, у: *Iconography, propaganda, and legitimation*, (Ed.) Allan Ellenius, Oxford University Press 1998, 16–18.

33 Наведено према: Исто, 19.

сваком тренутку води врлинама, што је младом престолонаследнику служило као морални образац за будућност.³⁴ Одступање од њега третирано је као крајње негативна ствар која доводи у опасност државу и поредак. Исту обавезу да креирају позитивни етички модел за принца имали су и сви остали припадници дворског круга, што је дефинисало њихово понашање, менталитет и, уопште, свакодневицу.

Књижица *Princeps in compendio* представља типичан пример етичко-политичког водича типа кнежевског огледала намењеног највишим друштвеним групама, а садржи низ етичких норми којих се морао придржавати хабзбуршки владар. Такође, требало је да упути младе престолонаследнике у теоријске и практичне принципе управљања. Полазећи од концепта да је царска власт божанског порекла и ослањајући се у великој мери на библијске ауторитете, црквене Оце и древне законе, у њој су сумаризоване идеје о слици владара доминантне средином XVII века. У њој се разматра однос Бога према владару и закључује да, иако Бог не поставља директно владара на престо, стално му помаже у вршењу власти и инспирише га да доноси праведне законе. Из тога је произилазио закључак да је сваки акт владара пропраћен и одобрен од стране Бога, те да није дозвољено њему се супротстављати или га опструирати. Такође, то је значило да је обавеза владара да штити и шири католичку веру, искорењује јереси и преводи нове поданике у католичанство, тј. да уједини све поданике на једном месту и око једног центра.³⁵ *Princeps in compendio* препоручује принцу да усвоји побожност, правду и милост као водиле своје политичке владавине. Побожност је посебно наглашавана као покретачка снага власти, док је идеја о „политичком“ принцу била тек у зачетку. Појам *politicus* односио се на идеалног саветника владара, са квалификацијом „intellige Christianus, non Machiavellista“.³⁶ Антимакијавелистичко одбацивање дистинкције између сфера политике и религије заузимало је централно место у саморецепцији династије. Сличне водиче етичке садржине производило је један век касније и грађанство, у виду књижица за младе са моралним поукама и упутствима за лепо понашање.³⁷ Такви примери могу се препознати у делу Захарије Орфелина *Аџосџолско млеко* (1763), намењеном етичком образовању његовог сина Петра, или у тексту *Буквице* Доситеја Обрадовића.³⁸

Током XVII века макијавелистичким ставовима у правилима за хришћанског владара најснажније се супротставио Јустус Липсијус (Justus Lipsius), професор универзитета у Лувену, у свом делу *Monita et exempla politica, qui virtutes et vitia principum spectant* (Полиитичке ојомене и љримери који се љичу владар-

34 Исто, 20–21.

35 A. Coreth, *Pietas Austriaca*, 9–10.

36 M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 37–38.

37 G. Grimm, *Antijesuitismus und (Staats-)bürgerliche Erziehung: Zur Rezeption der französischen Aufklärungspädagogik in Österreich*, у: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 479–488.

38 М. Тимотијевић, *Рађање модерне љривајносџи*, 121–125.

ских врлина и мана) објављеном у Антверпену 1605. године.³⁹ Дело је посветио регенту шпанске Низоземске надвојводи Албрехту и у њему је изнео идеје о корисности и неопходности религије за друштво, а посебно за владара и поданике, изједначавајући то са изградњом куће у којој религија представља темељ целокупне грађевине. Без вере, владар не може да врши своју дужност, а без ње не могу да постоје ни друштво, ни верност, ни правда, ни врлина. Снажно се ослањајући на антику, Липсијус је тврдио да владар све прерогативе власти добија од Бога, укључујући и врлине од којих је побожност најважнија, јер из ње произилазе врлине скромности и милосрдности, којима су се одувек одликовали аустријски владари. Липсијусове ставове даље су преносили његови ученици, а неки од њих су заступали хабзбуршку владарску кућу, бранећи њену историју, част и славу од напада протестаната.⁴⁰ Посебно су важна дела *Virtutes augustissimae gentis Austriae libri tres* (Лувен, 1640) и *Historia Austriaca* (Лувен, 1651) у којима је доказивано да Хабзбурговци нису постали славна династија само због тога што су огромне земље којима владају освојили без насиља, већ и због својих политичких врлина, од којих је на првом месту побожност.⁴¹

Барокна династичка историографска дела која су утврђивала идеју *Pietas Austriaca* даље су развијали Дидакус де Леквил, Јохан Лудвиг Шонлебен и Адалберт Червенка. Посебно су постајала важна биографска дела која су приказивала хабзбуршке цареве као идеалне хришћанске витезове, што је учинио Вилхелм Ламормаини, исповедник цара Фердинанда II, у његовој биографији *Ferdinandi II. Romanorum Imperatoris virtutes* (Беч, 1638). Побожност као један од стубова хабзбуршке владарске идеологије била је у тесној вези са учењем о божанској милости, до којег је посебно држала царица Марија Терезија. Већ њени наследници, цареви Јосиф II и Леполд II, изменили су своја схватања о пореклу власти и великим делом их повезивали са идејама просветитељства и друштвеног уговора. Леополд II у упутствима за васпитање своје деце пише: „Владари морају бити увек свесни да су и они људи који за свој положај могу да се захвале договору осталих људи, и да морају испуњавати своје обавезе и задатке, што народ од њих са правом очекује.“⁴²

„Милостиви владар“ и „верни поданик“

Слика о аустријским владарима као ослободиоцима хришћана у Отоманској империји била је један од разлога што је српска етнија, након што се нашла у државним границама Хабзбуршке монархије, прихватила и њен династички

39 A. Moss, *The Politica of Justus Lipsius and the Commonplace-Book*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 59, No. 3 (Jul., 1998), 432–434.

40 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 80.

41 A. Coreth, *Pietas Austriaca*, 11–13.

42 Наведено према: Исто, 13–15.

патриотизам. Завршетак вишедеценијских аустријско-турских ратова српски народ је дочекао крајње изнурен и разбијен, а великом делу становништва који је одраније живео у Хабзбуршкој монархији прикључио се и знатан број избеглица предвођених пећким патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. Дуго очекивано ослобођење у почетку је донело мало побољшања због прозелитистичке политике Католичке цркве, међутим, врло брзо Православна црква почиње да организује своје вернике у парохијске и епархијске заједнице. Патријарх Арсеније III преузима у своје руке вођење те разнолике верско-етничке заједнице коју су чинили Срби, Грци, Цинцари и Румуни, изводећи то право из више привилегија које је доделио цар Леополд I. Окупљени у специфичан верско-политички ентитет под називом Карловачка митрополија, током читавог века православни митрополити су имали специјалан положај, који су им потврђивали и каснији владари, кроз конфирмацију привилегија.⁴³

Иако је династички патриотизам био карактеристика старих европских монархија, ипак је у држави Хабзбурговаца, због њеног композитног карактера, имао већи значај него другде.⁴⁴ Насељена многобројним народима и састављена од великог броја различитих политичких територија, једно од битних обележја династичке политике било је одржавање јединства у држави балансирањем између религија и етнија. Уместо идеје о једном народу и једној вери у средиште идеолошке пропаганде се смешта култ владара и династије, док простор идеолошког центра остаје двор.⁴⁵ У тој светлости се и династички патриотизам, главна јавна врлина поданика, препознавао кроз верност владару и владарском дому, на коју је он одговарао својом милошћу, а тај облик династичког патриотизма постајао је посебно важан у кризним тренуцима. Током XVIII века таквих моме-ната било је више, а један од последњих јесте избијање рата против Турске 1788. године, у тренутку када држава није била спремна за његово вођење. Окупљајући све своје православне поданике у војне јединице и спремајући их за борбу, власт је нарочито инсистирала на династичком патриотизму и дужностима поданика према владару. Проповеди патриотског типа писао је и беседио Јован Рајић у манастиру Ковиљу 1792, а насловио их је *Увјешчаније к солдаџио м о должностии их:*

Сад правично може се запитати, што је томе узрок, да мање число победи веће, да то мало число зверовидне лавове и неукротиме тигрове разбије, победи и протера и над њима славну одержи побједу. Узроци, велим, јесу и могу бити различити, от којих најпре и најпре правда и милост божија која свагда и у свако доба правичној страни помагати обично показује се. Други пак узрок који савршено победу приноси, јест непроборима вјерност к всевисочајшеј царској власти која с непријатељем рат води, а за њом посљедује послушаније и покорност солдатства к својим господам

43 А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања јошиско-јоморишких границе*, Нови Сад: Матица српска 1929, 292–336. Д. Давидов, *Српске привилегије царској дома хабзбуршкој*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1994, 11–13.

44 J. H. Elliot, *A Europe of Composite Monarchies*, у: *Past and Present*, No. 137 (Nov., 1992), 70.

45 Н. Büschel, *Untertanenliebe*, 55–64.

официром и свију пак скупа подчињеније ко главнокомандујушечему фелдмаршалу. [...] Дакле, христољубиво воинство, ја хоћу за овај час по дужности мојеј опоменути вас о дужности вашој коју сте пред Богом вишњим засведочили и јураментом крјепко запечатали. Тај јурамент обвезује вас и ви сами њим обвезујете себе, да хоћете државному цару нашему који сада влада, пресветлому Францу Первому тако бити верни, како што сте и ви и ваши предки досад бившим царем нашим свагда и у свако доба вјерни били. Овај јурамент вјерности ко всевисочајшему царскому лицу јест нашему роду баш у крви усељен, и от рода в род преноси се. Јер како што су наши праоци праву вјерност к дому аустриском показивати почели, тако она иста верност и до данас у свима нама пребива, и то јест слава рода србског превелика.⁴⁶

На односу „милостивог владара“ и „верног поданика“ заснивала се целокупна династичка идеологија ове мултиетничке државе, као и однос између бечких царева и веома утицајних карловачких митрополита.⁴⁷ Царска милост је за српску етницу имала посебан значај, јер је она била једина гаранција њеног правног статуса у Монархији све до 1790. године. На династичком патриотизму се инсистира већ у Инвитуторији Леополда I од 6. априла 1690. године, а он ће остати окосница у односу хабзбуршких владара и српског етноса током читавог XVIII века. Верност владару као главну врлину *Илира* истиче Фридрих Вилхелм фон Таубе у свом делу о *илирском* народу у јужној Угарској, које је настало 1777. године на подстицај председника Илирске дворске депутације грофа Франца Колера.⁴⁸ Таубе, попут осталих пропагатора хабзбуршког династичког патриотизма, инсистира на односу поданика према владару, занемарујући чињеницу да је правни статус тог односа био регулисан привилегијама Леополда I издатим патријарху Арсенију III Чарнојевићу, а потом потврђених и од његових наследника. Карловачки митрополити су представљали „колективну личност“ која је полагала заклетву верности владару у име читавог народа. Тако је новоизабрани митрополит Викентије Јовановић, приликом аудијенције код цара Карла VI 20. јуна 1731. године у коленоприклоненију молио за милост „...за коју ће цео клир и народ бити свагда веран и покоран, и положити тела, крв и живот и добра за величанство и дом аустријски“.⁴⁹ Већ од 1744. године, у чин хиротоније карловачког митрополита и помесних епископа улази посебна заклетва на верност изабраном римском императору и његовом дому, полагана у име целог православног народа.⁵⁰ И обрнуто, православни поданици су често слали своје жалбе цару, видећи у њему како гаранта одржања сопствене вере од иновераца, тако

46 Д. Кириловић, *Пројоведи Јована Рајића војницима*, у: ЗМСКИЈ 3 (1956), 167.

47 М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића*, 273–275.

48 Ф. В. фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и војводства Срема*, Нови Сад: Матица српска 1998, 56.

49 М. Јакшић, *О Вићенију Јовановићу. Прилози за историју митрополијства му 1731–1737*, Нови Сад 1900, 36.

50 Текст заклетве је прештампан у: Ј. Х. Бартенштајн, *О расејаном илирско-расијанском народу*, Београд: Гутенбергова галаксија 1995, 159–160.

и заштитника свог социјалног положаја унутар корпуса оних који су се налазили под духовном влашћу карловачких митрополита. Стефан Стојановић, свештеник у цркви на Ченеју, упутио је 1784. године тужбу цару Јосифу II у којој се жали да га је због исправног држања у питању укинута празника прота Аврам Петровић глобио, а затим га је конзисторија ухапсила и на пола године суспендовала од богослужења и прихода, осудивши га на трајан губитак службе и на новчану казну од 43 форинти.⁵¹

Илирска дворска депутација је 1765. године, у време проглашавања Јосифа II за савладара царице Марије Терезије, званично обавезала Православну цркву у Монархији на њихово помињање на богослужењу. На основу тога се у катихизису Јована Рајића из 1774. године одређује место хабзбуршког владара у моралном кодексу и молитвама православне цркве.⁵² У другом поглављу посвећеном љубави према ближњем, тумачећи пету Божију заповест о поштовању родитеља по телу и духу, Рајић прво истиче да верници треба да поштују владаре, јер су они духовни родитељи поданика. У поглављу о тумачењу молитве Рајић истиче да су верници дужни да се прво моле за цара и световне власти, а потом за духовне власти и остале, јер је тако, како он каже, воља Божија. Под утицајем богослужбене праксе Руске цркве најобимнија молитва за владара упућивана је у молитви великог входа на служби Светог Василија Великог. У *Службенику* из 1799. године, по завршетку диптиха мртвих и на почетку диптиха живих, хабзбуршки владар се помиње у скоро истоветној форми која је била предвиђена и у Руској цркви,⁵³ након чега је следила молитва за митрополита и остале чланове цркве:

Помјани Господи Всепресветлеишаго и Державнаго Императора нашего (име), Егоже оправдалъ еси царствовати на земли, оружіемъ истинны, оружіемъ благоволенія венчаи Его, осени надъ главою Его въ день брани, оукрепи Его мышцу, возвыси Его десницу, оудержави Его царство, покори ему всја варварскія языки брани хотѣштія: даруй Ему глубокій, и неотемленый миръ, возгори въ сердце Его благаја о церкви твојей, и всехъ людехъ твоихъ, да въ тишине Его, тихое и безмолвное житіе поживемъ, во всякомъ благочестіи, и чистоте. Помяни Господи всякое начало и власть, и иже въ палате братію нашу, и все воинство.⁵⁴

51 В. Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад 1947, 95.

52 Д. Руварац, *Катихизис синодални – Рајићев – за клирикалне школе од 1774.*, у: *Српски Сион* XIV (1904), 257, 321.

53 *Службеник* митрополита Стратимировића је састављан под јаким утицајем руске богослужбене књиге, на шта указује то да приликом молитве за свете није поменут ниједан српски светитељ, па чак ни Свети Сава, док се руски светитељи наводе по имену. Посредством руске богослужбене праксе прихваћено је и свечано помињање владара на богослужењу, али је изостављено помињање његове верске припадности, па се тако, за разлику од руске цркве, не називају *благовѣрни* и *христолоубиви*. Изостављање штампања владаревог имена и титуле на насловној страни и у тексту имало је своје практично оправдање у употреби исте књиге и након више промена на владарском трону. У: М. Тимотијевић, *Умешност и ђилишника: ђорѣреѣ Јосифа II*, 293–295.

54 *Службеник*, Будим 1799, 66а–66б.

Патриотски ангажман и лојалност православне јерархије исказана је јасно у верско-политичком програму патријарха Арсенија IV Јовановића који је спроводио као поглавар Православне цркве. Упућујући честитку Марији Терезији поводом њеног крунисања за краљицу Угарске, коју је 1741. године израдио Христофор Цефаровић, патријарх је у комбинованој вербално-визуелној форми исказао идеју о њеном венчању на царство Немањића. У стихованом тексту патријарх Арсеније описује славу белог српског орла Немањића, земље којима је господарио и његов пад. Међутим, патријарх не очајава јер се поуздаје у аустријски владарски дом и царицу Марију Терезију од којих очекује да обнове младост тог орла и поново оживи српску државу:

Ревност дому твојего, о Немањо славне! / Сњеде ме во дни и в ношти, тајно же и јавње. / Тајно: јегда разсуждах велика до зјела / Широких крил пространа Сербска орла бјела / Иже силен бје ногтми Далматом три глави / От лвових трупов страшних штита своси слави / Широк бје Македонску Болгарску покорити / Мјесто ту Славнији и Босни бје жити / Серблију Кроацију, как птенци питаше / Россију в гњездје. Раму совсјеми содержаше. / Ниње видја противно безсилнују силу / Пера цари сербскија, отјата от крилу, – / Уви! Горко сњедахсја. Сњедах се и јавно / Јегда полк патријаршеск воздвигох недавно. / Аустрија того Орла јуност обновљаше / Јегда и оружија иждиваше: / Обаче: Зне паде числом совершеним / (трижди паде) не можно силам утројеним / Обновит. Но патријарх сербскаго народа, / Аз, АРСЕНИИ ЧЕТВЕРТИ, какова слобода / и пространство сербско бе, типом написати / Повелех. Здје узриши всја Цари, всја Свјати / Не бивајте от Сербли лишени надежди / Краљевска во всем љетје. Обаче одежди / Хунгарскије царскија возложи на главу / ТЕРЕСИА МАРИА Корону да славу / Под денним нам возвратит в буштаја љета / Нам да храните ју Господ без всјака навјета.⁵⁵

Садржај песме, сматра се, потиче од патријарха Арсенија, а његове мисли у метрички облик пренео је Павле Ненадовић. Идеја није случајно истакнута поводом овог догађаја, јер су управо у титули угарске краљице српске области под отоманском влашћу тумачене као њене крунске земље. Према патријарховом схватању царица је могла да понесе круну „од Немање остављену“ под претпоставком да ослободи српске земље и да буде помазана од српског патријарха. Идеја династичког патриотизма српске етнице подразумевала је двојну обавезу владара: да ослободи окупирану српску земљу из које су изгнани као библијски израиљски народ, и да, у обновљеном царству, бар посредно, преко чина крунисања, прихвати православну вероисповест. У таквом контексту, хабзбуршки владар, император Светог римског царства, перципиран је као *rex Christianissimus*, а не само као *rex catholicus*.⁵⁶ Отуда се на пропагандним графичким листовима на којима се Марија Терезија приказује као краљица Угарске, попут оног који је израдио Јохан Данијел Херц (Johann Daniel Herz), појављују

55 Анђолопија сѣаријеј сѣрској ѣеснишѣва, (ур.) Никола Грдинић, Нови Сад: Светови 2005, 17–18.

56 М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића*, 276–277.

Сл. 30. Јохан Данијел Херц, *Марија Терезија као краљица Угарске са њеним децом и њеним врлинама*, средина XVIII века

грбови Србије, Босне и Бугарске. Слика припада стандардном типу глорификаторских представа у којима се, кроз персонификације којима је окружена, попут праведности, мудрости и снаге, величају врлине и политичка мудрост угарске краљице. Додатак представља појава младог престолонаследника Јосифа који

се појављује у циљу прослављања плодности владарске породице, несумњивог Божијег благослова и наглашавања континуитета владарске династије (Сл. 30).⁵⁷

Такође, у књизи *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet* (Пасјарава о ѿишјулама и ѿрдови-ма које је Марија Терезија као ајосѿолска краљица Ујарске увела), коју је саставио Франц Карл фон Палм (Franz Karl von Palm) 1774. године, износи се аргументација која је нудила историјско објашњење за хабзбуршке претензије на балкански део Отоманског царства.⁵⁸ У тексту се поименце наводе територије које су некада чиниле саставни део угарских крунских земаља, да би затим привремено биле окупиране од Турака, а које укупно чине наследство угарске краљице. Те области нису мале и обухватају део средње и југоисточне Европе, па се ту налазе: Далмација, Хрватска, Славонија, Србија, Босна, Расција, Галиција, Лодомерија, Куманија и Бугарска. На почетку текста је приказан медаљон на чијем аверсу се налази грб Угарске краљевине са грбовима поменутих земаља распоређеним око њега, док се на реверсу налази лик једног од најмоћнијих угарских краљева, Матије II (Корвина), који их као титуларни носилац симболички преноси на Марију Терезију (Сл. 31).⁵⁹ Грбови балканских или илирских земаља били су већ лако препознатљиви јер су стандардизовани још у делу Павла Ритера Витезовића *Stemmatographia, sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio, et restitutio* (Сѿематѿоѿрафија или оѿис, објашњење и реконсѿрукција илирских ѿрдова) објављеном 1701. године, дакле више од седамдесет година раније.

Међутим, царица Марија Терезија је у својим поступцима била вођена политичким прагматизмом, који јој је налагао да редифинише односе између државе и цркве, пре свега католичке, у циљу јачања и развитака прве. У оштрим реформама против којих се бунила јака опозиција, владарка је за још једно извесно време задржала стари поредак ствари у Угарској, у знак захвалности за патриотизам и лојалност исказане у по њу тешким тренуцима доласка на престо.⁶⁰ Промене у овим деловима Монархије ће извести тек цар Јосиф II током осамдесетих година. Његова политичка мисао и делатност ишле су у правцу истицања државе као највишег идеала, при чему је себе, у таквом поретку, видео као првог чиновника државе. С обзиром да Хабзбуршка монархија није била хомогена држава, попут Прусије, Енглеске или Русије, већ збир територија које су биле повезане само персоналним односом према владару, моћ владара била је условљена његовим личним ауторитетом, односно високим степеном верности поданика. Отуда је Јосиф II, у жељи да територије којима је владао претвори у хомогену државу, своју политичку филозофију заснивао на принципијелном

57 *Maria Theresia als Königin von Ungarn*, Kat. No. 7.

58 F. K. von Palm, *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet*, Wien 1774, 12–16.

59 Исто, 11.

60 T. C. W. Blanning, *Joseph II*, 49.

Сл. 31. Грбови угарских земаља под влашћу угарске краљице Марије Терезије, илустрација из књиге Франца Карла фон Палма *Abhandlung von den Titeln und Wappen...*, 1774.

раскиду са старијом политичком културом Хабзбуршке монархије.⁶¹ Тај раскид је био радикалан јер је означавао одбацивање постојећег система и стварање новог политичког ауторитета на основама просвећеног апсолутизма, на чијем врху се налазио просвећени монарх. Јосиф је своје политичке и државне идеје много пута експлицитно исказивао:

Ниједан устав не би требало да постоји ако је противан принципима природне и социјалне правде; а ако такав устав и постоји, тада може бити одржан само силом или незнањем. Ово су принципи: 1. Провиђење и природа су начинили све људе једнаким и подариле им осећај за то што је лоше и што би требало избегавати, и за то што је добро и што би требало активно промовисати. 2. Злоупотреба природних закона и неспособност да им се покоримо обавезали су људе да се заједнички прикључе друштвима и да проследе законе који ће повезивати све чланове. Овај друштвени скуп људи створио је основу из које су се развили специфични облици владавине. Извесно је да је суштина у свима њима у томе да сваки члан одређене заједнице мора да доприноси општем добру у складу са својом имовином, својим способностима и у складу са користи коју извлачи из сопствене припадности том друштву. Ако се догоди да постоје појединци или групе који су успели да примене законе који их изузимају из ових фундаменталних обавеза, тада је то једноставно злоупотреба и никада не може бити оправдана једнакошћу или природом друштва. Облици власти који су се развили били су обликовани само националним карактером физичке локације, потребом да се осигура заштита од спољних непријатеља, и

61 D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, 28–55.

потребом да се подстакне материјални напредак. Зато, они никада не могу да буду одређени ђудима малог броја људи, већ у складу са општом вољом највећег броја.⁶²

Наравно, имплементација таквог креда повредила би међусобно опречне интересе различитих група и странака, а пре свега племства и високих црквених прелата. Тежећи стандардизацији, Јосиф II је од својих потчињених захтевао да различите провинције третирају као једну недељиву целину.⁶³ У својим *Принципима за свакој државној чиновника* изнео је следећи став:

Као што је државно добро увек недељиво, нарочито оно што погађа становништво у целини и у највећем броју, и као што све провинције Монархије чине једну целину са једним заједничким циљем, од сада морају престати све љубоморе и предрасуде које су тако често утицале на односе између провинција, националних група, као и између различитих делова власти... Националне и верске разлике не смеју чинити ни најмању разлику у свему томе, а сви у Монархији морају се осећати као браћа, тежећи да буду од користи једни другима.⁶⁴

Веома брзо након што је написао ове речи Јосиф II је практично демонстрирао њихово значење, тако што је круну Светог Стефана, најважнији симбол Краљевине Угарске, пребацио из њеног традиционалног седишта Пожуна у Беч. Овај гест је имао велики симболички значај, и као такав је и схваћен од стране већине поданика, јер је, одбијајући да буде крунисан као краљ Угарске и конфискујући круну, Јосиф II показао да Угарска нема специјалан статус унутар Монархије, већ да је само део једне целине. Из истог разлога, у Беч је из Прага премештена и круна Светог Венцеслава, а из Клостернојбурга војводски шешир Доње Аустрије. Ови догађаји су требали да утичу на преоријентацију патриотског осећаја поданика према држави, насупрот дотадашњем стању у којем је већина примарни осећај лојалности везивала за регион, град, веру или сталеж.⁶⁵ Тај државни патриотизам је пропагиран у свакој прилици, а и сам Јосиф II га је често истицао:

Љубав према држави, благостање Монархије, то је једина страст коју осећам, и све бих предузео ради тога. Толико сам посвећен томе, да ако не успем да уверим себе да је она у добром стању и да су аранжмани које правимо добри, моје мисли не могу бити спокојне, нити моје тело може бити у добром здрављу.⁶⁶

Јосифово схватање власти, просвећени апсолутизам, дефинише се као облик владавине у којем владар може да доноси законе без пристанка осталих

62 Наведено према: T. C. W. Blanning, *Joseph II*, 56–58.

63 D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, 287–303.

64 Наведено према: T. C. W. Blanning, *Joseph II*, 59.

65 R. Stauber, *Vaterland – Provinz – Nation: Gesamtstaat, Länder und nationale Gruppen in der österreichischen Monarchie 1750–1800*, у: *Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhundert und seine Wirkungsgeschichte* 10/2 (1998), 59–62.

66 Наведено према: T. C. W. Blanning, *Joseph II*, 60.

политичких тела и да ексклузивно спроводи право позивајући се на сопствену просвећеност. Колико је цар веровао у постојање Бога на небу, толико је сматрао да постоји један Бог на земљи, а то је – лично он.⁶⁷ У таквој држави постојали су једнаки поданици, који су, независно од свог етничког порекла, верске оријентације, социјалног статуса или географске локације, доприносили тој држави максимално сходно својим могућностима. По његовом уверењу, сви они који су имали било какве привилегије и били изузети из општих друштвених обавеза само због свог порекла или традиције злоупотребљавали су систем. Прва која је вршила злоупотребу положаја била је Католичка црква, у којој је видео снажну опозицију на путу стварања државног јединства. Промовишући државни суверенитет и недељивост власти, Јосиф II је третирао припаднике црквеног клера као и све остале поданике укидајући им статус државе унутар државе, привилегије која је произилазила из универзалности Католичке цркве, те је обуставио сваку комуникацију Рима са Католичком црквом у Монархији без одобрења световне власти. Црква је тако постала нешто попут државног тела, а ова промена се манифестовала новом заклетвом, коју су бискупи изговарали приликом рукоположења, у којој су се заклињали на верност и послушност његовом царском височанству, и обавезивали да ће свом снагом заступати државне интересе.⁶⁸ Колики снажан утисак је оставио на православне поданике реформски захват који је Јосиф II учинио у погледу верских слобода, илуструје и запис из једног рукописа манастира Лепавине из 1781. године у којем се каже следеће: „1781го почел бити мир и тишина Христијаном в' Римском царстве в закон своем, при цесару Г Јосифу втором по смерти матере его госпоже Марије Терезије, краљице Хунгарске, и папа уништен.“⁶⁹ Ово су препознали сви не-католици као једну од огромних царевих заслуга на пољу уређења унутрашњих односа у држави, па је тако образовани слој и део интелигенције веома често на различите начине јавно манифестовао своју подршку владару. Браћа Дарвар, угледни земунски трговци, исписали су на фасади своје куће у Бечу натпис у којем прослављају цареву мудру политику: „Ова кућа је пролазна, Јосифова слава никад, дао нам је толеранцију, а она бесмртност.“⁷⁰

Слика коју је Јосиф II промовисао била је слика неуморног владара, безусловно посвећеног држави коју је обожавао попут Бога, захтевајући од сваког члана династије исти однос.⁷¹ Жалећи се на лакомисленост и летаргичност свог

67 D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, 271–281.

68 T. C. W. Banning, *Joseph II*, 82–94.

69 Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски зайиси и најѣйиси*, књ. V, Београд 1925, 8571

70 Кућа и данас постоји, а налази се преко пута грчке православне цркве на Флајшмаркту коју је пројектовао Теофил Ханзен. У средишту натписа налази се позлаћени портрет Јосифа II у профилу, а текст писан на немачком у оригиналу гласи: *Dieses Haus ist vergänglich, Josephs Nachruhm nie / Er gab uns Toleranz, unsterblichkeit gab sie*. У: Д. Поповић, *Срби у Војводини: Од Карловачкој мира 1699. до Темишварској сабора 1790*, II, Нови Сад: Матица српска 1990, 339.

71 H. Büschel, *Untertanenliebe*, 332–343.

нећака Франца (касније цара Франца II), Јосиф му је прописао активно физичко вежбање, говорећи: „Свака особа која има јавну функцију, а нарочито ми [чланови династије] морамо се, пре свега, водити речима *исосвећености* и *дужности* и покушавати да их уведемо у праксу у њиховом најдубљем могућем значењу.“ Захтевајући од својих министара да апсолутно подреде своју вољу његовој, Јосиф II је говорио:

Ако он [министар] мисли да ми буде од користи у министарству које му је поверено, онда његова главна преокупација мора да буде да ме обезбеди прецизним информацијама о свему и, истовремено, да покушава да усвоји мој начин мишљења, моје циљеве и моје виђење општег добра, као и да моје принципе учини сопственим.⁷²

Јосиф II и модел просвећеног апсолутисте

Следећи поступно редуковање старог барокног дворског церемонијала који је започела Марија Терезија, Јосиф II га је у потпуности укинуо, а последњи велики тренутак традиционалне дворске репрезентације било је његово венчање са Изабелом од Парме.⁷³ Врлине које је он желео да прикаже и на којима је градио своју слику у јавности, трезвеност, једноставност, практичност и економичност, биле су изведене из главног идејног тока просветитељства.⁷⁴ Године 1786.

72 Наведено према: T. C. W. Blanning, *Joseph II*, 60–61.

73 K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger. Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*, Graz: Styria, 262.

74 Иако је био центар огромне католичке територије и истовремено место резиденције цара Светог римског царства, Беч је дуго остао затворен за просветитељске идеје које су се током XVIII века развијале у малим протестантским градовима северних немачких држава. Као империјални центар чију културу је диктирао укус двора и племства, Беч је током већег дела века био под снажним француским утицајем, који се огледао у литератури, уметности, позоришту и дворској етикети. Уопште, хегемонија Француске у европској култури трајала је још од времена Луја XIV, а временом је превазишла оквире елите и дворских кругова, и све више постајала идеал средњег слоја – грађанства. Међутим, просветитељство које је током прве половине XVIII века освајало кнежевине Светог римског царства није долазило из репрезентативне дворске француске културе, већ из либералних грађанских кругова, као и протестантских држава, Енглеске и Холандије. У визури интелектуалаца из немачких протестантских кнежевина, попут Фридриха Николаја (Friedrich Nikolai), Беч је, иако центар Царства, по својој култури, нивоу просвећености становништва, па и економској моћи, заузимао веома ниско место, далеко иза многих мањих градова. Допринос аустријских писаца целокупној немачкој литератури, по њима, био је занемарљиво мали, што је изазвало реакцију те се од шездесетих година све снажније осећају просветитељске идеје у књижевности и уметности у Хабзбуршкој монархији. У часопису *Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste*, који су 1757. године основали Фридрих Николај и Мозес Менделсон (Moses Mendelssohn), Беч је описиван као место у којем нема уметности и доброг укуса. Тамо је, каже се у тексту, мало љубитеља уметности, а познавалаца још мање. Богато племство такве ствари не интересују, а изузев Лихтенштајнове и царске галерије веома мало слика се уопште може видети. На ове нападе одговарао је Јосиф Зоненфелс, потписујући као „аустријски патриота“ текстове које је састављао и објављивао у поменутом часопису. Настављајући не само да води полемич-

забрањено је стару етикету коју су ранији владари увезли са шпанског двора, и наредио да се то објави у свим деловима Монархије заједно са додатном наредбом „...да нико, ма ко то био, ко жели да га моли за нешто или жели нешто да му уручи, не клечи, јер то није одговарајући облик понашања једног људског бића према другом и оно треба да је резервисано само за Бога“.⁷⁵ Ова инструкција се завршавала наређењем да се обавезно публикује у свим новинама, што је указивало на лагани помак од света у којем је владар са поданицима комуницирао средствима визуелне репрезентације, и приближавање оном у којем се комуницира путем писане речи. Јосиф II је истовремено био и аутократа, попут многих својих савременика, и премодерни популиста, који је увиђао могуће импликације непоштовања друштвеног уговора, али који није волео народ на начин како ће то чинити владари XIX века. Јосифове идеје и ставови били су усмерени на подстицање дела јавности да се ангажује на спровођењу његових мера, што је често објашњавао речима: „Од како носим прву круну у свету, ја стварам филозофске законе за своју земљу. Да би се саобразила логици, Аустрија ће узети други облик. Ја презирем празноверце и садукеје и хоћу да од њих ослободим мој народ.“⁷⁶ Због тежње ка државном централизму, његова власт је била у многим сегментима далеко више ауторитарна него његових претходника, јер је легислативну и извршну власт третирао као неразделиве и њему припадајуће. Био је истински непријатељски настројен према скупштини сталежа, одбацујући њихове церемоније као детињасте и негирајући било какву идеју о могућности постојања још једног извора политичког ауторитета изван његовог.⁷⁷

Од друге половине XVIII века у немачким земљама све чешће се јављају гласови критични према нерационалном и расипничком дворском животу. Та

ку кореспонденцију, већ и спроводећи реформе у културном животу, Зоненфелс је током наредних година успео да делимично измени слику о непросвећеном Бечу. Зато што је „од својих сународника стварао добре грађане и људе, ширио међу њима добар укус, и уништавао варварство“, слављен је у целој Хабзбуршкој монархији као велики патриота. Његов патриотизам, пак, био је типичан облик ангажованости просвећеног појединца друге половине XVIII и првих деценија XIX столећа. У: E. Wangermann, *Joseph von Sonnenfels und die Vaterlandsliebe der Aufklärung*, у: *Joseph von Sonnenfels*, (Hg.) Helmut Reinalter, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1988, 157–160. Такође у: N. Ch. Wolf, *Polemische Konstellationen: Berliner Aufklärung, Leipziger Aufklärung und der Beginn der Aufklärung in Wien (1760–1770)*, у: *Berliner Aufklärung. Kulturwissenschaftliche Studien*, (Hg.) Ursula Goldenbaum und Alexander Košenina, Bd. 2, Hannover: Wehrhahn Verlag 2003, 49–52. Упореди: T. C. W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660–1789*, Oxford University Press 2002, 53–77.

75 Ђ. Рајковић, *Мала кроника*, у: *Глас истине, листи за духовне беседе, живојойисе и сѣларине* 1 (1884), 8.

76 Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, 123.

77 T. C. W. Blanning, *Joseph II*, 64–65. Критика јозефинистичких идеја од стране младих интелектуалаца и писаца наступила је још за живота Јосифа II, а нарочито се развила непосредно после његове смрти. Упореди: W. Baum, *Der Josephinismus im Spiegel der Kritik Lessings, Wielands und Herders*, у: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung*, 615–624.

врста морализаторске критике није била ништа ново и односила се пре свега ни хипокризију дворског друштва и племства уопште.⁷⁸ Носилац ове критике традиционално је био слој образованих грађана који је своје узоре проналазио у либералном енглеском и француском грађанству. Двор је изгубио место „школе света“ које је у ранијим временима имао, а непослушност поданика интерпретирана је као праведна казна за грехе двора. Основа овог појачаног критицизма налазила се у успону врлина искренности и практичног просуђивања, искованих у либералном свету француских салона и раширених по читавој Европи, које је као нови друштвени идеал прокламовало грађанство. Нови облици друштвене конверзације постепено су се претварали у политичко питање. Јачање новог морала довело је до тога да од средине XVIII века постојеће стање ствари у друштву више није било у потпуности прихватљиво за интелектуалну елиту. Међу интелектуалцима у Католичкој цркви то је довело до радикалног реформског покрета, познатог под називом јансенизам, док је међу цивилима у Хабзбуршкој монархији прихваћен јозефинизам, друштвени реформски покрет спровођен са врха. Истовремено, грађанска критика апсолутизма није се развијала само иза затворених врата или у окриљу тајних друштава, већ и у делима малих интелектуалних група, маргиналаца и аутсајдера.⁷⁹ Крајем XVIII века јавља се двојност у схватању порекла краљевске власти, па се тако истовремено говори и о божанском пореклу и о уговору између народа и владара. Доситеј Обрадовић такве недоумице исказује на неколико места, па тако када пише да врховна власт произилази из договора између народа и владара, што је за последицу имало закључак да је то рационална ствар подложна измени или раскидању, само неколико редова даље, у истом тексту, каже да владара бира небеска промисао.

Према општем уверењу просвећене елите са краја XVIII века, дужност владара састојала се у томе да регулише економске активности својих поданика, обезбеди им образовање, здравствене услуге, осигура ефикасну правду и генерално брине о њима.⁸⁰ Из ове перспективе треба сагледати и речи пруског краља Фридриха Великог, узор Јосифа II, да је краљ први слуга државе. Мало дело из 1779. године, *Прејиска о љубави према отаџбини* (*Briefe über die Vaterlandsliebe*), које је он лично саставио у облику преписке између Анапистемона и Филопа-

78 Н. Büschel, *Untertanenliebe*, 219–221. Апсолутистичка власт Марије Терезије, заједно са реакционарном Католичком црквом, представљала је снажног противника заговорницима просветељских идеја, као што је био капетан царске гарде генерал Ернст фон Петраш (Ernst Gottlieb von Petrasch, 1708–1792). Ови просветитељи старије генерације, окренути старијим филозофима раног просветитељства, били су у сукобу са припадницима млађих генерација, попут Николаја и Лесинга, третирајући их као авангарду. У: N. Ch. Wolf, *Polemische Konstellationen*, 40–43.

79 A. Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit*, 68–72.

80 *Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II: Mitregent Kaiserin Maria Theresias und Landesfürst*, Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseum, Stift Melk, 29. März – 2. Nov. 1980, 45–41.

троса, илуструје ова становишта.⁸¹ Аутор настоји да покаже да је љубав према отаџбини рационални сентимент и одбацује идеју, приписану „неком енциклопедисти“, да образовани човек, пошто је земља заједничко обитаваиште наше расе, мора бити грађанин света. Наравно, допушта да су људи браћа и да треба да се међусобно воле, али пре овога постоји важнија и специфичнија дужност – она према посебном друштву и према одређеној отаџбини. Такође, објашњава читаоцу да обавеза појединца да буде покоран владару и држави јесте неопходна да би и заједница и сваки појединац просперирали. Љубав појединца према отаџбини доводи се у везу са користи коју он има од ње, а аутор истиче да је друштвено добро једнако добру појединца и да једно зависи од другог. Овакав аргумент се налази и код Гетеа у његовом приказу књиге *О љубави према отаџбини* (1772), написане у намери да промовише лојалност према хабзбуршкој династији у Светом римском царству. На једном месту Гете истиче: „Имамо ли ми отаџбину? Ако нађемо место на којем се можемо смирити заједно са нашом имовином, поље које нас храни, кров над главом, није ли то наша домовина?“⁸²

Нова схватања се доследно пропагирају кроз различита дела, а један од најбољих примера је књига *Должностии њодаников к њихову монарху*, која је штампана као *Придајтак к ручној књији за селскаја училиишја* 1787. године. Књига је имала облик катихизиса у којем се, у форми питања и одговора, читалац упознавао са основним устројством друштва у којем живи као и са правилима понашања којих је морао да се придржава. Текст је текао паралелно на немачком и српском језику, подељен у тринаест поглавља у којима се објашњавала природа власти и њена структура, тумачиле опште дужности свих поданика, али и посебне дужности према сваком нивоу државних власти, од владара наниже, пропагирале врлине верности, покорности и лојалности, излагале дужности поданика у време мира и рата, и промовисала идеја љубави према отаџбини.⁸³ Измене које ово дело доноси у тумачењу патриотизма јасно се

81 E. Hellmuth, *Die „Wiedergeburt“ Friedrichs des Großen und der „Tod fürs Vaterland“: Zum patriotischen Selbstverständnis in Preußen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, у: *Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch*, 10/2 (1998), 40–41.

82 *Der Junge Goethe: neu bearbeitete Ausgabe*, (Hg.) Hanna Fischer-Lamberg, Bd. 1, Berlin: Walter de Gruyter 1999, 264–266. О контексту и значењу ове Гетеове изјаве у: E. Keduri, *Nacionalizam*, 34–35.

83 *Придајтак к ручној књији за селскаја училиишја. Должностии њодаников к њихову монарху*, Беч 1787. О контексту настанка и употреби те књижице у: В. Симић, *О должностии њодаников к њихову монарху: њолиички катихизис из доба њросветишјељсѣва* (у штампи). Упореди: J. Lakuš, *Jozefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji*, у: *Croatia Christiana periodica* 59 (2007), 72–77. Сличан пример из патриотске педагогије огледа се и у књижици Георгија Бечкеречког *Филозофическа наука* (Будим 1809) у којој једно поглавље носи наслов *Патриотисмус. Један разговор*. У њему се кроз разговор Еупранора и Теоклеса објашњавају основни разлози за неговање љубави према отаџбини и владару. У: Г. Бечкеречки, *Филозофическа наука*, Будим 1809, 21–27.

Сл. 32. Константин Филипидес од Гаја, *Јосиф вѣтори имѣрайѡр римски*, 1773.

уочавају ако се њен садржај упореди са петнаестак година старијом књигом *Јосиф вѣтори имѣрайѡр римски* (1773), коју је за потребе династичке пропаганде међу српском етницом превео са немачког Константин Филипидес од Гаја, а у којој се патриотска осећања усмеравају према култу владара, а не према држави (Сл. 32). Управо у време када династички патриотизам српског народа у држави досеже врхунац, у сакралном простору храма, на иконостасу цркве Светог архистратига Михаила у Мокрину појављује се портрет Јосифа II, сликан по узору на његов официјелни портрет објављен у панегирику Константина Филипидеса од Гаја.⁸⁴

У том периоду међа се и симболика уметничких представа и инсценијација владара приликом затворених церемонијала или јавних сусрета са масом. Дворски церемонијал као облик комуникације представљао је затворени код са веома много нијанси. За оне који су у њему учествовали то није била само глума, већ озбиљна репрезентација социјалне структуре двора и друштва уопште. Представе социјалног реда огледале су се у церемонијалу, визуелним уметностима, као и у другим облицима дворске комуникације: тако је, на пример, цар седео на узвишеном месту када је проглашавао неки закон, односно, услови пријема

⁸⁴ Цела ова књижица, са упоредним немачким и славеносрпским текстом, представља апологију Јосифу II, величање његових многобројних телесних, духовних и умних врлина. У: Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, 133–134. Уреди: М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића*, 280–281.

код владара били су одређивани индивидуално у складу са сталежом и статусом појединца. Символичке радње племства око владара, приликом извођења дворског церемонијала, увек су биле такве да су указивале на хармоничност света.⁸⁵ Презентација моћи и дистанце били су политички знаци веома важни за функционисање апсолутистичког друштва и стварање поверење поданика у снагу и личност владара.⁸⁶ Због тога је било изузетно важно правилно извести церемонијал. На пример, кавалер који не би познавао правила дворског плеса или би једноставно испао из такта, разорио би кореографију церемонијал-мајстора и проузроковао конфузију у сали, што је сматрано веома непристојним. Описујући у својим мемоарима балове у Будиму и Пешти на којима би се обретао у елитном друштву, Сава Текелија је истицао тај аспект свечаности објашњавајући како је „играо тај минует по најлепшим начину француског танцмајстера“, чиме је привлачио пажњу присутних у дворани.⁸⁷ Церемонијал је на доње друштвене слојеве деловао на много различитих и суптилних начина. Поданици који у церемонијалу нису учествовали већ су га само посматрали или о њему читали и слушали, нису разумели непознати и тајанствени језик знакова и симбола, што је утицало да се око личности владара створи још већа аура тајанствености. Одећа на таквим свечаностима је такође била један од знакова социјалног распознавања и изражавања друштвеног статуса.⁸⁸ Церемонијал на двору, али и ван њега, када се радило о владару био је веома компликован, те су отуда понеки, попут руског цара Петра Великог, периодично путовали инкогнито.⁸⁹ Међутим, то није значило да нико није знао стварни идентитет тајанствене особе, већ само да приликом дочека владара није било неопходно да се изводи сложени церемонијал. Управо тако је изгледало Јосифово путовање у белгијске поседе, или обилазак јужне границе државе, по Банату и Срему.⁹⁰

85 A. Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit*, 37–40. Уопште о церемонијалу као симболичкој радњи на бечком двору у XVII и XVIII столећу: I. Pangerl, *Zeremoniell und zeremonielles Handeln am Wiener Hof*; у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 8–11.

86 H. Büschel, *Untertanenliebe*, 55–79.

87 С. Текелија, *Описаније живоїѣа*, Београд: Просвета 1966, 139–140. Упореди: Ј. Игњатовић, *Мемоари: раисодије из прошлої српскої живоїѣа*, Београд: Српска књижевна задруга 1966, 95–103. Слике балова у Пешти и Будиму крајем XVIII и у првим деценијама XIX века у: S. A. Holló & G. S. Dománszky, *József nádor (1776–1847) Pest-Budán: kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban*, Budapesti 1997.

88 A. Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit*, 164–166.

89 О овом проблему на примеру доласка Петра Великог у Лондон 1698. у: L. Loewenson, *Some Details of Peter the Great's Stay in England in 1698: Neglected English Material*, у: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 95 (Jun., 1962), 432–436.

90 D. Beales, *Prosperity and Plunder: European Catholic Monasteries in the Age of Revolution, 1650–1815*, Cambridge University Press 2003, 215. A. Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit*, 159–160.

Три месеца након смрти Јосифа II, на аустријски престо је дошао његов брат Леополд II, велики војвода тоскански, који је у областима којима је владао спроводио сличне реформе.⁹¹ Иако је имао сродне погледе на цркву и монаштво, он није одобравао братовљеве деспотске методе и у својим наступима увек је био опрезан, саосећајан и суптилан. Сматрао је да свака земља треба да има устав који ће сви морати да поштују, што би се односило и на владара. Врло брзо је стабилизовао ситуацију у држави, а 1790. године извршио инвазију на побуњену Белгију и вратио је под окриље аустријске власти. Под његовом влашћу обновљени су неки манастири у Белгији, а одобрио је и сазивање угарске Дијете и српског Црквено-народног сабора. Његова изненадна смрт марта 1792. године довела је на владарски трон Франца II (1792–1835), а само пар месеци касније француска војска је упала у Белгију и протерала Аустријанце. Хабзбурговци су 1793. опет успели да обнове своју власт, али овога пута у великој мери реакционарну, која је снажније повела ка рестаурацији затворених манастира и цркава. Годину дана касније, 1794, Француска је окупирала аустријску Белгију по други пут, овога пута на дужи време. Франц II, уверени јозефиниста, у почетку није дозвољавао поновно оживљавање угашених манастира у централним аустријским земљама и Угарској, да би постепеним попуштањем припремио терен за потпуну рестаурацију стања пре владавине Јосифа II.⁹² Суочен са територијалним и институционалним променама које су изазвала Наполеонова освајања, он је 1804. прогласио Аустријско царство, омогућавајући својој породици да задржи царску титулу и након растакања Светог римског царства. Његов двор је очувао стари хабзбуршки церемонијални календар и наставио да користи двоглавог царског орла као симбол Хабзбурговаца, чак и након нестанка Светог римског царства 1806. године.⁹³

У хабзбуршким официјелним пропагандним програмима XIX века владавина царева Марије Терезије и Јосифа II меморисана је као доба у којем су постављене основе будућег развитка и припремљен потпуни препород Монархије, а већина мера које су они донели биле су рехабилитоване.⁹⁴ Тако су *Новине сербске* у рубрици *Смесице ђолићическе* од 7. октобра 1815. године донеле текст о ставовима разних земаља према Аустрији, о којој је изнесено следеће мишљење:

91 D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, 41–42.

92 Исти, *Prosperity and Plunder: European Catholic Monasteries in the Age of Revolution*, 224–226.

93 D. L. Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism*, 17. О династичкој пропаганди и њеним визуелним аспектима у оквирима српске културе XIX века упореди: И. Борозан, *Репрезентативна култура и ђолићичка ђројаанда: сјоменик кнезу Милошу у Неђошину*, Београд: Филозофски факултет 2006, 95–106.

94 У династичкој и државној пропаганди меморисање владара и његових великих дела функционисало је и преко општих топоса и географских места која су им посвећивана. Тако је приликом израде иригационог система у Вршцу између 1767. и 1769. године, чије извођење је финансирала држава, највећи канал добио име „Терезијин канал“. У: С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршица*, I, 129.

Мало држава има, које су она искушенија поднеле, која је Аустрија последних десетина година поднела, и које су истину ову, да су стубови Државе на ображенију њени Граждана, на величини и сили Земледржаца и на блакости налагања данака основане, непотресими, толико осведочиле, колико што је Аустрија осведочила. Благостојание Аустрије проистиче от три њена Владатеља. Марија Тересија подигла је земљеделие, издавши такве законе за Сељане и Земљеделце, које нитко от Владатеља досад издао није: који су дотле слуге и Поданици Земљедржаца били, они су под њом притежатељи земље постали; под њом је дозвољено, из једне области у другу пресељавати се. Јосиф је Индустију подигао, која је посредством строги забрањенија уношења, сажижања без мита уношене робе, и за тим посредством затвора на мору Виену Лондоном суве земље учинила. Отуда се види, да сваки Владатељ, који жели, да му држава процвета, систему сувоземну установати мора; но треба само мало да ју умери. Њему, а и његовој Матери имају Аустрија и Чехска (Бемска) за то благодарити, што су на окружија подељене, на која се после и Французка угледа, и своје Префектуре устроји. Под њим исте Државе бољу Јустицију получе. Но не само, у поредку Администрације државне подала је Аустрија пример Француској, и у утврђенију одношенија цркве к Држави била је Аустрија прва, која је Француској просветитељним духом показала, шта и у том призренију треба да ради. Сујеверие се пред тврдом и постојаном вољом Јосифа II. срушило: мрачни Манастири промењени су у училишта (школи) просвештенија, и у прибежишта страдајућег човечества; а црква је заведенијем облагороденија и благополученија у Држави учињена. Под Јосифом свобода вероисповеданија, и печатње постану. А шта може Син један отечества више захтевати, и желити, но да му је дозвољено мислити, говорити и радити, штогод хоће?! Све то је Јосиф Држави својој дао! Но он је људе пресрећне учинио, и многи му не благодаре; Јосиф је био велик, и није могао умрети, да му се гдишто за зло не прими. Он није свагда срећан био а Савременици наши, када меру своје низкости на велике мужеве употребљују, свагда по срећи суде, ако и знају, да ћеју Потомци незрео њин суд отбацити...⁹⁵

Владари, поданици и патриотска дела

Током XVII и прве половине XVIII века тежиште територијалних интересовања Хабзбурговаца се пребацује са немачких земаља на области Угарске, Италије и Балкана. Док је централна преокупација Фердинанда III (1637–1657) било Свето римско царство и његови проблеми, Леополд I (1657–1705) усмерава пажњу ка протеривању Турака и освајању Угарске и задобијању наследства које је остало иза његових шпанских рођака.⁹⁶ У циљу снажније пропаганде припадници династије

95 *Новине сербске*, бр. 222 (7. октобар 1815), 887–888.

96 M. Wrede, *Das Reich und seine Feinde: Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg*, Mainz: Verlag Phillip von Zabern 2004, 66–69.

временом су усађали нове и проширивали старе медијске технике уз помоћ којих су креирали сопствену слику у свету. Развијане вековима, те методе су поред уметничких обухватале и неке нове елементе, па је тако старије схоластичке хронике које су династију повезивале са наследном земљом, заменила огромна количина штампаног материјала која се појавила након штампарске револуције.⁹⁷ На репрезентацију Хабзбурговаца су још од времена Карла V све већи утицај имали развијени ренесансни фестивали и спектакли, а процесије, тријумфалне капије и дворски фестивали постали су главно средство царског самоприказивања. Пажљиво режирани и са изврсном сценографијом они су уводили нов театрални елемент у царску репрезентацију, што је у највећој мери утицало на обогаћивање империјалне реторике.⁹⁸ Тај перформативни језик репрезентације до XVIII столећа постао је стандардан не само за крунисане главе, већ и за племство.⁹⁹

Истом циљу је служила и архитектура, резиденцијална, административна или војна, која је чинила видљивом владареву моћ и ауторитет, попут двора гувернера Краљевине Србије у Београду, Петроварадинске тврђаве, или капије Карла VI у Београдској тврђави (Сл. 33).¹⁰⁰ Таква империјална архитектура је представљала савршену симболичку сценографију за многобројне спектакле извођене у част цара или његовог заступника током тридесетогодишњег постојања Краљевине Србије, али и место одржавања патриотске меморије. Код нововековних монархија, чин краљевског уласка у град постао је апсолутистички тријумф по узору на царски Рим, у коме капија заправо има функцију славоука – било да је ефемерна или од трајног материјала. Ова улога славоука посебно је истакнута код тврђавских капија које су подигнуте у част владара, јер су оне остајале трајна сведочанства његове славе и важна места у симболичкој

97 J. Schumann, *Die andere Sonne*, 27–28.

98 L. Silver, *Marketing Maximilian: the visual ideology of a Holy Roman Emperor*, Princeton University Press 2008, 2–30. Упореди: M. Golubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 39–40.

99 Одличан пример једног таквог идеализованог синаписа за барокну културу репрезентације пружа књижица Захарије Орфелина *Свечани поздрав Мојсеју Путнику* (1757), настала поводом постављења Мојсеја Путника за бачког епископа. Ово панегиричко дело намењено високом јереју српске православне цркве, који је имао племићки статус, садржало је све елементе неопходне за извођење ефемерног спектакла: стиховани панегирички текст, опис ритуала рукоположења, илустрацију костима и декорацију сцене на којој се све одиграва, музичку партитуру за делове који су се певали, као и прецизна упутства за кретање свих учесника у догађају. У: J. Todorović, *An Orthodox Festival Book in the Habsburg Empire: Zaharija Orfelin's Festive Greeting to Mojsej Putnik (1757)*, Ashgate Publishing 2006, 35–38 (са старијом литературом).

100 Планска изградња административне и војне архитектуре која је требало да репрезентује моћ владара и државе јасно се огледала у областима у којима није било сличних старијих здања, попут темишварског Баната. Више о томе у: S. Volkmann, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, (рукопис докторског рада), Heidelberg 2001, 137–156. О симболици архитектуре и њеној употреби у империјалној репрезентацији у XVII веку више у: A. Jarrard, *Architecture as Performance in Seventeenth-Century Europe: Court Ritual in Modena, Rome, and Paris*, Cambridge University Press 2003, 92–132.

Сл. 33. Капија Карла VI, Београдска тврђава, 1736.

топографији града. Оваква схватања посебно су исказивана декоративним обликовањем портала, који је често био носилац сложених симболичких и емблематских порука.¹⁰¹

Капија Карла VI је најрепрезентативнија међу очуваним капијама из овог периода, налази се у Доњем граду, а подигнута је 1736. године у част славног освајача Београда и тријумфатора над Турцима – цара Карла VI. Она има две равноправ-

101 Љ. Стошић, *Српска уметност 1690–1740*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2006, 73–74. О историји Београдске тврђаве и њеним доградњама у XVIII столећу више у: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд: ЗЗСКГБ 2006, 183–250.

не фасаде – источну и западну, обе грађене у барокном стилу. Спољна, источна, кроз коју се улазило у тврђаву, замишљена је као славолук. Она је обрађена прилично рустично, са фасадом коју четири масивна пиластра рашчлањују на три сегмента, од којих се у средишњем делу налази пролаз. Ратнички трофеји: оклоп са кацигом, добоши, копља, заставе и други трофеји, постављени су на уздигнутој атици и над бочним паром стубова. На прочељу, у лунети су два укрштена слова С која представљају монограм цара Карла VI. Унутрашња фасада стилски је много префињенија: у полукружној, уздигнутој лунети налази се богати барокни картуш, надвишен царском круном, у којем је представљена вепрова глава прободена стрелом – грб Србије, са ратним знамењима распоређеним околу.¹⁰² Улаз фланкирају два профилисана пиластра са каменим куглама на врху који симболишу емблем Карла VI – *Constantia et fortitudine* (Посјтојаности и храбрости) – Хераклове стубове крунисане земаљским куглама, то јест самог цара који бди над својим новим поседом. У време барока када се градски простор театрализује и симболизује, и када је свакодневни живот неодвојиво повезан са грандиозним свечаностима и спектаклима, капија тврђаве постаје изузетно важно место, синоним моћи владара које симболички означава његову снагу и тријумф. Иако није била главна капија Београдске тврђаве, положај капије Карла VI на улазу у Доњи град из правца Немачке вароши, одредио је битно карактер архитектуре. Исти идејни, али и стилски концепт следи и *Porta Carolina*, главна капија Карлсбурга (Алба Јулије), војног средишта Трансилваније, нешто богатије декорисана и специфична због коњаничке скулптуре Карла VI.¹⁰³

Посебан патриотски топос у контексту меморијалне архитектуре представљала је и Капела мира подигнута у Сремским Карловцима у знак сећања на тријумфални завршетак аустријско-турских ратова 1699. године (Сл. 34). Први храм су подигли фрањевци већ 1710. године, по предању на месту на којем се налазио шатор у којем су се одвијали мировни преговори, и посветили га Блаженој Дјеви Марији. Капела је била скромних размера, једноставног кружног или квадратног

102 А. Милошевић, *Умешности „Краљевине Србије“ између Пожаревачкој и Београдској мира*, (рукопис магистарског рада), Београд 2008, 63–66. Такође у: А. Милошевић, *Настајак и развој концепција Краљевине Србије у барокној историографији и визуелним медијима*, у: ЗМПУ 6 (2010), 23–24.

103 Крајем XVII века Трансилванија је дошла под аустријску управу, а Алба Јулија постала је војно и административно седиште, те је у част Карла VI преименована у Карлсбург. Између 1714. и 1738. године ранија утврђења су реконструисана и проширена у велику тврђаву у складу са Вобановим схватањима. Саграђено је шест капија, а најпознатија, на главном улазу у тврђаву је *Porta Carolina* са царевом коњаничком статуом на врху. Улазна фасада ове капије обрађена је рустично са удвојеним паровима пиластара, како се сматрало да одговара улазу у тврђаву, док је унутрашња украшена минуциозније: скулптурама, рељефима и многобројним архитектонским детаљима. Хелер помиње још неке капије Карла VI које се истичу по својој величанствености и сјају, попут капије у Будиму подигнуте 1723. године. У: F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 423. О иконографији капија Београдске тврђаве у контексту империјалних барокних ефемерних свечаности у: Lj. Stošić, *Emblematic Motifs on Baroque Gates of Belgrade*, у: *Balkanica* 28 (1997), 216–222.

Сл. 34. *Кајела мира*, Сремски Карловци, архивска фотографија из 1885.

облика, и налазила се изван насеља на истакнутом, узвишеном месту. Постојала је све до 1817. године када је подигнут данашњи храм, који није мењао свој облик током протекла два столећа: кружно-елипсоидног облика, улазним отворима са четири стране и великом куполом у горњој зони. Иако нису познати аутори пројекта, без сумње је замишљена и изведена да отелотвори идеју о некадашњој конференцијској дворани, те да постане меморијски топос који ће вечно подсећати на славу и тријумф хабзбуршког оружја. Капела је више од два столећа функционисала као место репрезентације бечког двора и аустријске државе.¹⁰⁴

За покретање механизма глорификације владара није било нужно да постоји разлог, попут рођендана, рођења наследника или венчања, већ су монарх и династија прослављани због дуге и срећне владавине. У склопу репрезентације Леополд I и Карло VI приказивани су и као патрони уметности додајући тако сопственој репутацији атрибут учености. Први је посебно слављен као заштитник музике, нарочито опере.¹⁰⁵ Похвале исказане у сликама, стиховима и драмама утврђивале су јавност у уверењу да за срећу, мир или одсуство разних смртносних епидемија, као и за благостање у којем уживају, сву захвалност дугују владару. Заслуга за хармонију у држави, приписивана владару, веома често је истицана у музичко-сценским комадима, у либретима или у ликовним умет-

104 В. Матић, *Карловачке цркве*, Београд: Визартис 2003, 127–128.

105 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 13–17.

ностима.¹⁰⁶ Одраз небеске и земаљске хармоније представљало је и Леополдово ступање у брак, као контратежа рату и деструкцији. Слично је интерпретирана и победа над турском војском у бици код Сент Готхарда 1664. године, пропраћена опером *Кирка (La Circe)* у којој је Леополд приказан као тријумфатор над Трачанима, за коју је либрето саставио Будванин Крсто Ивановић (лат. Christoforo Ivanovich, 1620–1689), каноник у цркви Светог Марка у Венецији.¹⁰⁷

Патриотизам је очима владара и династије виђен као средство којим се могло утицати на веће јединство поданика и бољу кохерентност композитне државе. Због тога се из престонице продуковао огроман број пропагандних листова, памфлета и визуелних представа, који су код поданика стварали и одржавали тај осећај. Конфесионални плуралитет царства, а пре свега подела на протестантски север и католички југ, као и одређен број православног и јеврејског живља, подразумевали су различиту перцепцију царева политичке слике. Протестантска рецепција разликовала се од области до области, и од времена до времена, а пре 1683. у северној Немачкој није било много слављеничких дела посвећених Леополду I. Његова верска политика у Угарској и прогони протестаната изазивали су сталне критике и доприносили стварању негативне слике, односно њеној маргинализацији у јавном дискурсу.¹⁰⁸ С друге стране, култ монарха био је изузетно снажан у великим царским градовима, попут Аутсбурга, Франкфурта или Регенсбурга, који су били главни носиоци његовог даљег ширења и у којима је слављен као заштитник (Вестфалског) мира и јединства Светог римског цар-

106 E. Klecker, *Tradition und Moderne im Dienst des Herscherlobes. Beispiele lateinischer Panegyrik für Maria Theresia*, у: *Strukturwandel kultureller Praxis: Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des thesesianischen Zeitalters*, (Hg.) Franz M. Eybl, Wien 2002, 234–245.

107 Напустивши Будву, Ивановић је краће време провео у Верони, где је, дошавши брзо до угледа, постао члан двеју тамошњих академија (*Accademia Filarmonica* и *Academia dei Temperati*). Одатле се током 1656. или 1657. године преселио у Венецију и ту остао све до смрти. Дуго је у Млечима био у служби Леонарда Пезара, прокуратора цркве Светог Марка, као његов секретар, а у последњој деценији живота, 1681. године, млетачки дужд Луиђи Контарини поставио га је за каноника базилике Сан Марко. У Венецији се Ивановић показао као спретан стихотворац, који лако, брзо и вешто гради стихове на најразличитије теме и који сваку прилику користи као надахнуће. Такав песник био је као богомдан и за потребе ондашње драмске књижевности, којој су били нужни у великом броју текстови подесни да се ставе у музику и изведу у ондашњим позориштима, јавним или приватним, у помпезном декору, с богатим костимима и уз обилно коришћење ингениозних позоришних машина. Ивановић је у кратком року објавио пет таквих драма – либрета – писаних у течним и звонким италијанским стиховима, на теме давно познате, митолошке или историјске, и са сложеностом, и гдекад и чудно заплетеном радњом. То су драме *Рајничка љубав (L'amor guerriero)* из 1663, *Кирка (La Circe)* из 1665, *Кориолан (Il Coriolano)* из 1669, *Тријумф јосифијаности (La costanza trionfante)* из 1673, и *Лисимах (Lisimaco)* из 1674. године. Више о Крсти Ивановићу у: М. Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd: Srpska književna zadruka 1990, 155–166. О његовом животу у Венецији, каријери песника и познатог писца оперских либрета у: B. L. Glixon, J. E. Glixon, *Inventing the business of opera: the impresario and his world in seventeenth-century Venice*, Oxford University Press 2006, 112.

108 J. Schumann, *Die andere Sonne*, 68–70.

ства. Такво стање се мења тек са успешним током турских ратова, после 1683, када Леополдов ореол бива украшен овим важним политичким елементом, а комплексна слика допуњује се новом иконографијом заштитника од неверника.¹⁰⁹ Политичка идеја о Леополду као крсташу и борцу за католичку веру остала је доминантна у његовој репрезентацији све до краја живота.

Хабзбуршке владаре су славили и као заштитнике утврђеног поретка који су угрожавали побуњени протестанти у Угарској, регионални земљопоседници, попут Ференца Ракоција, или угњетавани кметови који су периодично подизали устанке.¹¹⁰ Таква једна побуна избила је међу сељацима и племићима у Поморишју 1735. године, којој се придружио осамдесетогодишњи Пера Сегединац, српски граничарски капетан шанца Печке, некадашњи учесник у борби против Ракоција. Побуњеници су обећавали српским официрима племићке титуле а граничарима и сељацима земљу и слободу, што је старог капетана, незадовољног управом немачких команданата у Граници, одвело на њихову страну. С плановима устаника он је упознао капетана Јована Штрбу, заставника Михајла Сегединца, свога сина, и оберкапетана Ђурку Шевића. Међутим, није стигао да предузме било какве значајније кораке, а намеру да Арад преда устаницима била је осујећена откривањем завере и његовим хапшењем. Поморишки српски официри, међу њима и оберкапетан Шевић и Перин син, су на позив генерала Хантка пошли против побуњеника и нанели им тежак пораз. За капетана Перу нису се заузимали, него су изјавили да ако је крив мора да буде кажњен. Митрополит Вићентије Јовановић се потрудио да на двору одагна сумњу у лојалност српског народа, на кога су мађарске власти желеле да баце главну кривицу, о чему је дао да се извести у новинама. За највећу кривицу Пери је приписивано то што је обећао да ће предати побуњеницима арадску тврђаву, што је био чин отказивања верности владару те стога третиран као најгори криминални акт. Већ на саслушању у Араду и касније у истрази у Будиму подрвнут је ужасном мучењу, а сам чин његовог погубљења 1736. године био је језовит: истезање и ломљење на точку и ударац ушицама секире у чело, а затим вађење утробе и черечење тела. После извршења пресуде тело му је неколико дана било изложено испред његове куће у Печкој. Догађај је наративно приказан у низу представа на графичком листу, са сценама побуне, сукоба, суђења и кажњавања побуњеника, те његовим портретом, што је требало да послужи за меморисање тог догађаја у циљу спречавања сличних (Сл. 35).¹¹¹

Од владара су заштиту потражили и народни прваци обновљене Краљевине Србије када су 1719. године поднели молбу цару Карлу VI у којој су изнели тешкоће

109 M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 219–220.

110 П. Рокаи, З. Ђере, *Историја Мађара*, Београд: Clío 2002, 277–282

111 Поред Пера Сегединца, ухапшени су и његов син и капетани Шевић и Штрба, који су осуђени на временску казну, али су касније помиловани, изузев старог Шевића који је умро у затвору. У: С. Гавриловић, *Срби у Угарској и Славонији од Пожаревачкој мира до аустро-јурској раји 1737–1739*, у: *Историја српског народа*, IV/1, Београд 1986, 172. Такође: Д. Поповић, *Срби у Војводини*, 105–113.

Сл. 35. Непознати бакорезац, Кажњавање побуњеника након гушења буне
Пере Сегединца, 1735.

и проблеме у којима су се нашли због рата између аустријске и турске војске од 1716. до 1718. године. У њој су истакли да је током последње три године летина била опустошена или услед ратних дејстава или услед суше која је наступила у то време, те да су многи поданици осиромашили и да не могу да плаћају високе порезе. Такође, у представци се жале да је део њих, задуживши се код државних институција, у немогућности да врати дуг, а да им локални угарски племићи наносе много неправди. Стога моле његово величанство да им као добри хришћанин олакша муке и заштити их од невоље.¹¹²

Највиша инстанца којој су поданици могли да поднесу жалбу био је двор, који је симболично представљао место апсолутне власти, али и обезбеђивао високу друштвену публику, па самим тим фигурирао и као најважније место за империјалну репрезентацију. *Protocollum aulicum in ceremonialibus* (Проџокол дворских церемонија), својеврсни дворски дневник у којем су хронолошки бележени сви значајни догађаји у животу бечког двора почев од 1652. године, илуструје како је изгледала јавна репрезентативна улога монарха, аудијенција за стране амбасадоре, представнике сталежа, свечани уласци и пријеми, црквене церемоније

¹¹² Д. Руварац, *Тужба обшче народна цесарском величеству*, у: *Српски Сион* 9 (1905), 248–249.

или банкети. Све те свечане догађаје организовали су највиши дворски чиновници *оберсџхофмајстер* (*Obersthofmeister*) и *оберсџхофмаршал* (*Obersthofmarschall*), што је омогућавало велику концентрацију моћи у њиховим рукама.¹¹³

На двору у Бечу цар је лично био главни координатор уметничких активности. Вођен комплексним системом мотива, који су се кретали од идеја о царском престижу и међународној слави, до бриге о моралном интегритету и дисциплини поданика, Леополд је био у сталној комуникацији са најважнијим уметницима на двору, лично или преко институције оберсџхофмајстера.¹¹⁴ Тежња дворских институција усмеравана је ка продукцији квалитетних уметничких дела (слика, скулптура, таписерија или графика) која би промовисала династију и подизала царски престиж и углед, али и била конкурентна уметничкој производњи других дворова. Истовремено, постојала је и практична страна делатности уметника на двору: портрети царева и чланова династије су сликани, а старији портрети у различитим формама репродуковани или копирани, да би били или излагани на двору или поклањани страним принчевима и дипломатама.¹¹⁵ Визуелна пропаганда дела хабзбуршких владара промовисана су највише захваљујући бакроресцима, који су радећи за цара стицали одређени престиж и често свом имену додавали титулу царског бакроресца. Највећи број њих није ни радио у Бечу, већ у Аугсбургу, попут Филипа Килијана (*Philipp Kilian*) и Јохана Улриха Крауса (*Johann Ulrich Kraus*), у Нирнбергу Александра Бенера (*Alexander Bönner*) или у Франкфурту Матеуса Мериана (*Matthäus Merian*). Један од сликара и графикара који је радио како за двор, тако и за остале наручиоце, међу њима и за Србе, био је Јероним Лешенкол (*Hieronimus Löschenkohl*).¹¹⁶ Цар се представљао као покровитељ уметности и уметника, нудећи им своју заштиту и помоћ, па је тако сењски песник Павле Ритер Витезовић, попут многих других, саставио представку цару Леополду у облику песничке посланице са 108 стихова у којој описује своје успехе и проблеме и моли владара за помоћ.¹¹⁷

Раскош барокне опере служила је подизању царског престижа у очима двора и страних дипломата, као и промовисању његове величине и сјаја међу домаћом и страном елитом. У њима су либретисти у уводу, посвети или закључку, славили

113 M. Scheutz, J. Wührer, *Dienst, Pflicht, Ordnung und „gute Policey“*. *Instruktionsbücher am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, у: *Der Wiener Hof*, 37–86. Упореди: M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 67–68.

114 K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 67–87.

115 Исти механизам дворске пропаганде преко дела високе и популарне уметности може се препознати и на примеру француске империјалне репрезентације у XVIII веку: S. Rombouts, *Art as Propaganda in Eighteenth-Century France: The Paradox of Edme Bouchardon*, *Louis XV*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 27, No. 2 (Winter, 1993–1994), 257–259, 276–277.

116 П. Васић, *Хијеронимус Лешенкол, сликар Срба у XVIII веку*, у: *Доба барока: сјугуђе и чланци*, Београд: Уметничка академија 1971, 124–126. Упореди: N. Sternfeld, *Ein Bildreporter im Dienste Ihre Majestät*, у: *Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 116–125.

117 V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 162.

владара или поједине чланове царске породице. Од тренутка Леополдовога ступања на престо број дворских опера се значајно повећао, а трошкови оперске продукције вишеструко су умножени. Уобичајена цена једне опере износила је између 10.000 и 20.000 флорина, док је настанак најславније леополдинске опере *Il Pomo d'oro* (*Злајина јабука*), изведене премијерно 1668. године, коштао дворску благајну око 100.000 флорина. У њеној производњи цар је имао значајну улогу: изабрао је прилику и одредио датум извођења, поручио либрето и музику, учествовао у одабиру певача и музичара, наручивао костиме и пратио даљи ток продукције, али и одлучивао ко ће моћи да погледа оперу. Копије либрета биле су затим послате свим важним европским дворovima и даље кружиле попут панегиричких циркулара.¹¹⁸

Попут свог великог ривала, француског краља Луја XIV, Леополд I и његов двор су такође интензивно радили на династичкој репрезентацији, пажљиво контролишући токове њеног стварања и одржавања. Обојица су подизала споменике, продукovala слике и литерарна дела која су имала да укажу на њихову вечну славу још више је увећавајући.¹¹⁹ Ипак, споменици које је подизао Леополд I били су истовремено и у функцији глорификације Бога и светитеља који су му омогућили успешну владавину. Добар пример који указује на владарева снажна религиозна осећања очитује се на споменику против куге посвећеном Светој Тројици подигнутом на Грабену у Бечу 1679. године. Света Тројица су посебно поштована због значаја који су имала у представљању монархових идеала: моћи и правде, мудрости и блакости, сјаја и славе. На стубу против куге, ово поштовање наглашено је представом цара који клечи, империјалним инсигнијама и грбовима Аустрије међу анђелима. На темељу чврсте вере владара и народа куга је побеђена, а овај споменик послужио је као модел многим сличним подигнутим широм царевине.¹²⁰

118 Сценографију и иконографију свих сцена израдио је дворски позоришни инжењер Лудовико Отавио Бурначини (Ludovico Ottavio Burnacini) у потпуности располагајући барокним ликовним језиком и уводећи у слике девизе, емблеме, метафоре, симболе, персонификације и алегорије у циљу наглашавања величине владара и значаја династије. Те слике су постале доступне широј јавности преко графичких репродукција које је израдио и одштампао дворски штампар Матеус Космеровиус (Matthäus Cosmerovius), тј. Станислав Матеус Космеров, пољски језуита који је за потребе империјалне репрезентације публиковао глорификаторске листове, либрета, али и универзитетске тезе. У: C. B. Schmidt, *Antonio Cesti's „Il pomo d'oro”: A Reexamination of a Famous Hapsburg Court Spectacle*, у: *Journal of the American Musicological Society*, Vol. 29, No. 3 (Autumn, 1976), 382–384. Упореди: M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 45–49.

119 J. Schumann, *Die andere Sonne*, 267–288. О институцији дворског песника погледати: E. Kanduth, *Der Kaiserliche Hofdichter im 18. Jahrhundert*, у: *Die Österreichische Literatur: Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, (Hg.) Herbert Zeman, Bd. I, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1979, 307–310.

120 C. M. Boeckl, *Vienna's Pestsäule: The Analysis of a Seicento Plague Monument*, у: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 49 (1996), 41. Тако је на путу између Руме и Ирига, на месту где се у XVIII веку у јеку епидемије куге налазио санитарни кордон, подигнут споменик у знак сећања на борбу против опаке болести. Споменик је настао крајем тог века, а касније је у више наврата обнављан.

Сл. 36. Непознати иконописац, *Бојородица живоносни истајочник*,
крај XVII – почетак XVIII века

Слику религиозног владара коју су потенцирали Леополд I или Карло VI одговарала је њиховој идеји свемоћног земаљског владара на челу једне велике војне силе. Службе којима је присуствовао цар праћен дворјанима, ходочашћа на света места и подизање заветних стубова посвећених Богородици и Светој Тројици, манифестовали су од Бога одобрени статус владара и династије, што је нарочито дошло до изражаја за време цара Леополда I.¹²¹ Они су са ентузијазмом учествовали у годишњим процесијама Тела Христовог, обожавали евхаристију, вршили ритуално праће ногу сиромасима на Васкрс, и приказивали се као земаљски извршиоци Христове воље.¹²² У таквом светлу се представља царски пар на икони из Уметничко-историјског музеја у Бечу (Сл. 36).¹²³ Настала у периоду између 1676. (женидба Леополда I принцем Елеонором од Пфалц-Нојбурга) и 1705. (година цареве смрти), на икони је представљена *Богородица живоносни источник* у комплексном тематском и иконографском програму. Богородици са Христом младенцем се поклања царски пар Леополд I и Елеонора који се налазе у Божанској милости отелотвореној венцима које им анђели доносе са неба и представом Бога Оца раширених руку у горњем делу иконе. Положеним инсигнијама власти, круном и империјалним двоглавим орлом, монарси исказују побожност низом симбола и амблематских пиктограма, уклопљених у сакралну историју спасења, испричаних кроз сцене из Јеванђеља (Рођење Христово, Крштење, Преображење, Распеће, Полагање у гроб, Васкрсење и Вазнесење). Посредници између њих и Богородице, која опет посредује за спасење пред Богом Оцем, су царски патрони Свети Леополд и Света Марија Магдалена. Део визуелне репрезентације на икони свакако чине и грбови приказани на стубовима, као симболи земаља које се налазе под Леополдовом влашћу: Аустрија, Угарска, Чешка и Кастиља. Натпис из доњег дела иконе – IMPERATORI LEOPOLDO PRIMO DEDICATUM. VERISIMILITER IN MONASTERIO ATHONIS MONTIS PICTUM (Посвећено императору Леополду Првом. Верно насликано у манастиру Атонске горе) – открива могуће порекло дела у некој од светогорских радионица, можда и у самом Хиландару судећи по везама које су у то време одржаване између манастира и двора.¹²⁴ С обзиром да стилски, композиционо и иконографски одговара икони *Богородице живоносној источника* из православне цркве у Ђуру, а да је својим литерарним извором везана за Цариград, претпоставља се да је бечка икона настала као дар православних монаха хабзбуршком монарху са жељом да осло-

121 J. Schumann, *Die andere Sonne*, 103–114.

122 K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 13–38.

123 K. Kreidl-Papadopoulos, *Die Ikone der Muttergottes „Zoodóchos Pigí“ im Kloster der Elisabethinen in Wien*, у: *WJK XXX/XXXI* (1977/78), 229–231. Упореди: D. I. Pallas, *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, у: *Archaiologikon Deltion* 26 (1971), 201–224.

124 Братство манастира је 1688. у време Великог аустријско-турског рата тражило и добило дозволу за прикупљање прилога по земљама цара Леополда I што им је потврђено царском дипломом. У: А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2000, 164–165, 226.

боди све православне народе од турске окупације, а да је изабрана тема имала јасне политичке алузије.¹²⁵

У јачању патриотских осећања поданика у провинцији, који нису имали привилегију да учествују у дворском животу и у репрезентативним церемонијама престонице, кључну улогу имале су цркве, Католичка и Православна, које су репетирале ауторитет централне власти и чије деловање је владар подржавао у политичком, економском и моралном смислу. У замену за то, црквени редови, попут језуита, фрањеваца и пијариста, индоктринацијом верника кроз католичку моралну доктрину учвршћивали су међу народом лојалност према владару.¹²⁶ Владар и династија су глорификовани и кроз активности језуитских колегијума на којима су публиковане академске тезе, извођени театарски комади, објављивани емблематски зборници и стихови, као и дела која су славила царске победе над турском војском. Већина њих се односила на славу дома аустријског или на неке посебне догађаје, попут рођења, венчања или смрти неког од чланова династије. Тако је језуитска гимназија у Београду 1728, у периоду ослобођења Србије од Турака, у част цараовог заступника и губернатора Србије војводе Александра Виртембершког и његове жене Ауроре, одиграла представу *Tributum Palladis ob restauratam bonis arbitris Serviam Marti praestitum* (Данак који је Аѿена гала Марсу на име ѿоѿа шѿѿо су добри ѿосѿодари обновили Срѿију), а истовремено су се одигравале и процесије које су граду давале барокни изглед.¹²⁷ Верски редови су ширили култ владара и путем визуелних програма и сликаних декорација у црквама и манастирима, који су се махом састојали из портретних галерија владара, али и, веома често, из алегоријских представа династије и царства.¹²⁸ Из инвентара сачињеног 1757. године, када је епископ Мојсеј Путник преузео управљање бачком епархијом од њеног администратора Арсенија Радивојевића, у резиденцији бачких епископа у Новом Саду налазило се више владарских портрета. У средњој (званичној) соби на зидовима су се налазила два портрета царице Марије Терезије и цара Јосифа II, као и портрети руске владарске породице, цара Петра Великог, царице Јелисавете и престолонаследника. У великој, свечаној сали налазиле су се „три иконе на хартии у раму, две фигуре Пећи и Хилендара, две контрафе Карола 6-ог и императрици, контра-

125 Посебну захвалност изражавам мр Кости Вуковићу на томе што ми је скренуо пажњу на ову икону, а нарочито Ксенији Голуб на дозволи да користим рукопис њеног текста. Више о овој икони у контексту историје и настанка ђурске иконе: G. Xénia, *Istenségzűlő az életadó forrás: Egy győri ikon a szentendrei Szerb Egyházművészeti Gyűjteményből* (рукопис чланка), Budapest 2001, 32–66.

126 J. Schumann, *Die andere Sonne*, 305–359.

127 M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII stoljeću*, у: *Vrela i prinosi* 4 (1934), 38. Упореди: К. Томашевић, *Музичка делатност језуита у Београду и Пејроварадину током XVII и XVIII века*, у: ЗМЦСУМ 18–19 (1996), 73.

128 M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 50–53.

фе принц Еугениа, контрафе деспота Георгиа Бранковића, контрафе почив. еп. Висариона“.¹²⁹

У већини манастира је актуелни владар глорификован у визуелним програмима као територијални господар, али су поједини манастири у оквиру Царства уживали повластице и то истицали у политичко-уметничким програмима својих декорација. Портрети владара су исказивали идеју династичког патриотизма према којој је владар био отелотворење Монархије, па су се тако у крушедолској библиотеци налазили рукописана *Служба цару Јосифу II* из 1789. године, *Панаџирикон цару Фрањи I* (Будим, 1835), *Благодарствено јектеније за цара Фрању Јосифа I* (Беч, 1854), као и химна *Gott erhalte den Kaiser* (Карлштат, 1830). Даље, у манастирским просторијама, поред портрета митрополита и епископа, појављује се и неколико портрета царице Марије Терезије и цара Јосифа II, као и портрети принца Евгенија Савојског и грофа Ђорђа Фекетија. Они нису чинили део генеалошког низа, већ су излагани самостално, а током XIX века и паралелно са портретима владара Кнежевине и Краљевине Србије.¹³⁰ У инвентару домаћинства Гаврила Милорадовича начињеном 27. маја 1772. године бележи се и постојање једног „тезеса на папиру с црним рамом“.¹³¹

Империјалне визитације и династички тријумфи

Сваки значајан догађај у животу владара прослављан је свечаним церемонијама, фестивалима, ватрометом или процесијама. Због тога што је био престони град, Беч је доживео највише оваквих догађаја, док су у провинцијским местима били ређи, и одигравали се једино када би владар обилазио своје царство, или се због ратних дејстава налазио у близини.¹³² Наравно, пролазак цара кроз неко провинцијско место представљао је догађај од највеће важности, а пред њега би излазили представници власти, грађанство и обичан народ. Церемонијал дочека временом је стандардизован: угледни гост би био дочекан испред градских капија (или чак и даље од града), тамо би одржали беседе добродошлице на које би владар милостиво одговарао, потом би му били предати кључеви града, целивана рука, а након тога би се свечано ушло

129 В. Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сага*, 111–112.

130 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, 132–135.

131 В. Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сага*, 20–21. Студенти који су на крају студија бранили завршне радове имали су одштампане листове са својим тезама (Thesenblatt) који су садржавали алегорије, емблеме и симболе, а веома често су били посвећени монарху. За већину младих кандидата завршни испит је представљао изврсну прилику да демонстрирају лојалност суверену. Више о овом феномену: W. Telesko, *Das Thesenblatt: Gestaltwandel und Funktionsweise eines frühneuzeitlichen Kommunikationsmittel*, у: *Druckgraphik, Funktion und Form*, (Hg.) Robert Stalla, Berlin: Deutscher Kunstverlag 2001, 29–30. Упореди: S. Appuhn-Radtke, *Das Thesenblatt im Hochbarock: Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomeus Kilians*, Weissenhorn: A. H. Konrad 1988, 11–18.

132 K. Vöclka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 270–285.

Сл. 37. Кућа породице Карамата, Земун, друга половина XVIII века

у град. Град би био посебно декорисан, на свим црквама би звонила звона, а више тријумфалних капија било би постављено на путу којим би цар пролазио. Улицама испуњеним великим бројем поданика, цар би пролазио јашући на коњу или, понекад, пешачећи испод балдахина који би носило више људи из пратње.¹³³ Обично би био смештен у дворцу или вили неког племића или, у крајњем случају, у дому истакнутих грађана који бу му за ту прилику препуштали своје имање. Тако је за време аустро-турског рата 1788. године цар Јосиф II са својим штабом одсео у кући Димитрија Карамате у Земуну. Ту је држан високи ратни савет, а тада је на плафону салона првог спрата постављен, у дрвету резан и обојен, велики двоглави аустријски орао. Породица Карамата се за ту прилику иселила из свог дома и уступила га цару на коришћење (Сл. 37).¹³⁴

133 Слично овоме је изгледао свечани улазак Леополда I у Беч, по повратку са крунисања за цара 1658. У: M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 74–76. О средњовековним тријумфалним процесијама и њиховој симболици: G. Kipling, *Enter the King: Theatre, Liturgy, and Ritual in the Medieval Civic Triumph*, Oxford University Press 1998, 6–12.

134 Кућа се састоји из три дела: приземног, једноспратног са једноставним кровом и једноспратног са подрумом и мансардним кровом. Сва три дела повезана су јединствено обрађеном фасадом

На вест да ће цар Јосиф II приликом државне визитације 1769. године, обићи и фрушкогорске манастире упутио је митрополит Павле Ненадовић циркуларно писмо са инструкцијама за монашка братства како да се припреме за његов дочек. У првом писму он каже:

Занеже вам извјестно јест, како всевисочајшаго госта Јего Величества Императора римскаго пришествие в предјели нашја ожидаем, тако вам наручити хотјехом, да би от пријатија сего до гредушче неделе попашчили се у ваших шумах лова јелико више можно, т. ј. сернах, зецова и птицах ловити дати, и ктому у вашем пръavorу и ближних селах животних, младих гушчићах, пилића и голубића колико можно приста-рати и прискорбјети. И како что от такoвих прибавите, у Карловце абие пошлите.¹³⁵

Да би се у следећем писму осврнуо на начин на који би монаси требало да се том приликом понашају:

Тако хотјехом со сим нашим фрушкогорским манастирем настављение сатворити, да: Ашче и невједомо јест, в котори манастир Јего Императорское Величество пријти будут согледати, vsаки манастир да имат себе на опрезу и стражи держати, и како пред манастирем, тако и в манастирје и в церкви, олтару и трапези чисто держати, и очистити и по трапезариах и кухинах и келиах уљудно и чисто уредити и кадити и от vsјакаго смрада и гнусности хранити. Настојатељ и все братство на скупу в манастирје да находјатсја, нерасходјашчесја, и да воздержитсја от пијанства, но трезвени да будут. Јегда в коториј манастир случитсја Јего Императорскому Величеству пријти, тогда да исходит манастира настојатељ сам, с јешче шест братам чино одјејани в расу и камилавку, настојатељ же и мантију на себе да возмет и пред врати порти манастирскиа ожидају, ставше на обе стране редом, во јеже би јего Величество посредје их прити. В проходјеже Јего Величества, да камилавке с капом от главе двигнут и на раменах своих держак, а десним коленом на земљу поклон сотворјат наредивше преже, да како Јего Величества приход угледасе, звона звонат даже до во ступления в порту манастирску. Ашче Јего Величество изволет в церков внити, и во олтарје на трапези согледати, и свјатаја гдје хранитсја вопрошати настојатељ откровенују главоју сатворив пред престолом метанију, да показует и vsја братија благоговјејно в церкви да стојат, а не зазуресе загледају или проторкавају, вне манастира тишина да се хранит, да не будет по обичају вике и виком дозиванију.[...] Ашче би поменуло се, како ми за римокатолике держимо, хоћели се спасти с крјепостију, отвјешчати: наше је христијански живети и

и имају заједнички главни улаз. Највиши део зграде подигао је 1764. године имућни земунски трговац Кузман Јовановић, да би је 1772. године купио Димитрије Карамата. Од тада до данас зграда се налази у власништву породице Карамата. На плановима Земунa с краја XVIII века зграда има данашњи габарит. Крајем века, 1795. године, процењена је на 8.000 форинти, што казује да је тада, као и касније, била једна од најкомфорнијих земаунских кућа јер су у то време најбоље куће Земунa достигале цену од 6.000 форинти. Јован Карамата, син Димитрија, надзидао је 1827. године спрат на средњем делу куће и извршио адаптацију зграде у целисти.

135 Д. Руварац, *Настѡавление Миѡройѡлиѡиа Павла Ненадовића фрушкоѡорским настѡѡаѡеѡима о владању ѡри долазу цара Јосифа II. у манасѡиѡир*, у: *Срѡски Сион* 23 (1905), 680. Истом приликом цар Јосиф је посетио и манастир Бездин у којем је разговарао са архимандритом Дионисием Живојиновићем. Читав догађај као и ток разговора описао је и својеручно забележио поменути архимандрит. У: *Јавор, лисѡ за забаѡу, ѡѡуку и књижевностѡ*, бр. 22 (1891), 350–352.

добра дјела творити, а божие јест спасение строити. Ми же за Ваше императорское Величество и јего Величество царицу и всју аугустјејшу фамилију, палату и воинство на всјак ден молебствуем толико крат, колико публично во цркви и свих келијах молитву дјеем. Ашче би гдје случилосја, да Јего императорское Величество внишчут нашу литургију слушати и видјети, тогда искати час, в котори изволит литургии бити, и свјашченик и дјакон да готови будут с проскомидијеу и ожидају јегдаже Јего Величество пришло будет, братија всја чино во своја монашескаја одјејенија облечени пред врати церковними на двје стране, десно и лево у реду да стојат, и капе снимивше на рамен держашче и на десно кољено поклоншесја да дочекајут, а свјашченик и диакон кадионицу имјеја, внутер цркве код врата да дочекајут, и покадив Јего Величество и посредје цркве анвон с престолом поставет Јего Величеству, прочим же столице за амвоном. На входу са Евангелијем, диакон Јего Величеству императору да донесет евангелије цјеливати. На великом входу, свјашченик велегласно да поменет сице: Благочестивна и державниа цари наши Јосифа втораго императора римскаго и соцарственика и Марију Терезију императорицу и краљицу нашу, да поменет Господ Бог во царствии своем, всегда, ниње и присно и во вјек и веков. И тогда митрополита поменет, и потом оним чином како су предсрели да испратет. Всјаже кротко, смирено, благоговјејно и благообразно да совершајут и нам јегда гдје их императорское Величество приходил будут, сваки монастир свој репорт со описанием како что бивало да даст.¹³⁶

На питања која је високи гост евентуално могао поставити, а чији одговори не би били повољни за Православну цркву и епископе, митрополит је послао и одговоре које су монаси имали да дају цару. Схвативши да не може да се поузда у све монахе, митрополит је, пре свега, одредио да на могућа питања одговара само старшина манастира и још двојица од најстаријих монаха, али и тада да само одговоре на питање и ништа више од тога. Митрополит их обавезује да владару кажу: да службу врше по црквеним правилима, као и да сваки јеромонах по распореду служи литургију седмично, док остали монаси саслужују читањем и певањем; да је црква веома стара и да је нису могли обнављати због сукоба са локалним властелинима, али да је племенита царица Марија Терезија разрешила тај проблем, те да се сада манастири обнављају и да због тога се стално на служби врши помен на владаре; да манастир живи од десетка, од мало винограда и усева и од милостиње коју дају хришћани за здравље своје и својих ближњих, као и мртвима за спомен; да немају сталне приходе већ да они варирају од године до године; о величини братства да кажу да је раније било и веће, али да је изумрло, као и да припада реду Светог Василија; да књиге не купују од како су московити престали да их доносе, већ да се користе оним старим које су имали, а да штампарију у Мункачу не користе јер је намењена унијатима; да је црква, по царским привилегијама, слободна да самостално уређује духовне ствари, те да царски комесар не учествује на седницама Синода, већ само на Сабору; да у манастир и на његове поседе не примају странце, ни људе без докумената, јер је то законом забрањено.¹³⁷

136 Исто, 680–682.

137 Исто, 681–682.

Владарев обилазак државних граница симболички је означавао потврду његове власти над том територијом, али уједно и прилику за изражавање патриотизма, како његовог, тако и његових поданика, с тим што је он својим чином манифестовао државни, док су потоњи исказивали свој династички патриотизам.¹³⁸ Током путовања по Угарској Јосиф II се заустављао и разговарао са поданицима и том приликом од њих добијао велики број писаних тужби у којима су се жалили на локално племство и злоупотребе државне власти. У својим мемоарима Сава Текелија се присећао доласка Јосифа II у Арад 1770, његове посете православној цркви и литургији којој је присуствовао. Након службе цар је разгледао град, затим ручао у дому војног заповедника где је одсео, а након ручка примио је у аудијенцију и Текелијину породицу.¹³⁹ Колико су владарске посете биле важне поданицима говори и низ записа насталих приликом тих визитација. Тако у једном рукопису из манастира Ораховице из 1768. године стоји следеће:

1768 лета начал ходити Јосиф втори, император римски, по всем своем царствију и земли, са својими началними и господствујушцими принц Албертом и велдмаршалом Лаудоном и прочими господиам. И приде во Карловце месеца маја 12, и бист код их ехцел. г. г. а. е. м. Павла Ненадовича, и в соборнеј цркви, и во олтаре входил.¹⁴⁰

Церемонијал и понашање поданика приликом пријема код владара били су дворским протоколом одређени до детаља. Простори репрезентације, јасно хијерархијски диференцирани, пресликавали су друштвену структуру Хабзбуршке монархије тако што је за сваки сталеж (класу, друштвену групу) било прописано место пријема. Временом је јасно утврђен распоред простора за пријем у двору, као и статус поданика који би одговарао сваком од њих, а та подела простора репрезентације потрајала је од краја XVII па све до завршетка XVIII столећа.¹⁴¹ Митрополит Павле Ненадовић је у својим примерцима

138 Јосиф II је у више наврата боравио у Банату и у јужним крајевима Монархије, током 1768/69, 1770, 1773, 1783, 1786. и 1788, а такво његово интересовање произилазило је, како из његове личности, тако и из његових владарских дужности. Током првог путовања 1768. године на путу су га дочекивали српски и румунски поданици који су му уручивали своје жалбе и молбе, па је тако само у Банату сакупио 408 таквих представки. Највећи део њих тicao се земљишних давања, инкорпорације у Војну границу, решења питања насталих због колонизације Немаца, жалби на окрутност коморских службеника, итд. У: А. Хегедиш, *Јосиф II о свом путовању у Банат 1768*, у: *Исцртаживања* 11 (1985), 202–206. О проблемима кметова са локалним властелинима и жалбама које су уручивали упутно је погледати: А. Хегедиш, *Нови властелини и њихови кметови у Банату 1782. године*, у: *Годишњак Друштва историчара Војводине* (1978), 62–75.

139 С. Текелија, *Описаније живога*, 56–57.

140 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и нађисци*, књ. II, Београд 1903, 3314.

141 Простори на бечком двору у којима је поданик могао бити примљен у аудијенцију били су следећи: Комора савета (Ratsstube), друга антекамера, прва антекамера, Комора витезова (Ritterstube). Дворским протоколима било је тачно прописано ко може да приступи у сваки од њих. У: I. Pangerl, „Höfische Öffentlichkeit“. *Fragen des Kammerzutritts und der räumlichen Repräsentation am Wiener Hof*, у: *Der Wiener Hof*, 268–275.

календара *Alt und Neuer Krakauer-Schreib-Kalender* за 1746. и *Kayser Königlicher Hof und Ehren-Kalender* за 1750. годину, оставио белешку о догађајима у Бечу где је 1746. године био неколико месеци с патријархом Арсенијем Јовановићем Шакабентом, а затим и 1750. самостално као новоизабрани митрополит. У забелешци за 1746, описује сусрете које је имао са владаром, високим дворским службеницима, високим државним чиновницима и министрима, као и местима на којима је био, пословима које је обављао и поклонима које је дао и примио. Тако је имао неколико аудијенција код цара Франца и царице Марије Терезије, спомиње личности са којима је имао контакт (кардинала Колонића, епископа Ђурског грофа Зичија, управника Хофкамере Карла фон Тира, грофа Коловрата, његову екселенцију грофа Кенигсеге), описује царску палату Шенбрун и слично. Аудијенцију код владара су имали у царској палати, али неколико пута им је пошло за руком да их прими царица засебно. Пријем се одвијао у главној сали (Комори савета) или у другој, Великој антекамери, што је био показатељ њиховог високог статуса, а цару су прилазили тако што би му целивали руку и чекали да он започне разговор.¹⁴² Као знак владарске милости и захвалности за показану верност у неколико наврата су добили дарове, па је тако 1746. патријарх Арсеније добио крст, а његов секретар колајну, док је митрополит Ненадовић маја 1750. добио од владара крст, прстен са брилијантима и један драгоцен сафир. Нешто пре тога, Ненадовић је имао аудијенцију код младих принчева и принцеза, деце царице Марије Терезије, које је такође богато даривао: тако је младом надвојводи Карлу честитао рођендан и поклатио панагијарну звезду, и целивао руке надвојводи Јосифу и трима надвојвоткињама, Марији Ани, Марији Кристини и Марији Елизабети. Затим је Јосифу поклатио крст, најстаријој принцези панагијар, а осталим двома енкалпије, док је још две енкалпије дао Јосифу да их преда Марији Амалији и Петру Леополду.¹⁴³

Крунисања и заклетве

Патриотски осећај према владару и династији негован код поданика највише је долазио до изражаја у церемонијама приликом крунисања које је обједињавало више различитих програма.¹⁴⁴ Политички памфлети који су

142 Да би се владару целивала рука било је потребно добити његову дозволу, чиме је онима којима то није било одобрено јасно стављано до знања да нису у његовој милости. Таква корпорална симболика имала је своје политичке реперкусије. У: R. Frötschel, *Mit Handkuss. Die Hand als Gegenstand des Zeremoniells am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, у: *Der Wiener Hof*, 337–339.

143 Д. Руварац, *Својеручни записи владике јорњо-карловачкој, а јошом митрополијаша Павла Ненадовића*, у: *Српски Сион* 2 (1904), 34–38.

144 О настанку, функцији и значају ефемерних свечаности у животу елите у Карловачкој митрополији више у: Ј. Тодоровић, *Енциклопедија у сенци: мајирање моћи и државни спектакл у Карловачкој митрополији*, Нови Сад: Платонеум 2010, 105–123. Такође у: М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишајовца: јрилој истраживању ефемерној спектакла*, у: *Мана-*

Сл. 38. Пожун као крунидбени град Угарске краљевине, из књиге *Representation au Vrai des Peuples de la Hongrie*, средина XVIII века

подржавали Леополда и његовог кандидата Јосифа приликом избора за цара у Аугсбургу 1690. године, били су праћени сјајном и идеолошки набијеном репрезентацијом, као и комплексном иконографијом приликом свечаног уласка у Беч. Све то се налазило у функцији учвршћивања политичке слике како самог цара, тако и читаве династије, и јачања верности поданика према њима. Церемонија крунисања је означавала тренутак када је индивидуа достигала статус полубожанства, и тек након тог чина претендент на трон је уживао пун легитимитет. Ова трансформација се одигравала у тачно одређеном тренутку када

сцџир Шишајшовац, (ур.) Динко Давидов, Београд: Српска академија наука и уметности 1989, 341–342.

је на главу будућег краља полагаана круна, што је требало да укаже да монарх заузима привилеговану позицију као биће најближе Богу.¹⁴⁵ Крунисање припадника династије Хабзбурговаца за царење Светог римског царства извођено је од XV века па све до 1790. године у цркви Светог Бартоломеја у Франкфурту на Мајни, крунисање за краљеве Чешке у катедрали Светог Вита у Прагу, а круном Угарске краљевине у цркви Светог Мартина у Пожуну.¹⁴⁶ Двор у Пожуну, где се од 1552. године налазила круна угарских краљева, носио је назив *Sedes Coronae Hungariae*, а у XVIII веку велики број графичких листова приказивао је двор и круну као патриотске топосе. Илустрација из књиге *Representation au Vrai des Peuples de la Hongrie qui ont paru dans la Guerre en Boheme, en Silesie, en Baviere, & sur les Frontieres de France, en 1741, 1742, 1743, 1744 etc.* (Истинити приказ народа Угарске који се појавио у рату у Чешкој, Шлезизи, Баварској и на границима Француске 1741, 1742, 1743, 1744. итд.) приказује ведуту Пожуна изнад којег су две персонификације, једна с крстом и путиром, а друга са стрелама у руци, које придржавају између себе круну угарског краљевства (Сл. 38). Слично томе, у уџбенику калиграфије који је Захарија Орфелин желео да објави налазе се цртежи императорске римске и краљевске угарске круне које обасјава емблематски пиктограм Бога (Сл. 39).¹⁴⁷ Еквивалентна илустрација се налази и у калиграфском уџбенику Јохана Георга Шванднера, само што се поред царске круне налази име Франца I, док поред угарске краљевске круне стоји име Марије Терезије.¹⁴⁸ Истовремено, у српским грађанским кућама између осталих слика неретко се појављују ведуте са приказима политичких центара Монархије – Беча и Пожуна.¹⁴⁹

Веома добро је познат опис крунисања Марије Терезије круном Угарске краљевине, јер је због проблема око легитимитета, које је имала приликом ступања на трон, церемонијал крунисања изведен са крајњом пажњом.¹⁵⁰ Церемонијал крунисања за угарског краља 25. јуна 1741. године одржавао се у јавном простору, у црквама и на трговима, где је Марија Терезија требало да прими круну Светог Стефана, првог краља Угарске и њеног патрона-светитеља, као и његов

145 R. Strong, *Coronation: From the 8th to the 21st Century*, London: Harper Perennial 2006, 234–243. О различитим аспектима крунисања у средњем и раном новом веку упутно је погледати: *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, (Ed.) János M. Bak, Berkeley: University of California Press 1990.

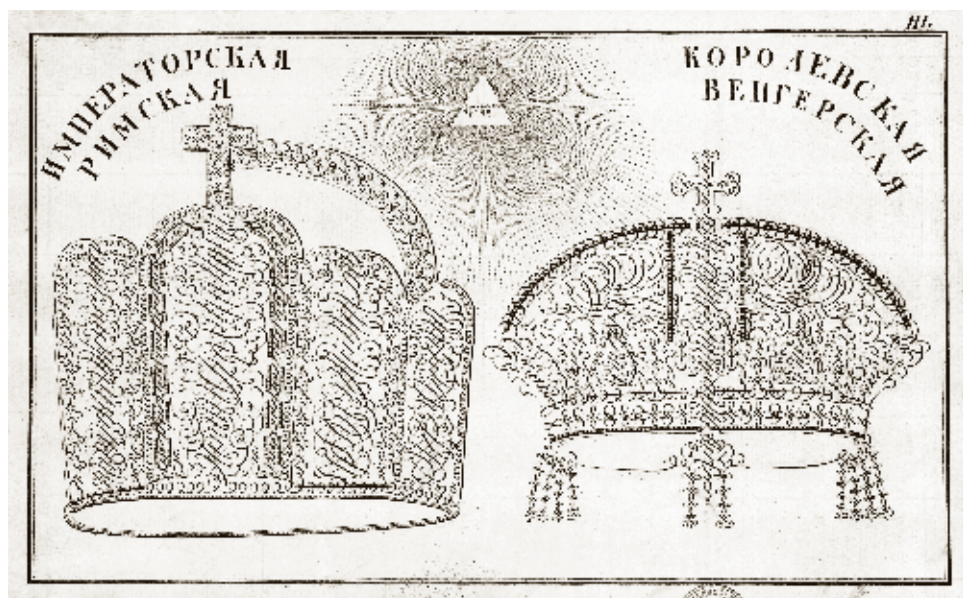
146 K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 179–204.

147 З. Орфелин, *Славенска калиграфија (1777)*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве 1992, таб. III

148 О сличним представама у: Š. Holčík, *Krönungsfeierlichkeiten in Pressburg/Bratislava 1563–1830*, Bratislava: Tatran 1988, 8, 37. Такође у: J. G. Schwandner, *Calligraphia latina. Austriaci Stadelkirchensis Dissertatio Epistolaris De Calligraphiae Nomenclatione, Cultu, Praestantia, Utilitate*, Vienna 1756.

149 В. Стајић, *Грађа за културну историју Нової Сага*, 19–21.

150 Š. Holčík, *Krönungsfeierlichkeiten in Pressburg/Bratislava*, 38–48.

Сл. 39. Захарија Орфелин, Круне Светог римског царства и Краљевине Угарске, илустрација из књиге *Славенска калиџрафија*, 1777.

церемонијални огртач и мач.¹⁵¹ Иконографија крунисања била је веома развијена, а свечаности су започеле у раним јутарњим часовима. Најпре су у шест ујутро у катедралу стигли магнати да би присуствовали заједничкој молитви, а затим је око седам часова група великодостојника отишла у пожунску тврђаву да са чека Марију Терезију. Она је до цркве дошла кочијама, а затим је свечана поворка кренула од Карлове капије (Karlstor) у правцу Палфијевих вртова према Капији арханђела Михаила (Michaelertor) где се налазила управо подигнута Тринитаријанска црква. Овде је поворка скренула ка Дунаву и кроз Вајдрицку капију (Weidritzer Tor), која је била у близини катедрале, стигла у град где је са чекало окупљено грађанство које је Марију Терезију поздравило узвицима: „Vivat Maria Theresia.“ На улазу у катедралу стајала је почасна стража коју су чинили угарски племићи, а принцеза је, уз звуке фрула и добоша, ушла у цркву кроз јужни портал у пратњи надбискупа од Калоче и Босне, као и других припадника високог црквеног клера. У сакристији се формирала процесија која ју је одвела до олтара. Испред су ишли заставници, иза њих парохијски викар који је носио крст, потом краљевски пехарник (гроф Лудвиг Баћањи са тзв. Мачем Светог Стефана), па

¹⁵¹ K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 196–201. Упореди: K. G. Windisch, *Geographie des Königreichs Ungarn. Mit Kupfern und einer illuminirten Landkarte*, I, Pressburg 1780, 65–75.

краљевски канцелар (граф Леополд Надажди са остензоријумом – *Instrumentum pacis*), а затим краљевски дворски судија граф Јосиф Естерхази. Угарски палатин граф Палфи је носио круну, а иза њега краљевски маршал исукани мач.

Марија Терезија је села на трон, смештен на узвишеној платформи испред олтара, заставници из пет земаља и маршал су стали са леве стране, док је десно стајао палатин, такође са пет заставника. Током мисе Марија Терезија је огрнула плашт Светог Стефана и опасала мач, а тада је надбискуп Имре Естерхази, примас Угарске, крунисао за краљицу Угарске и заједно са палатином Палфијем ставио јој круну на главу. Присутни у цркви су узвикнули: „*Vivat Domina et Rex Noster*“ (Живела Господарица и наш Краљ), јер је она била крунисана за краља, а не краљицу. Тада је краљ(ица) украшена инсигнијама, и уз *Te Deum* и звуке фрула, добоша, звона и топова, заузела место на другом трону, десно од олтара. Након завршетка црквене химне, краљица је одложила круну да би учествовала у миси, а као дар приложила је на олтар тридесет златних дуката у сребрној посуди. До краја службе краљица се вратила на трон у средини цркве, а палатин јој је поново поставио круну на главу.¹⁵²

Краљица је са пратњом, потом, напустила цркву кроз северни портал и преко дрвене платформе, украшене зелено-црвено-белим тканинама, упутила се према фрањевачкој цркви. Високи краљевски маршал је корачао испред ње са исуканим мачем, док је она корачала испод балдахина од златотканог броката, носећи притом на себи круну и плашт, као и скиптар и јабуку у рукама. Следили су је световни и црквени великодостојници, а на зачељу поворке ходао је представник Угарске коморе који је бацао златни и сребрни новац окупљеној маси. Када је поворка прошла, било је дозвољено да присутни народ узме и раздели оне тканине, али је стража будно пазила да притом не дође до туче и нереда. Поворка се на свом путу зауставила на тргу код градске већнице, да би се краљица поклонила пред статуом Победоносне Девике Марије, њене личне заштитнице, али и патроне целе Угарске. У фрањевачкој цркви био је припремљен трон на тростепеном подијуму, који је стајао код северног зида хорског простора наткриљен балдахиним. Ту је краљица четрдесет петорици племића доделила витешки чин прогласивши их витезовима Реда Златног руна. Након завршетка ове церемоније, она је у пуном орнату и са инсигнијама ушла у кочију која ју је одвезла према Цркви Светог Михајла и пред градске зидине. Ту је, на тргу испред манастира Милосрдне браће, био подигнут дрвени подијум прекривен црвено-бело-зеленом тканином. Изашавши из кочије, краљица се попела на подијум и пред присутним светом положила на крсту заклетву, чије речи јој је читао надбискуп Грана. У одговарајућем тренутку маса је, на заповед, узвикнула: „*Vivat Domina et Rex Noster*.“¹⁵³ Након тога, краљица је поново ушла у

152 Š. Holčík, *Krönungsfeierlichkeiten in Pressburg/Bratislava*, 38, 44.

153 Исто, 45–46. Ритуал је описан у делу књиге посвећеном политичком устројству Угарске: K. G. Windisch, *Geographie des Königreichs Ungarn*, 65–71.

Сл. 40. Полагање заклетве – церемонијал приликом крунисања Марије Терезије круном Угарске краљевине у Пожуну, 1741.

кочију која ју је одвезла на обалу Дунава где ју је, у подножју Брега крунисања (Krönungshügel), чекао црни пастув. Краљица је на њему одјахала на врх брега, који је такође био украшен тканинама са државним бојама, и добивши мач, замахнула у правцу све четири стране света, симболично исказујући своју спремност да брани земљу од непријатеља.¹⁵⁴ Свечаност је била завршена око подне, када се наставило са свечаним ручком у тврђави, док је за народ окупљен у предграђу испечен во, а из посебних фонтана точило се црвено и бело вино.

Више савремених визуелних представа приказује Марију Терезију у Пожуну у тренутку извршења патриотског акта – перформативног полагања заклетве (Сл. 40). Она се налази на коњу са уздигнутим мачем изнад главе, обучена у свечану одежду, са угарском краљевском круном на глави, док јој из сегмента неба Провиђење подаје круну правде (*Corona iustitiae*). С друге стране, испред ње клечи поданик који нуди заклетву сопствене верности стављајући свој мач у службу законитом владару, са традиционалном формулацијом *vitam et sanguinem* (Живот и крв) исписаном на њему. Овај политички чин одиграва се испред олтару отаџбине смештеног у средини, симболички означеног грбом Угарске краљевине, на којем букти пламен љубави, и над којим оба актера полажу своју заклетву.¹⁵⁵ Овакав тип представа обраћао се посматрачу јасним и једноставним језиком политичке комуникације сталешког друштва, преточеним у лако препознатљиве визуелне кодове, те је отуда сасвим разумљив огроман број ових листова, као и репетирање истог иконографског модела за потребе потоњих монарха хабзбуршке династије.

Са владавином Карла VI који је у својој репрезентацији доследно следио барокну традицију величанствених и раскошних свечаности и церемонија, империјална култура је доживела свој последњи велики процват. Његова ћерка Марија Терезија и њен супруг Франц Стефан имали су сасвим другачије погледе на традиционалну, разрађену и компликовану дворску етикету, сматрајући је, после 1740, већ застарелом и правазиђеном. Њихово ступање на трон означило је полако увођење нове, чиме су стари церемонијал, сматран парадигмом бечког двора, у великој мери неутралисали и повукли.¹⁵⁶ То је било условљено великим политичким и културним променама које су се одигравале у Европи. Само седамдесетак година раније, кључну улогу на политичкој сцени имали су католич-

154 Тим ритуалом, који је своје порекло вукао из средњовековних крунидбених обичаја, а који је трајао све до средине XIX века, краљица је пред окупљеним поданицима симболично изражавала спремност да штити границе Краљевине од било ког непријатеља. Земља од које је направљен врх тог брега (*Monticulus regis*), била је допремљена из свих крајева Угарске, чиме се симболично исказивало јединство територија које чине Краљевину Угарску и признају власт краљице Марије Терезије. У: J. Chrościcki, *Ceremonial Space, y: Iconography, propaganda, and legitimation*, 210–212.

155 K. Vöcelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 199.

156 Исто, 79–81. Упореди: J. Atzmannstorfer, A. Christian, *Much of the same? Das Leben am Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Ein quellenkritischer Werkstattbericht*, у: *Der Wiener Hof*, 237–248.

ки монарси који су успешно преводили средњоевропске протестантске владаре и њихове поданике у католичанство, протеривали Турке са Балкана и протестанте из Француске, а своју власт ширили по целом свету, као шпански монарси. Међутим, до средине XVIII века све се то променило јер су економску и културну превагу почеле да односе мање, али много кохерентније протестантске земље, попут Холандије или Прусије. Либералне идеје, економски просперитет и културна моћ, били су средства уз помоћ којих су оне натерале на уступање старе католичке монархије. То је посебно било изражено у образовању и култури у којима су неупоредиво мање протестантске немачке кнежевине далеко надмашивале Хабзбуршку монархију, што су могли да захвале реформацији кроз коју су прошле, а што су увиђали и просвећени бечки интелектуалци, попут Јосифа Зоненфелса. Више саветника царице Марије Терезије били су протестантски конвертити (Јохан Бартенштајн, Фридрих Вилхелм фон Хаугвиц или Карл фон Цинцендорф) или су били питомци протестантских универзитета (гроф Фестетић, гроф Кауниц). Такође, није била тајна да је појединим деловима Монархије становништво само споља и официјелно исповедало католичку веру да би избегло дискриминацију, док је у приватном простору практиковало неку протестантску вероисповест.¹⁵⁷ Отуда се од шездестих година у Монархији осећала снажна промена културне климе, која се манифестовала у свим сегментима друштва, испрва лагано, да би са владавином Јосифа II тај процес добио на великој брзини.

Када је 1740. године умро цар Карло VI не оставивши мушког наследника, поседи којима је владао прешли су под управу његове ћерке Марије Терезије која је њима владала носећи најстарију од свих титула које је наследила – *краљица Угарске*. Међутим, закон није допуштао могућност да она, као особа женског пола, буде изабрана за цара Светог римског царства, чак и ако би јој изборници били наклоњени, па је у једном кратком периоду царску титулу добио Карло Алберт Баварски, који је изабран као цар Карло VII 1742. године. Након пар година Карлове несрећне владавине и смрти 1745, за цара је изабран Франц Стефан, као цар Франц I, супруг Марије Терезије, чиме је поново успостављена веза између Светог римског царства и Хабзбуршке монархије.¹⁵⁸ Ова веза је била персонална и заснивала се на чињеници да су Франц Стефан и Марија Терезија у браку. Њихов син Јосиф је изабран за цара 1764. године што му је аутоматски давало право да наследи оца на престолу Хабзбуршке монархије након његове смрти, што се и догодило следеће године. Међутим, иако је надвојвода Јосиф изабран и проглашен за цара Јосифа II, власт над хабзбуршким поседима остала је чврсто у рукама његове мајке.¹⁵⁹

157 T. C. W. Blanning, *Joseph II*, 32–34.

158 K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 184.

159 T. C. W. Blanning, *Joseph II*, 5–6.

Проблем који се појавио састојао се у томе што је у политичкој терминологији и практичним последицама које су из тога произилазиле, краљица имала секундарну улогу, јер симболи и инсигније који су краљу давали апсолутну моћ, у случају краљице нису имали исто значење, због субординације која се међу њима подразумевала. Крунисање краљице је показивало њен нови статус и достојанство, али не и моћ која је еманирала искључиво из краља, као што њено крунисање није значило и да је она способна да влада. Међутим, Марија Терезија је крунисана два пута, па иако је Прагматична санкција то формално омогућавала, ипак је у стварности то морало да буде постигнуто преговорима. За многе поданике, нарочито оне из Угарске, пол Марије Терезије представљао је непремостиву препреку, па је она, да би их умирала, прибегла старој традицији која је преживела до XVIII века, по којој су женски чланови династије носили мушке титуле. Тако је, пребацивањем титулисања у мушки род, Марија Терезија могла да постане надвојвода, а затим и да буде крунисана титулом угарског краља, што се и догодило 25. јуна 1741. године у Пожуну. Присутни племићи су приликом церемоније полагања заклетве верности новом краљу извели мачеве из корица и узвикнули „Vivat Domina et Rex Noster“. На тај начин је Марија Терезија постала краљ Угарске, а слична ствар се одиграла две године касније, 12. маја 1743. године, када је крунисана за краља Чешке, у церемонији у катедрали Светог Вита у Прагу.¹⁶⁰

Међутим, да би постала краљ није било довољно да само усвоји мушко титулисање, већ је морала да учествује у церемонијама крунисања на исти начин као и њени мушки претходници, строго следећи традицију и опонашајући њихове поступке. У овој церемонији, Марија Терезија је имитирала своје претходнике и усвојила традиционално мушке симболе моћи, витлајући мачем и јашући коња, и на тај начин је демонстрирала своју способност да влада.¹⁶¹ Након оба крунисања, царица се у комуникацији са поданицима поново вратила у сопствени пол, а у кореспонденцији и дипломатским извештајима титулисана је као *царица* и *краљица*. Међутим, када је њен супруг Франц Стефан требало да прими круну цара Светог римског царства на грандиозној церемонији у Франкфурту 1745. године, Марија Терезија је одбила да у томе поред њега учествује – као супруга. Њено учествовање и није било нужно јер је титулу царице стицала по аутоматизму самим завршетком чина крунисања Франца Стефана. Овакав став је произишао из тога што је она већ имала две краљевске круне које је примила као мушкарац, док би крунисање царском круном захтевало од ње да је прими као жена, што је потенцијално могло да угрози право на ношење угарске и чешке краљевске круне. Као краљ Угарске и Чешке Марија Терезија није могла да ризикује симболичну промену пола која би се одиграла прили-

160 M. E. Yonan, *Conceptualizing the Kaiserinwitwe: Empress Maria Theresia and Her Portraits*, у: *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, Ed. by Allison Levy, Ashgate Publishing 2003, 117–118.

161 K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 186–193.

ком њеног крунисања за царицу Светог римског царства. Она је живела као супруга и мајка, али је формално владала као краљ, што је мултипликовало и усложњавало њено политичко тело.¹⁶²

Већ из самог чина крунисања видело се да у политичкој комуникацији између владара и поданика веома важан део представља јавно полагање заклетве. Сваки поданик је био дужан да положи заклетву на верност суверену, без чега није могао да ступи ни на једну јавну функцију, нити да пређе у царско поданство. Позната је заклетва коју су изговарали сремски кнежеви приликом наименовања на ту дужност око 1723. године, у којој су исказивали свој патриотизам обећавајући лојалност своме суверену Карлу VI:

Ја се заклинам једному своме телу и го[спод]у Богу највећему и переславне Богородице и свим бошим свецим и за мојеј верности и вере моје и обећавам се тому славному и пријасному највећему деспоту и г[сподар]у Карлу 6-тому учињеному римскому цесару и у шнапске, у мађарске и у бојемске караљ[а] и од деспотовине у естерајске и нашему милостивному замалскому деспоту и господину и како цесарском мајеста нејговому поколењу веран и подложен и понишан буднем, његовому цесарству и његовој мјеста и његовом породи и нашему варошу за учинити свако добро и свако штетовање за варошу бољину да моје што су ми дали кенештво за боље провидети и да за моје бољину да могу свагда бити за хасну и за провидети да за цесарство нејгове мајеста и његовим поколењем и његовим пријасностим највећима да ништа не будне за коју кавар него како се будне очатила моја заповист моје чување и наметнуто сиромашак да правду чиним и мојије сиромаша да по правди даржати како сиромашама тако и богатим и тако бокати како и сиромашама да једну правду и тако далеко како сам и јак за учинити толико колико непријатељу толико пријатељу и без мито за учинити него како је по гос[под] божијој правди једнако на цесарској и римској и караљевско мајеста и за цесарство и на славну цесарску и коморску Обрдијекције и оному постављеному провизору и оним заповистима који нам буде заповидио и да буднем савгда подложен и заповисте и да мене од веремена до веремена дати се буде понишно дојћи и да живим и све чиним и што стоји од кенештва и како будем прид го[спода] Бога на последњи дан одговарао и тако ми го[спод] Бог помогао и причиста Богородица и сви свеци божији и свето еванђеље, Амин.¹⁶³

Веома слична овој била је и заклетва коју су полагали изабрани ешкучи, а из њеног текста се види да је лојалност владару превазилазила само нормирану јавну обавезу високих чиновника, већ да је спадала у пропагиране индивидуалне врлине сваког појединца. Прелазак из турског у аустријско поданство био је веома чест током XVII и XVIII века, нарочито код поданика православне вероисповести. За то се полагала заклетва верности, не царству или монархији као политичком ентитету, већ саме цару, па је тако 18. октобра 1774. године

162 М. Е. Yonan, *Conceptualizing the Kaiserinwitwe*, 118–120.

163 С. Гавриловић, *Тирилска писма и акција из прве половине XVIII века*, у: *Исцртавања* 11 (1985), 272–273.

Георгије Јанковић, „Graeco-Valachus vulgo Czinczar“, кујунџија из Грабова, изговорио следећу заклетву:

Ја Георгије Јанковић, из места Грабова у Турској родом, заклињем се живим Богом и пресветом нераздељивом тројицом, оцем, сином и духом светим, преблаженом дјевом Маријом и светима Божјим да се желим са свим одрећи досадањег турског поданства, и да сам га се одрекао, а примио поданство њеног цес. краљ. апостолског величанства Марије Терезије и Јосифа II римског цара и узвишеног дома Аустрије, и да у њихову поданству желим живети и умрети. Тако ми Бог помогао, преблажена дјева Марија и избрани Божји.¹⁶⁴

Избор Висариона Павловића у статус епископа потврдио је и цар Карло VI дипломом од 26. августа 1731. године, у којој каже да ће га признавати за епископа „докле год остане у дужној верности и оданости према нама и нашем дому и он и народ српски (*populus Rascianicus*) којем он стоји на челу.“¹⁶⁵

Литургијско меморисање владара

Један од проблема који је православна црква морала да реши након Велике сеобе 1690. године било је и питање владарске инвокације на богослужењу. Литургијска пракса је захтевала да се на јектенијима и у молитви након освећења предложених дарова помиње име владара, што је за православну цркву која се налазила у држави на чијем челу је био католички владар представљало велики проблем. Пошто он није био помазан и крунисан у Православној цркви, његово помињање на богослужењу није било ствар аутоматизма, већ сложено питање које се морало постепено решавати. Током првих деценија XVIII века под утицајем руских богослужбених књига које су постепено потискивале старе србуљске рукописе, на богослужењу су почели да се помињу истоверни руски императори, прво Петар Велики, личност великог угледа међу словенским становништвом у Хабзбуршкој монархији, а потом и његови наследници.¹⁶⁶ Култ Петра Великог подржавали су сви слојеви, а велики одјек имао је у духовном сталежу. Пантелејмон Божић, који је у Русији био нека врста представника Срба, пишући 1709. године кнезу Гаврилу Ивановичу Головкину о угледу цара Петра Великог код српског народа, истиче да га сви православни свештеници у Хабзбуршкој монархији помињу на служби.¹⁶⁷

Приношење молитви за владара имало је у богослужбеним књигама Московске патријаршије не само верски већ и политички карактер. Верско-политички програми апсолутистичке државе у први план су истицали личност владара што

164 В. Стајић, *Грађа за културну историју Нової Сага*, 145.

165 Исто, 117.

166 М. Костић, *Култи Петра Великог међу Русима, Србима и Хрватима у XVIII веку*, у: *ИЧ САН* 8 (1959), 83–103.

167 Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке*, у: *Сјоменик СКА LIII, II разред* 45 (1922), 248.

се одразило и на његово помињање на литургији. У старим служебницима из XVII века, посебно оним штампаним за потребе Кијевске митрополије, молитва за цара на малом и великом јектенију, као и на великом входу у литургији Василија Великог, била је веома кратка и долазила је тек након молитве за митрополита и остале представнике високе црквене јерархије. У *Литургијару* штампаном у Лавову 1691. године молитва за владара на малом јектенију гласи: „Еще молимся о Великом Короли нашем (име), и Благодостивых Государехъ князех и Панех наших, о всей полате.“¹⁶⁸

Петровске црквене реформе, укидање титуле патријарха и увођење Духовног синода, променили су врховну структуру црквене институције на чијем челу се од тог тренутка налази владар, што се одразило и на форму његовог помињања на богослужењу. Уместо московског патријарха и надлежног митрополита или епископа, прво се упућује молитва за владара и чланове царске породице, а потом за новоуспостављени Духовни синод. Молитва за царски дом постаје дужа и свечанија, а поред владара наводе се поименично и његова супруга, престолонаследник и његова супруга, велики кнежеви и кнегиње. На петом приношењу великог јектенија, поред царског дома, помиње се војска, као чувар цркве, цара и државе. Реципрочно са проширивањем молитве за царски дом скраћене су раније молитве за црквене поглаваре, а овако уобличена форма помињања владара и Синода није мењана у Руској цркви током читавог XVIII века. У *Служебнику* из 1780. године молитва за владара и чланове царског дома у малом јектенију гласи:

Еще молимся о Благочестивейшей Самодержавнейшей Великой Государине нашей Императрице Екатерине Алексеевне всея России; и о Наследнике Ея Благоверномъ Государеу Цесаревиче и Великомъ кнзе Павле Петровиче и о супруге Его Благоверной Государине Великой кнегине Марии Феодоровне, и о Благоверныхъ Государехъ и Великихъ кнезехъ Александре Павловиче и Константине Павловиче.¹⁶⁹

У последњем јектенију на завршетку вечерње се моли: „Оутверди Боже Благочестивейшую Самодержавнейшую Великую Государиню Нашу Императрицу Екатерину Алексеевну и Светую Православную Веру православныхъ християнъ во векъ века.“¹⁷⁰ По свечаном тону, дужини и опширности инвокација, као и по политичкој интонираности, посебно се истицала молитва на великом входу у литургији Василија Великог.¹⁷¹

Пошто су у служебницима штампаним са одобрењем Синода имена владара и чланова царске породице била редовно штампана, она су у првим деценијама XVIII века на богослужењима у Карловачкој митрополији чита-

168 М. Тимотијевић, *Умјетност и политика: портрети Јосифа II*, 288–289.

169 *Служебник*, Москве 1780, увод 16.

170 *Служебник*, Москве 1780, увод 116.

171 М. Тимотијевић, *Умјетност и политика: портрети Јосифа II*, 290–291.

на без измене, као у Руској цркви. Посредством руских богослужбених и обредних књига у Карловачкој митрополији је преузет и низ молитвених песама у којима је помињање владара имало изразит политички карактер. Међу обредним молитвама истицале су се оне приликом освећења војних знамења, освећења оружја, а посебно за владара у време рата. Оваквој богослужбеној и молитвеној пракси у Митрополији оштро се супротставила хабзбуршка дворска политика видећи у њој многе политичке опасности. Епископат је морао да попусти овом захтеву, тако да је већ од четрдесетих година на богослужењу и другим верским обредима царица истицана као владарка свих православних у Монархији. Потискивање помињања руских православних владара и њихово замењивање иноверним хабзбуршким императорима није ишло лако и без отпора. Ученом Дионисију Новаковићу, префекту петроварадинског училишта Висариона Павловића, и потоњем будимском епископу, због истицања руских владара, а не чланова царске аустријске породице, одлуком Синода 12. септембра 1747. године било је трајно и неопозиво забрањена проповедничка делатност.¹⁷² Помињање хабзбуршких владара на богослужењу није било до краја разрешено ни у време митрополита Павла Ненадовића, који у вези са тим упућује циркуларно писмо фрушкогорским манастирима средином 1768. године.¹⁷³ Овим циркуларом митрополит Ненадовић је регулисао и проблем владаревог присуства на богослужењу и његовог уласка у олтарски простор. Пошто у православним храмовима тог времена није постојао владарски трон, за цара Јосифа II је требало поставити престо на амвону. Приликом уласка владара у храм требало је да га свештеник окади, а у току богослужења на входу са јеванђељем оно му је приношено на целивање. Улазак владара у олтарски простор том приликом није био предвиђен. Он је у Карловачкој митрополији био дефинисан поштовањем шездесет деветог правила Шестог васељенског сабора. Павле Ненадовић, под утицајем руских богослужбених књига, наређује да се прво помене име владара и царске породице, а тек потом архијереја и других представника цркве.¹⁷⁴

У руске штампане књиге често се уносе руком писане исправке у којима се имена руских светитеља замењују српским, а имена руских владара хабзбуршким. Тако се на првом празном листу једног московског служебника пореклом из манастира Крушедола, налази исписан део службе проскомидији и велике јектеније у којима се помињу владари. Уместо руских императора исписана су имена цара Јосифа II и Марије Терезије, а у самом тексту служебника заградама су означена места на којима имена руских владара и светитеља треба заменити хабзбуршким императорима, односно српским светитељима. Сличну слику пружа

172 Б. Маринковић, *Скица за њири њорџреџа – I Дионисије Новаковић*, у: ГФФНС 11/1 (1968), 226.

173 Д. Руvaraц, *Насџавление мџџроџолиџа Павла Ненадовића фрушкоџорским насџџџаџеџима*, 682.

174 М. Тимотијевић, *Умеџџносџ и џолиџџика: џорџреџ Јосифа II*, 291–292.

жа и *Часослов* објављен у Кијеву 1729. године, веома коришћен у црквама ши-ром Карловачке митрополије у XVIII столећу. У делу који се тиче чина узношења панагије налазе се опширна упутства у којима се предвиђа да јереј на крају чина изговори јектеније у коме се помиње владарево име.¹⁷⁵

О инвокацији владара расправљало се и на црквено-народном сабору одржаном у Карловцима 1769. године. У интерпелацији царског комесара се наводи да је царици Марији Терезији познато да се у православним црквама чувају слике руске царице Јелисавете Петровне и да се њено име помиње у богослужењу. Представници на Сабору су, наравно, једногласно одбили да признају такво стање ствари, а завршне терезијанске реформе, спроведене током седамдесетих година, покушале су да разреше и овај проблем.¹⁷⁶ Томе је допринео и избор проаустријски настројеног митрополита Јована Георгијевића и његовог наследника Викентија Јовановића Видака. Пракса помињања владара на богослужењу постаје још лакша за време владавине цара Јосифа II, чији култ постаје посебно снажан међу словенским становништвом на југу Угарске. Он се већ у периоду савладарства помиње на богослужењу и ктиторским записима на иконостасима.

У *Службнику* који је митрополит Стефан Стратимировић штампао за потребе цркава Карловачке митрополије у Пешти 1799. године, види се већ потпуно развијена форма инвокације владара. На вечерњи, у малом јектенију, прво се помињао Синод и митрополит, а затим и владар: „О Всепресветлеишемь и Самодержавнеишемь Царе нашемь (име), о всеи палате и воинстве Его, Господу помолимсја.“¹⁷⁷ На великом јектенију се, међутим, прво помињало име владара, а тек потом Синод и митрополит. Форма помињања владара у молитви „главоприклоненія“ је гласила: „Еще молимсја о Всепресветлеишемь и Самодержавнеишемь Царе нашемь (име), о державе, победы, пребываніи, мире, здравіи спасеніи Его, и Господу Богу нашему, наипаче поспешити и пособити Ему во всехъ, и покорити подъ нозе Его всјакаго врага и супостата.“¹⁷⁸ Иста форма помињања владара предвиђена је у малом и великом јектенију на јутрење, а владар се свечано помиње и приликом великог входа на литургији Светог Јована Златоустог. Одмах по изласку из олтарa ђакон започиње молитву речима: „Всепресветлеишаго и Самодержавнеишаго Царја нашего (име), да помјанет Господ Бог во царствіи своемь всегда... и во веки вековъ.“¹⁷⁹ Потом други свештеник упућује молитву за Синод и митрополита, а трећи свештеник за све православне

175 Исти, *Крушедолска тирјезарија и верско-йолийички йроірам „друіе цркве“ у Карловачкој мийройолији*, у: *Анали Оіранка САНУ у Новом Саду*, Додатак броју 4 – за годину 2008, Нови Сад 2008, 65.

176 Ђ. Рајковић, *Српски народно црквени сабор 1769. у Карловцима*, у: *ЛМС* 114 (1872), 170–171.

177 *Службник*, Будим 1799, 3а–3б.

178 Исто, 7а.

179 Исто, 34а–35а.

Сл. 41. Одвајање просфора у Чину ѿроскомидије, из књиге *Служебник*, 1825.

хришћане. Владар се, у истом *Служебнику*, помиње и приликом читања диптиха, након диптиха мртвих, а пре почетка диптиха живих.¹⁸⁰ Приликом чина одвајања просфоре, свештеник је једну честицу четврте просфоре одвајао за владара, стављајући је ниже Светог агнеца и говорећи: „Помени Господе Пресветлог и Државног Императора и краља нашег Франца Првог.“¹⁸¹ Текстуални део чина био је праћен сликом која је приказивала распоред просфора на дискусу у складу са православним схватањем небеске и земаљске хијерархије. Отуда се око Христа Агнеца, Богородица, Јован Претеча и небески чинови, у складу са небеским устројством, док су у доњем делу визуелне представе диска честице за императора, Синод и патријарха, које такође одражавају међусобне односе ових земаљских инстанци (Сл. 41). У београдском издању *Служебника* из 1838. године уместо честице просфоре за императора одваја се честица за књаза и патријарха, али без Синода.

Међутим, током првих деценија XIX века бечком двору су и даље пристизале притужбе због помињања руске царске породице на богослужењу, о чему говори и расправа коју је Јосиф Рајачић, далматински епископ и потоњи карловачки митрополит и патријарх, имао са хабзбуршким двором 1829. и 1830.

¹⁸⁰ Исто, 40б.

¹⁸¹ *Служебник*, Будим 1825, 38.

године. На основу извештаја далматинских бискупа, двор је затражио од епископа да испита начин на који би се, без много буке, могле из употребе укло- нити руске богослужбене књиге и заменити оним штампаним у Аустрији. Од епископа се очекивало да сачини тачан списак књига у којима се помињу ру- ски владари. У Рајачићевом одговору је стајало да се имена руске царске по- родице налазе у свим богослужбеним књигама, тако да би њихово повлачење из употребе захтевало велике материјалне трошкове.¹⁸² Сам епископ је тај по- духват сматрао непотребним, јер је према његовим тврдњама познато да сва- ки свештеник у епархији приликом богослужења име руског владара замењује именом аустријског монарха. Обнављањем српске државе под кнезом Милошем Обреновићем и стицање политичке аутономије, одмах је 1838. године у Београ- ду штампан и *Служедник*. Ово издање је било припремљено према *Служеднику* московске синодалне штампарије које је у неизмењеном облику прештампавано крајем XVIII и почетком XIX века.¹⁸³

Слика и пропаганда

Турци: слика непријатеља у огледалу пропаганде

Победе над Турцима омогућиле су и Леополду I и Карлу VI, двојници вла- дара Светог римског царства, да у репрезентацију уведу идеју тријумфатора у складу са још раније прокламованим идеалима Хабзбуршке династије.¹⁸⁴ То је у очима осталих европских дворова подигло како углед династије, тако и лич- ни ауторитет владара, придодајући му ореол успешног војсковође. Стога се већ у Леополдовој младости појављује низ портрета на којима је приказан као

182 Н. Милаш, *Православна Далмација: историјски преглед*, Београд: Сфаирос 1989, 535–536.

183 На насловној страни овог издања било је наведено име кнеза Милоша Обреновића, за време чије владавине је књига штампана. Преузета је и руска форма помињања владара, па је тако на малом и великом јектенију (у молитвама на вечерњој, јутрењу), као и на молитви великог входа, штампано име кнеза Милоша, његове супруге кнегиње Љубице, престолонаследника Милана и кнеза Михаила. Кнез Милош се помиње и у одговарајућим молитвама на вечерњој, које га представљају као заштитника православне вере: „Утврди Боже благовернаго Госпо- дара и Књаза нашего Милоша, и свјатују православнују веру, православних христјана во веки веков.“ У: *Служедник*, Београд 1838, 21–22, 26. Упореди: М. Тимотијевић, *Умешност и поличка: портрети Јосифа II*, 296. Део грађе која се тиче проблема помињања српске кне- жевске породице на литургији публикована је у: М. Лазић, З. Ранковић, *Уредбе и прописи Митрополије београдске: 1835–1856*, Пожаревац: Епархија браничевска 2010, 25, 75, 76, 123, 126.

184 F. Polleroß, *Zur Repräsentation der Habsburger in der bildenden Kunst*, у: *Welt des Barock*, (Hg.) Rupert Feuchtmüller und Elisabeth Kovács, Wien 1986, 91–100. Посебно о репрезентацији Ле- ополда I: Исти, „Pro decore Majestatis“: *Zur Repräsentation Kaiser Leopolds I. in Architektur, Bildender und Angewandter Kunst*, у: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien* 4/5 (2002/2003), 202.

војни лидер, ратник у оклопу и тријумфатор над побуњеницима и неверницима.¹⁸⁵ Таквим га приказује италијански историчар, географ и дипломата Галеацо Гвалдо Приорато (Galeazzo Gualdo Priorato) у књизи коју му је посветио, под насловом *Historia di Ferdinando terzo imperatore* (Историја цара Фердинанда III, Беч 1672), на бакрорезном портрету који је изradio Јохан Александар Бенер (Johann Alexander Böner) (Сл. 42).¹⁸⁶ Цар је приказан допојасно у овалном медаљону, симболу вечности, на каменом постаменту, као ратник у оклопу окружен уобичајеним репертоаром симбола војног тријумфа – оружјем и инсигнијама одузетим од противника. Иконографија портрета показује на употребу стандардне симболографије препознатљиве у визуелној репрезентацији многих европских владара.

Идеолошке основе овакавих представа биле су, наравно, старије, а њихова реторика, развијана још од XVI века, заснивала се на антитурској идеји. Турци су виђени као политички и војни злочинци, вођени неумереном жељом за освајањима, који су представљали сталну претњу хришћанској вери, што је доказивано неподношљивим положајем хришћана на Балкану подвргаваних непрестаним прогонима и притисцима за прелазак на ислам. Борба хришћана против Турака интерпретирана је као борба добра и зла, у којој су потоњи перцепирани као Божија казна због верских и политичких преступа хришћана.¹⁸⁷ Такву слику посебно су неговали проповедници у својим беседама манипулишући на тај начин осећањима јавности. Антитурска реторика је добила коначан облик у првој половини XVI века и није се суштински мењала све до првих ратова против Турака које је Леополд повео раних шездесетих година XVII века. Заштита хришћанства од неверника истакнута је као један од првих циљева аустријске владарске куће, а Турци су стекли име наследног непријатеља што је често истицано у династичкој пропаганди.¹⁸⁸

Дуготрајни аустријско-турски ратови неретко су окончавани великим мировним преговорима у којима су поред зараћених страна учествовале и друге велике силе. Такви политички скупови праћени су широм Европе са великим интересовањем, те су представљали одличну прилику за деловање династичке пропаганде. У механизму културе сећања важно место заузимали су медији преко којих се одржавала меморија на догађаје или личности. Идеја о владару и његовим делима се стварала и меморисала посредством иконичних представа, слика које су деловале на имажинацију посматрача. Сlike – *imagines agentes* – су биле знаци који су у јавном простору деловали као својеврсно мнемоничко

185 J. Schumann, *Die andere Sonne*, кат. бр. 20

186 Нешто мало о Бенеру може се наћи у: Böner, Johann Alexander, у: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 3 (1876), 122.

187 M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 123–125.

188 M. Wrede, *Das Reich und seine Feinde*, 72–80.

Сл. 42. Јохан Александар Бенер, *Леополд I, римски цар*, илустрација из књиге *Historia di Ferdinando terzo imperatore*, 1672.

средство.¹⁸⁹ Слично томе, текст је функционисао као носилац сећања, а слова и речи његови материјални знаци, што је имало за последицу производњу великог броја ликовних и литерарних дела у којима се појављивало сакрализовано име владара. Тако је у славу ослобођења Беча од Турске опсаде 1683. године и пољског краља Јана Собјеског, хероја тог рата, публикувано више песама у словенском свету, од којих су неке саставили најпознатији песници тог доба, као што су Корчуланин Петар Канавеловић, Дубровчанин Петар Богашиновић или Јаков Крзнарић.¹⁹⁰

Вођен антитурским осећањима, а истичући своју лојалност владару, Гаврил Стефановић Венцловић је током четрдесетих година XVIII века саставио или из руске црквене књижевности преузео више беседа и молитвених песама, од којих једна носи наслов *Православним и хришћољубивим нашим царем нейодеђено оружје молимо*.¹⁹¹ У њој се моли Богу да помогне хришћанском монарху да порази Турке:

Непобеђеном својом силом / нас обснажи, да би тако / и распланђене стреле
вражије, / што је он на нас запео / са својим лукавством, / могли би их изломити му
/ и потрунути их. / И остали наш овај привремени пожитак / светоподобно и бого-
угодно би доконали, и правоверну нашу војиштанску господу, – / јуначне над наши
непријатељи / у разбоју да их покаже: / да разбијају и прогоне злотворе / којино на
нас мрзе и злобе нам, / носећи се с нами и обеђујући нас, / да их Господ с крстном си-
лом / низложи под ноге наше / да би ми достанули покој и мир / у нашем борављењу,
/ како се свагда о томе молимо, уздајући се божијој помоћи.¹⁹²

Проповедајући православном народу, Венцловић је у беседи из 1746. године од српских шајкаша и граничара захтевао верност хабзбуршком владару и

189 A. Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München: C. H. Beck 1999, 190–194, 221–224. Патриотски концепт династичке пропаганде поводом закључења Пожаревачког мира између Аустрије и Турске 1718. године може се уочити у низу уметничких дела произведених за ту прилику. Више о томе у: V. Simić, *Patriotism and Propaganda: Habsburg Media Promotion of the Peace Treaty of Passarowitz*, у: *The peace of Passarowitz, 1718*, (Eds.) Charles Ingraо, Nikola Samardzic & Jovan Pesalj, Purdue University Press 2011, 267–271.

190 V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 58. Такође у: B. Letic, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, 69, 180. Дубровчанин Петар Башић (1751–1814) аутор је песме *Чесар римски раји у досанској и у србској земљи* у којој призива победу немачког орла и ослобођење из турског ропства. У његовој поезији најзначајнији је циклус песама посвећених руској царици Катарини II и успесима Русије и Хабзбуршке монархије против Турака на Балкану, у којима се осећао утицај родољубивих стихова из Гундулићевог *Османа* и Менчетићеве *Трудље словинске*. Посебно је прослављао руско заузеће Очакова 1788. године, које су песмом прославили и други дубровачки песници. У: *Поезија Дубровника и Боке Кошорске*, (ур.) Злата Бојовић, Нови Сад: Матица српска 2010, 225, 309–310.

191 Г. С. Венцловић, *Црни диво у срцу: лејенде, бесеге, њесме*, (ур.) Милорад Павић, Београд: Пролета 1966, 126.

192 Исто, 126.

његовом дому, у шта је укључивао потпуно поштовање војног етичког кодекса, нераздељивог од врлине династичког патриотизма:

Ако сте цареви војаци, свесрдно у тому отслужујте и фришко окретни и верни будите. Не обећујте некриву сиромаш, ни их гулите. Не опадајте ни облагујте своје друштво пред официри. Путником дајте мира, не крадите и не отимајте што туђе. Довољите се с вашом провендом што вам од цара иде, а друго што вам одвише ваља, прирађујте с послом трудећи се снагом, са својим доба[в]љати рукама, те тако се живите.¹⁹³

Карловачки мир 1699. и Пожаревачки мир 1718. године склопљени између Аустрије и Турске били су пропраћени великим бројем литерарних и визуелних дела којим су меморисани ови догађаји, а истовремено и владари који су тај мир омогућили. Тако је поводом победе коју је Евгеније Савојски извојевао код Сенте, Имре Чаки (Imre Csáky) у делу *Collata mutuo* (Nagyszombat, 1716) саставио серију од четрдесет четири текстуална емблема у којима велича овог војсковођу. Херман Шмаухлер (Hermann Schmauchler), паулински монах, саставио је три компилације са великим бројем текстуалних емблема, *Stupenda solis miracula!* (Беч, 1712), *Gaudiosa divinae Benedictionis corona* (Беч, 1716), и *Omne trinum perfectum* (Беч, 1721), у којима је прослављао политичке и војне успехе Карла VI. Дело Антала Ванوشيја (Antal Vanossi) *Poesis entheia* (Бојонагахнушо ђеснишшво), објављено у Бечу 1719. године, такође слави војне и политичке подвиге Карла VI, а на насловној страни приказан је емблем којим се меморише закључење мира у Пожаревцу 21. јула 1718. године између Карла VI и султана Ахмета (Сл. 43). На слици је представљен уређен врт у којем расте младо дрво изнад кога густе облаке разгони сунце које се пробија. Сунце је у ствари симбол монарха и означено је великим словом С указујући на име владара – Carlo. Мота која прате слику су цитати из дела Вергилија и Овидија, а пропратни текст је такође стихован.¹⁹⁴

Династички патриотизам је истицала и *Festkarmen auf den Passarowitzser Frieden* (Свечана ђесма ђоводом Пожаревачкој мира) Јохана Кристијана Гинтера (Johann Christian Günther, 1695–1723) настала поводом закључења Пожаревачког мира и конципирана по принципима барокне дворске панегиричке поезије. Гинтер је песму саставио у тренутку великог одушевљења које је након завршетка рата захватило читаву Европу, а послао је цару Карлу VI и Евгенију Савојском.¹⁹⁵

193 Исто, 347.

194 Ђ. Knapp, G. Tüskes, *Emblematics in Hungary*, 78. Церемонијалне радње вршене приликом склапања Пожаревачког мира биле су део ефемерног спектакла у функцији глорификације победника. Албум *Пожаревачкој мира* који је начинио Конрад Вајс 1719. у ствари представља илустровану књигу свечаности, а као типичан производ дворске уметности средство владарске репрезентације. Више о томе у: A. Milošević, *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*, у: *The peace of Passarowitz*, 1718, 239–240.

195 С. Костић, *Једна немачка ђесма ђоводом закључења Пожаревачкој мира (1718)*, у: *Браничево, часођис за књижевност, кулђурна и друшђивена ђиђања* 3 (1959), 54–55.

Сл. 43. Емблем Закључење мира у Пожаревцу 21. јула 1718. године, илустрација из књиге Антала Ванопија *Poesis entheia*, 1719.

У њој је величао личност цара и прослављао заслуге славног војсковође, истицао цареве врлине, пре свега оштрину и доброту, а Турцима поручивао да пред њим морају да падну на колена и моле за мир. У Гинтеровој песми има много античких и библијских алегоријских компарација и фигура препознатљивих са савремених медаља, попут Јупитера са муњом и орлом, Меркура у улози мировног гласника, алегоријске персонификације победе, религије, правде или мира.¹⁹⁶

У епохи барока медаље и новац су били важно средство империјалне репрезентације и политичке комуникације између владара и поданика.¹⁹⁷ Иако

196 Н. Тодоровић, *Пожаревачки мир, 1718, у лијетератури, іравири и медаљерсїву*, у: *ЗНМ VIII* (1975), 516–517.

197 Андреас Гестрих (Andreas Gestrich) је посветио читаво поглавље анализи разгранате и сложене политичке комуникације у апсолутистичким државама XVIII века: А. Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit*, 135–194.

су вековима употребљаване у репрезентативне и пропагандне сврхе, на бечком двору медаље су у великом обиму уведене у употребу тек од времена Леополда I. Повод за настанак неке медаље могао је бити различит, од рођења престолонаследника, крунисања, склапања брака или неког војно-политичког догађаја (објаве рата, победе или закључења мира). Током XVII века овај посао за бечки двор радило је више радионица, а неке од њих, разасуте по градовима широм Царства имале су посебне привилегије, које су им омогућавале неометану производњу и продају медаља са ликом владара, симболима династије и империјалном иконографијом.¹⁹⁸

Медаље и новац, као комуникациони посредници, преносили су поданицима велики број информација о владару. Као средство плаћања новац је пружао могућност да, преко представа и натписа, прикаже слику владара и његов владарски кредо највећем делу становништва. С друге стране, медаље су преваходно имале меморијалну, за разлику од новца који је поред ове имао и утилитарну функцију. Њихов облик је варирао по величини и металу од којих су биле направљене – злату, сребру или бронзи. Оне скупље, веће и раскошније поклањане су страним владарима и аристократији, док су оне јефтиније биле доступне ширем кругу поданика, било када су продаване на тржницама, било када су додељиване приликом јавних свечаности.¹⁹⁹ Као комуникационо средство аверси новца и медаља трансферисали су поданицима одговарајућу слику владара, претходно брижљиво конципирану и осмишљену. Реверс са алегоричком композицијом и језгровит текст, повезан са портретом са аверса, креирали су код посматрача слику о физичком изгледу и моралним квалитетима владара или важним догађајима из његовог живота.²⁰⁰ Посебно су током XVII века постале популарне и тражене медаље са симболима појединих владара или моћних и славних појединаца, што је проузроковало и повећану литерарну продукцију на ту тему. Томе је допринела како потражња медаља на тржишту тако и унапређење технике њихове производње.²⁰¹

У нумизматичкој литератури XVII и XVIII века пажња је посвећивана разумевању натписа на медаљама и тумачењу њихове улоге, па је та тематика обрађивана у посебним поглављима. Медаља је схватана као јединствена форма заснована на сличним принципима као и барокни емблем. Док су портрет на аверсу и композиција на реверсу тумачене као *тело*, легенда и натпис су интерпретирани као *душа* која, попут девизе, даје живот медаљи тако што посредује

198 J. Schumann, *Die andere Sonne*, 323–326. О медаљама насталим за потребе бечког двора у: H. Winter, *Glanz des Hauses Habsburg. Die habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums*, Wien: Kunsthistorisches Museum 2009, 20–27.

199 L. Jobert, *Einleitung zur Medaillen oder Münzwissenschaft*, Nürnberg 1738, 45.

200 Исто, 99–100. Упореди: K. Schütz, *Die Geschichte der österreichischen Habsburger in Bildern*, у: H. Winter, *Glanz des Hauses Habsburg*, 33–38.

201 J. Schumann, *Die andere Sonne*, 321–323.

Сл. 44. Непознати медаљер, Комеморативна медаља поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године (аверс и реверс)

између слика, односно омогућава да се разуме порука коју оне носе.²⁰² У литератури која се бавила нумизматиком наглашавана је јасна појмовна разлика између натписа и легенде, па се тако под натписом (*Inscription*) подразумевају речи које се налазе на реверсу, и стоје у средини медаљона уместо портрета и композиција. Насупрот томе, под легендом (*Legende*) се подразумевају речи кружно респоређене по ивици медаље у служби интерпретације слике. Отуда, свака медаља има две легенде, једну на аверсу, а другу на реверсу. Прва служи да представи особу око чијег се портрета налази, као и њено достојанство, статус и углед, док друга објашњава њене врлине, подвиге и славна дела због којих завређује да буде меморисана.²⁰³

Емблематски пиктограми у функцији глорификације владара појављују се и на медаљама израђиваним поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године, попут оне сребрне из збирке Музеја града Београда, на чијем су аверсу приказана два Турчина окренута један према другом са маслиновим гранама у рукама и укрштеним сабљама положеним на тлу (Сл. 44).²⁰⁴ На реверсу је приказано суво дрво у пустој равници о чијим гранама висе два пробушена турска бубња, симболи рата, док се далеко на хоризонту полако спушта и нестаје тур-

202 *Einleitung zur Medaillen oder Münzwissenschaft*, 154.

203 Исто, 155–156.

204 Маслинова грана у рукама је била део стандардне симболографије чије значење се могло пронаћи у сваком приручнику XVII и XVIII века, док је на овој медаљи, постављена у руке непријатеља, означавала њихову жељу за миром и тријумф Карла VI. О симболима и њиховим значењима на медаљама погледати: Исто, 269.

Сл. 45. Филип Хајнрих Милер и Георг Вилхелм Фестнер, Комеморативна медаља поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године (аверс и реверс)

ски полумесец.²⁰⁵ На обе стране медаљона налазе се натписи који објашњавају смисао пиктограма.²⁰⁶ По рубу аверса је исписана на латинском легенда NVLLA SALVS BELLO PACEM TE POSCIMVS (Нема спасења у рату, од тебе молимо мир), а у одсечку PAX RETENTIVS DATA (Мир дат онима који су га тражили). На реверсу се налази текст ACCEPTA ACCEPTAE SVNT VERBERA CAUSA QUIETIS (Батине су добијене због добијеног мира), док је у одсечку PASSAROVITU. XXI. IVLII. A. MDCCXVIII (У Пожаревцу 21. јула 1718).²⁰⁷ Обе композиције глорификују владара тако што, на аверсу, Турке који моле за мир постављају у антитетички однос према ономе кога моле за мир, док се на реверсу тај тријумф огледа у симболичном заласку полумесеца. Достицање праведног мира захваљујући мудрости и снази Карла VI, како се читало у савременим панегирицима и што се огледало на медаљама, уписује се на листу његових бесмртних подвига, те се вечно меморише.

Сличан концепт слике владара појављује се и на медаљи чији су аутори Филип Хајнрих Милер (Philipp Heinrich Müller) и Георг Вилхелм Фестнер

205 Бубњеви као симболи рата веома често се појављују заједно са осталим оружјем тријумфа, а у пропагандним програмима увек се налазе у рукама оних који се боре за праведни циљ. У емблематском зборнику Андреаса Фридриха (Andreas Friedrich) *Emblemata Nova* (1644) овај симбол се ставља у патриотски контекст, као средство за одбрану отаџбине. Упореди: A. Friedrich, *Emblemata Nova*, Frankfurt 1644, 56–57.

206 Н. Тодоровић, *Медаља у служби угеје мира*, у: ЗНМ 1 (1956/57), 322.

207 N. Crnobrnja, *Spomen medalje izdate povodom austrijskog osvajanja Beograda 1688, 1717. i 1789. godine i Požarevačkog mira 1718. godine*, у: Dinar 23 (2004), 63.

(Georg Wilhelm Vestner).²⁰⁸ На аверсу је приказано попрсје Карла VI у оклопу, окруженог ловоровим венцем, са натписом CAROLUS VI. D. G. ROM. IMP. SEMPER AVG. На реверсу је приказан Меркур који цару подноси повељу мира на којој пише INDVSIAS SVM HOSTIBUS (Мир са непријатељима) (Сл. 45). Иза Меркура клече два Турчина молећи за мир, док је у средини мастионица у облику топа, чији смисао објашњава легенда која тече по рубовима медаље: VICTOR NON ALIO SVBSCRIBIT PACTA COLORE (Победник не потписује уговоре другом бојом), док је у одсечку записано: IN PACIS INDVSIAS DEBELLATO SVRPLICI HOSTI GLORIOSE CONCESSAS (Током славног склапања мира удовољеног непријатељу који је поражен преклињао за њега).²⁰⁹

На медаљама објављеним поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године углавном су комбинована три елемента: портрет цара на аверсу, емблематска или алегоријска представа којом се меморише догађај на реверсу и кратак текст који тече по рубовима, а који употпуњује визуелну представу. Учени литерарни и визуелни језик барокне културе изискивао је комплексан начин преношења идеја, па се тако на медаљама појављује читав низ симбола, алузија и емблематских пиктограма, преузетих из званичне империјалне иконографије.²¹⁰ Иако су њихове богате и слојевите нивое значења могли да разумеју само учени појединци, на нивоу примарног препознавања, суштински, језик владарске глорификације је био препознатљив скоро свима. Тако се поред водите престонице Беча, појављују и карактеристични симболи цара, попут двоглавог орла или соларних симбола, турски полумесец, муње као Јупитерови атрибути, ловорови венци и палмове гране, оружја и заставе поражених непријатеља.²¹¹ Владар је на аверсу махом представљен у попрсју и ређе у акцији, док се на реверсу медаље приказују сцене ратова, опсада градова или емблематизирајуће представе које говоре о врлинама монарха. Изузетак чине само медаље на којима је владар у окружењу својих савезника или на коњу. Цар је често приказан како комуницира са Богом, који му се јавља у виду руке са ловоровим венцем, у облику сунца или у лику Исуса Христа. На небу, у венцу славе или у светлости сунца, често се појављује и иницијал прослављеног монарха, који се у визуелним представама мења у зависности од владара – L за Леополда или C за Карла.²¹²

208 Philipp Heinrich Müller (1645–1719), рођен је и умро у Аугсбургу где је дуго радио у заједници са Клејнертом. Скоро сви европски владари и многа приватна лица наручивали су медаље код њега. Изradio је највећи број споменица које прослављају ратове Аустријанаца са Турцима. У: Н. Тодоровић, *Пожаревачки мир, 1718*, 516–517.

209 N. Crnobrnja, *Spomen medalje*, 63.

210 М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 198–224. Упореди: С. Р. Warncke, *Symbol, Emblem, Allegorie: Die zweite Sprache der Bilder*, Köln: Deubner Verlag 2005, 19–88.

211 J. Schumann, *Die andere Sonne*, 326–327.

212 Исто, 327.

Портрет владара као етички *exemplum*

Иако су велики део уметничке продукције у Хабзбуршкој монархији чинила дела религиозне садржине, сразмеран број је припадао и корпусу политичко-пропагандних дела усмерених ка прослављању владара.²¹³ Представе политичке власти биле су маскиране метафорама, што је била традиција позната још од античких времена. За потребе империјалне репрезентације настајале су различите слике, попут државних портрета, представа крунисања, погребна, маскерада или тријумфалних поворки и процесија, у којима је идеја убеђивања (*persuasio*) играла важну улогу. Репрезентативни портрет владара или одабраних чланова династије имао је још од антике заступничку функцију, те је служио као култна слика. Ову улогу портрет је задржао и у култури барока, али и касније, чврсто се ослањајући на старије религиозно наслеђе.²¹⁴ У другој половини XVIII века, у јеку просветитељства, долази до секуларизације старијих идеја о пореклу власти, држава се поставља изнад цркве, па иако директна идентификација чланова владарске породице са светим фигурама није више тако честа као раније, појављују се визуелни примери на којима се Марија Терезија и Јосиф II приказују као Марија и дете Исус.²¹⁵ У складу са положајем који је заузимала Богородица као милосрдна мајка свих хришћана, и царица Марија Терезија је представљана као мајка свих својих поданика. Таква наглашена покровитељска слика, пропагирана преко визуелног и литерарног материјала, препознаје се и у неким делима из стандардног репертоара црквеног сликарства.²¹⁶ Алегоријске композиције верске садржине барокног типа у Хабзбуршкој монархији имају важну улогу све до позног XIX века.

Теоретичари уметности XVIII века који су овај феномен посматрали из угла јавног морала, истицали су могућност коју је нудио портрет као визуелна форма – да послужи као етички пример млађима.²¹⁷ Зигмунд Јакоб Апин (Sigmund Jacob Apin) у својим текстовима пише о корисности збирки портрета и њиховом утицају на васпитање младих. Он истиче улогу портрета у подстицању других да следе пут врлине добрих и славних предака, који им дају исправан пример. Већ код Римљана се развио обичај да се представљају славни људи, сматра Апин, чиме се показивала старост и племенито порекло неке породице, потомство се подстицало на моралан живот, одржавало се сећање на врлог предака и ублажавао бол због његовог одсуства. Портрет угледне, славне и мудре особе усмеравао

213 F. Polleroß, „Pro decore Majestatis“, 194–207.

214 A. Ellenius, *Introduction: Visual Representations of the State as Propaganda and Legitimation, y: Iconography, propaganda, and legitimation*, 2–3.

215 H. Aurenhammer, *Die Mariengnadenbilder Wiens*, 71.

216 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger. Dinastische Repräsentation im Zeitalter der Aufklärung*, Wien: Böhlau 2001, 58–59.

217 J. Reynolds, *Discourses on Art*, New Haven: Yale University Press 1997, 72.

је младе ка врлини, развијао им добар укус и подстицао на ученост.²¹⁸ Чувени теоретичар уметности из XVIII века Кристијан Лудвиг Хагедорн (Christian Ludwig Hagedorn) у делу *Betrachtungen über die Malerei* (Разматрања о сликарству) апелује на сликаре да не сликају жанровски чисте портрете већ да портретисане особе приказују у акцији да би се постигао педагошки ефекат и да би се тај жанр сликарства по вредности приближио историјском сликарству.²¹⁹ И Сава Текелија овај педагошки аспект сликарства истиче у својим мемоарима, када каже да је свој укус почео да формира као дете у време док је посматрао рад сликара који су украшавали арадску цркву Светих Петра и Павла, а касније је наставио да га усавршава похађајући часове Јакоба Шмуцера на бечкој ликовној академији.²²⁰

Јосиф Зоненфелс се бавио и теоријским питањима уметности, па је држећи једно предавање о портретном сликарству студентима академије 1768. године као прву одредницу портрета истакао етички узор који пружа портретисани, узимајући за пример старе Римљане. Према његовом мишљењу, портрети бесмртних хероја отаџбине били су „сталан подстицај да се изједначимо са њима; и стална опомена да се не удаљимо од тако племенитих примера“. Што је појединац боље познавао историју и више њоме био окружен, утолико је историјски портрет за њега постајао важнији као узор. Портрет у јавном простору следио је портрет у приватном простору тако да су се славни ликови увек налазили пред очима, што је требало да усмери потомство ка патриотском циљу – да постане покретачка снага заједнице.²²¹ Зоненфелс је предавање закључио позивом савременим портретистима да своје слике праве са одважним захтевима према будућности, потомству и вечности. У теоријским списима XVIII века уочава се разлика између барокног репрезентативног дворског портрета и грађанског портрета, чија идејна конструкција је произишлаго из нове самосвести, идентитета и етичких премиса нове грађанске културне елите. У XIX веку ће функција портрета као модела, кроз визуелну промоцију стабилне грађанске породице, постати веома битна и за стабилност саме државе.²²²

Саставни део ентеријера српских грађанских домова чиниле су слике и графички листови са ликовима знаменитих људи, као и различите историјске

218 R. Kanz, *Dichter und Denker im Porträt. Spurengänge zur deutschen Porträtkultur des 18. Jahrhundert*, München: Deutscher Kunstverlag 1993, 78–90.

219 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 17.

220 С. Текелија, *Описаније живописа*, 55.

221 J. v. Sonnenfels, *Von dem Verdienste des Portraitmalers: in einer außerordentlichen Versammlung der k. k. freyen Zeichnung- und Kupferstecherakademie am 23. Septemb. 1768*, Wien 1768, 8–14. Упореди: A. Grieger, „Etwas zu dem Ruhm und Nutzen meines Vaterlandes beyzutragen“: *Die politische Dimension der bürgerlichen Kunstkonzeptionen in der Sturm-und-Drang-Zeit*, Würzburg: Königshausen & Neumann 1993, 91–97.

222 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 18–19. Упореди: M. Disselkamp, *Barockheroismus. Konzeptionen „politischer“ Größe in Literatur und Traktatistik des 17. Jahrhundert*, Tübingen: Niemeyer 2002, 24–50.

композиције. У тестаментима и пописима имовине често се помињу „фигуре“, при чему су се под тим појмом подразумевали како портрети савременика, тако и идеализоване представе историјских личности. Оне су се у домовима Срба настањених у слободним градовима Монархије, попут Коморана, појавиле већ у XVII веку, а у питању су биле графичке представе са ликовима угарских хероја, попут оних штампаних 1652. године у корпусу *Illustrissimum Hungariae Heroum Icones* (Портрети најпознатијих хероја Угарске). Представе српских историјских хероја појавиле су се знатно касније, а прве међу њима биле су идеализовани коњанички портрети цара Душана, сликани по узору на представу из *Сйематйографије* Христофора Џефаровића. Истовремено су се појавили и портрети грофа Бранковића, српског деспота кога је бечки двор заточио, веома често копије познатог портрета наручиваног за резиденције високе црквене јерархије, па и за манастирске конаке.²²³ Крајем XVIII и почетком XIX века за градске породичне домове куповани су портрети савремених хероја, Јована Рајића и Доситеја Обрадовића. Посебно су биле популарне Доситејеве графичке представе чију израду је наручио његов поштовалац Атанасије Стојковић.²²⁴

У таквом контексту је често настајао и владарски портрет, копиран и умножаван, а затим кроз графичке листове усмеравао према поданицима.²²⁵ Размена портрета била је уобичајена у дипломатским сусретима, а посебно се усталио обичај поклањања портрета заслужним појединцима, службеницима, учењацима или високим свештеним лицима, као израз највише милости. Дворски апарат који је био у функцији креирања наклоности поданика према владару и глорификације његове личности непрестано је био у погону, а једна од активности заснивала се на великој продукцији и поклањању графичких портрета или силуета царице или цара народу. Поред тога, по грађанским кућама су се налазили портрети владара на новцу, медаљама, минијатурама, чашама, али и мале скулптуре и попрсја.²²⁶ Интерес јавности за портрете владара био је и показатељ његове популарности међу народом, па је тако гроф Подевилс (Heinrich Graf von Podewils), пруски посланик на бечком двору, у својим извештајима о младој царици Марији Терезији писао: „Обожавају је. Сви желе да имају њену слику. Никада се не појави у јавности, а да је народ не дочека са поздравима.“ Међутим,

223 Неколико варијанти различитих портрета грофа Бранковића репродуковано је у: О. Микић, *Портрети Срба XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 2003, 109–111.

224 Стојковић је од новца добијеног од продаје своје *Физике* наручио бакрорез са ликом Доситеја Обрадовића, који је, према портрету Стефана Суботића, израдио Венцел Енгелман 1801. године. У: Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, II, 600.

225 W. Schmoldt, *Die Nadelstiche des Kupferstechers: Graphische Portraits als Mittel der Propaganda, у: Krieg der Bilder: Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus*, (Hg.) Wolfgang Cilleßen, Katalog der Ausstellung Deutsches Historisches Museum, Berlin: G + H Verlag 1997, 67–70.

226 *Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II*, 274–278.

након првих ратова њена популарност је приметно опала, тако да су се и његови извештаји унеколико изменили: „Људи се више не гурају да је виде на улици или да добију њену слику.“²²⁷

Профане патриотске иконе уносе се и у приватни простор грађанских кућа, где се, поред портрета владара, појављују и групни портрети владарске породице.²²⁸ Илустративан је пример куће богате новосадске трговачке породице Богдановић у којој су се, према инвентару састављеном 28. фебруара 1780. године, налазила „два мања портрета владара“ и „два портрета царице Марије Терезије“.²²⁹ Под мањим владарским портретима могуће је подразумевати представе Марије Терезије и Франца Стефана I, или, што је још вероватније, Јосифа II који је управо те године ступио на престо након вишегодишњег савладарства (Сл. 46).²³⁰ У попису имања сенатора Рубешића који је обављен 1. децембра 1756. године спомињу се три слике које су му припадале: „Tres imagines vulgo Kontroffe, imperatoris Caroli 6-ti et imperatricis, nec non zum imperatricis Russicae.“²³¹ Не каже се на чему су били ти портрети, али на основу процене вредности од 6 форинти највероватније су били на платну, а не на папиру. У попису дома Гајина Стефановића из Новог Сада, састављеном 1776. године, помињу се „две фигуре у стаклу: Марија Терезија и Франц Првиј“.²³² Купују се и скупљи графички отисци на платну, па се у попису имовине једне новосадске удовице помињу „две фигуре велике на безу от фамилије царске“, док се у инвентару породичног дома иришког трговца Паунка Јанковића помињу само „две фигуре царске“.²³³ Под таквим портретима обично су се подразумевале јефттиније копије сликаних владарских портрета или, још чешће, графички листови уведени управо у време њене владавине у званичне пропагандне програме. То су биле профане иконе династичког патриотизма штампане у великим тиражима и продаване широм Монархије са циљем да популаришу култ владара, попут бакрорезног портрета Јохана Нилсона (Johann Esaias Nilson), на којем је представио престолонаслед-

227 Наведено према: I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 19–20.

228 S. Schama, *The Domestication of Majesty: Royal Family Portraiture, 1500-1850*, у: *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 17, No. 1 (Summer, 1986), 173–174.

229 В. Стајић, *Новосадске диографије*, I/1, Нови Сад: Матица српска 2002, 66.

230 На већини портрета Јосиф II је портретисан у униформи, а узрок томе се налазио у његовој идеји репрезентације. Он је себе видео, пре свега, као војника, па је на томе и градио своју визуелну репрезентацију у јавности, увек се појављујући у униформи, било пешадијској бело-црвеној, или зелено-црвеној лаке коњице. Иако су и његови претходници представљани као моћни ратници, моду портретисања у униформи, као и њено ношење на двору увео је тек он, па је зато и сахрањен у својој фелдмаршалској униформи. У: Т. С. W. Blanning, *Joseph II*, 128. О лошем утиску који је понекад остављао на поданике због такве своје репрезентације погледати: М. Ненадовић, *Мемоари*, 11.

231 В. Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, 18.

232 Исто, 14.

233 С. Гавриловић, *Инвентар иришког трговца из XVIII столећа*, у: *PBM* 10 (1961), 162.

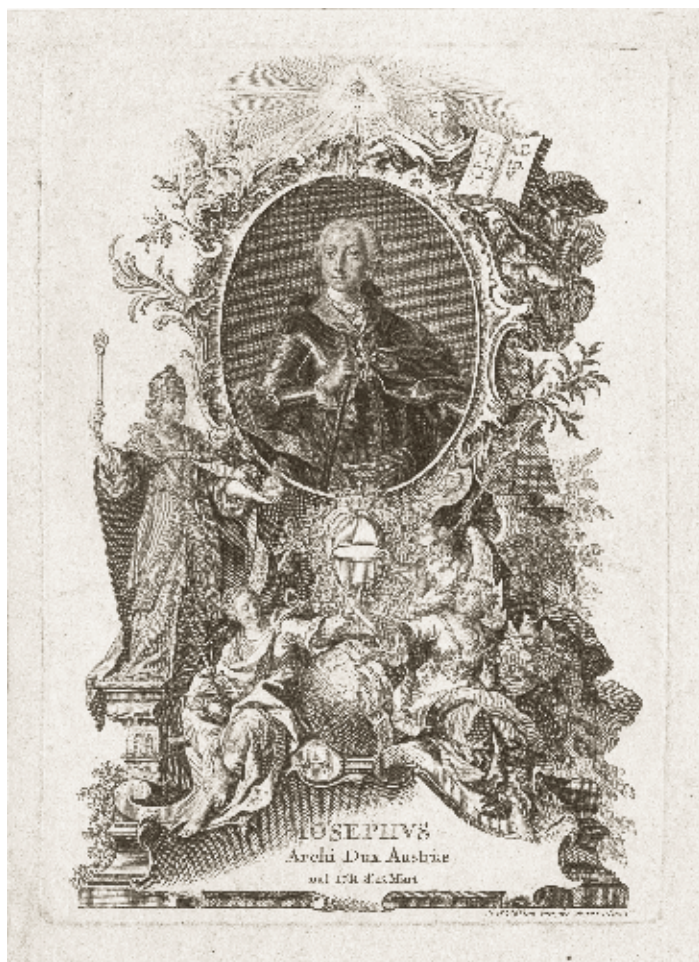

Сл. 46. Непознати сликар, *Јосиф II*, последња четвртина XVIII века

ника Јосифа, аустријског надвојводу (Сл. 47).²³⁴ Такви листови су различитим путевима стизали до свих делова Царстава, али у тренуцима ратова са Турцима, као вид пропагандног деловања, и до православног становништва у отоманској држави.²³⁵

²³⁴ М. Тимотијевић, *Рађање модерне њивајносџи*, 512.

²³⁵ Један такав бакорезни лист са представом Јосифа II појављује се у заоставштини сликарске породице Лазовић из Бијелог Поља. У: Д. Милосављевић, *Сликари Лазовићи и њихово доба*, Ужице: Народни музеј 2000, табла XXVI

Сл. 47. Јохан Е. Нилсон, *Јосиф, надвојвода Аустрије*, пре 1765.

Поред тога, портрет владара се појављује и у књигама намењеним православним поданицима, а све у циљу јачања њихове лојалности круни. Тај култ је међу поданицима све више попримао лични карактер, и то посебно међу војском и државним чиновницима, који у своје портрете укључују симболе свог статуса или царске милости коју уживају. Тако се на одређеном броју портрета племића, војника и заслужних грађана појављују медаљони са ликом владара, на које они са поносом указују: код Андреје Андрејевића, Јована Белградија, Аврама Мразовића, Богића Вучковића Стратимировића или Јована Поповића Текелије. Аврама Мразовића (1756–1826), просветитеља, педагога, писца, преводиоца и вишегодишњег сенатора слободног краљевског града Сомбора, у три

Сл. 48. Арсеније Теодоровић, Аврам Мразовић, 1820.

наврата су аустријски владари одликовали златном медаљом, а 1792. године добио је и наследно племство са грбом. На портрету који је наручио 1820. године од познатог сликара Арсенија Теодоровића, одећом, медаљом, ставом и ликовном сведеношћу показивао је управо високи статус који је имао (Сл. 48).²³⁶

Стратегија исказивања царске милости даровима била је вековима разрађиван механизам стицања лојалности поданика, па су на исти начин хабзбуршки монарси, већ од Леополда I, градили однос са првацима српског народа. Најзначајнији поклон који је упућиван високим свештеним лицима био

---

²³⁶ О. Микић, *Портрети Срба XVIII века*, кат. бр. 10, 12, 113, 173, 185.

Сл. 49. Василије Остојић, *Висарион Павловић, бачки епископ*, после 1731.

је крст опточен драгим камењем, сличан оном приказаном на портрету бачког епископа Висариона Павловића који је насликао Василије Остојић (Сл. 49).²³⁷ Београдски митрополит Мојсеј Петровић именован је за царско-краљевског саветника 16. маја 1727. године и том приликом му је дарован златни крст са седам брилијаната, процењен на шест хиљада форинти.²³⁸ Марија Терезија је поводом заузимања Швајдница 1761. године главнокомандујућем грофу Лаудону

²³⁷ Исто, 170.

²³⁸ Д. Руварац, *Мојсије Пејровић, митрополит београдски 1713–1730, прилози историји српске цркве*, у: *Споменик СКА XXXIV* (1898), 133.

поклонила свој минијатурни портрет украшен брилијантима. За остале официре, међу којима је било доста Срба, послала је две пуне кутије прстења и бурмутица. За нарочиту драгоценост сматран је златни медаљон, назван колајна, на чијем аверсу је био владарев лик, а на реверсу угарски државни грб. Висио је на троструком златном ланцу, а хабзбуршки владари су га поклањали за посебне услуге учињене двору. Такву колајну је први добио Продан Штета 1694, а потом Мојсије Рашковић, Вулин Илић, Јован Текелија, Јован Монастерлија, Станиша Марковић Млатишума, Михајло Продановић, Богић Вучковић Стратимировић и Теодор Јанковић Миријевски. Млатишума је свој ланац тестаментално завештао чудотворној икони Богородице Бездинско-винчанске, а колајна Богића Вучковића Стратимировића појављује се на његовом портрету, који је насликао Христофор Џефаровић. По сузбијању куге у Срему 1795. године двор је послао четири златне и десет сребрних колајни на црвеној пантљици краљевском комесару Пихлеру да их подели најзаслужнијим појединцима.²³⁹ За показану храброст и патриотизам у одбрани Вршца од Турака 1788. године, велику златну медаљу и племићко писмо добио је Јаков Хенеман. На једној страни ове медаље налазила се ловоровим венцем овенчана глава цара Франца I са одговарајућом интитулацијом, док се на другој страни налазила слика лава са два репа, који се левом шапом ослања о овални аустријски грб, а у десној уздиже крст. Кредо који се налазио изнад лава био је кредо цара Франца I – *LEGE ET FIDE* (По закону и вери).²⁴⁰

Колико је медаљон са портретом владара схватан озбиљно илуструје пример Јована Рајића којем је Леополд II као награду за превод *Синодалних њројоведи* Платона Левшина поклатио златан крст са ланцем. То је био један од скупоцених напрсних крстова украшен драгим камењем које су хабзбуршки императори даривали православним митрополитима и епископима, а у току последњих деценија XVIII века и другим представницима цркве – у изузетним приликама. Овај поклон свечано је предат ковиљском архимандриту на седници црквено-народног сабора у Темишвару 1. октобра 1790. године. Рајића, међутим, тај поклон није обрадовао јер је очекивао да од цара добије медаљон са његовим ликом, будући да, како је сматрао, златан крст може да купи свако коме пристотији да га носи, док медаљон са владаревим ликом може да носи само онај ко је за-

239 М. Тимотијевић, *Христофор Џефаровић – коњанички њорјреји браће Стратимировић – као Militis Christiani*, у: ЗНМ 13/2 (1987), 71–81. *Дневник Саве Текелије: бесмртној благодетеља на-рода српској војен у Бечу 1795–1797*, (ур.) Стеван Бугарски, Нови Сад: Матица српска 1992, 43.

240 Уништавајући све пред собом Турци су стигли до Вршца, у којем им се одупрла једна мала група српских и немачких грађана-добровољаца под вођством Јакова Хенемана. Успевши да одбране град, због исказаног патриотизма, награђени су доживотним ослобађањем главарине, подарене су им медаље, а Хенеману и племство. Међутим, како је Хенеман умро већ 1792. године не стигавши да добије награду, цар Франц I је наследну племићку титулу доделио његовој удовици и њиховој деци. Племићко писмо Хенеманових издато је исте године и предато најстаријем сину Јовану. У: С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца*, I, 174–187.

Сл. 50. Непознати сликар, Царица Марија Терезија као удовица, после 1765.

служио његову милост.²⁴¹ Висока јерархија је такође радо истицала симболе царске милости, попут поменутих медаљона или њима сличних са иницијалима и монограмом владара. Тако је епископ бачки Платон Атанацковић (1787–1867) на портрету који је израдио сликар Аксентије Мародић приказан са царско-аустријским Леополдовим орденом, на којем девиза INTEGRITATI ET MERITO (Непорочности и заслуги) указује на разлоге додељивања, док гесло на реверсу саопштава да се краљева моћ налази у срцима поданика – OPES REGUM CORDA SUBDITORUM.²⁴² Патријарх Герман Анђелић (1822–1888) је на портрету из девете деценије XIX века приказан са царско-аустријским Орденом гвоздене круне у облику двоглавог хабзбуршког орла на чијим грудима се налази иницијал „F“ по његовом утемељитељу цару Францу I. Исти орден носи и патријарх Георгије Бранковић на репрезентативном портрету који је израдио Теодор Буткевич 1897. године.²⁴³

Исказивање династичког патриотизма путем излагања владарских портрета развило се међу српском етнијом у Монархији већ у току првих деценија XVIII века, када се портрети владара, симболи оданости династији, програмски уносе и у јавни и у приватни простор. У инвентару митрополијског двора у Београду, састављеном 1. марта 1733. године, одмах након смрти митрополита Мојсеја Петровића, забележено је да су се у зеленом салону налазили портрети тада владајућег цара Карла VI и његове супруге царице Марије Кристине од Брауншвајга, као и портрет великог војсковође Евгенија Савојског.²⁴⁴ На двору бачког епископа у Новом Саду у збирци слика налазило се више владарских портрета, између осталих Карла VI и Јосифа II, док је у вршачком двору био изложен репрезентативни портрет царице Марије Терезије.²⁴⁵ На том портрету Марија Терезија је приказана као царица-удовица, обучена у црнину, са Орденом звездастог крста на грудима и владарским инсигнијама у позадини, хабзбуршком царском и угарском краљевском круном (Сл. 50). У попису свих покретних и непокретних ствари на спахилуку у Даљу и у резиденцији у Сремским Карловцима, сачињеном одмах после смрти патријарха Арсенија IV Јовановића 1748. године, спомиње се више царских портрета, а посебно се истиче један свечани

241 С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, Сремски Карловци: Архив Војводине 1972, 503. Другом приликом Мојсеј Путник је добио од двора титулу екселенције и архијерејски крст на црвеној ленти, што није било право архиепископу Видаку који то није имао. Остали архијереји добили су на дар табакере. У: Ј. Рајић, *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*, св. 95, Панчево [б.г.], 54.

242 P. Diem, *Die Symbole Österreichs*, 215–218. Упореди: *Österreichs Orden: vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, (Hg.) Johann Stolzer und Christian Steeb, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1996, 135–145.

243 *Знамења Карловачке митрополије*, каталог изложбе, (ур.) Динко Давидов, Београд: САНУ 2006, 66.

244 Р. М. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске владавине (1717–1739)*, у: *Сјоменик LI*, други разред 44 (1914), 126.

245 Д. Медаковић, *Јосиф II и Срби*, Нови Сад: Прометеј 2005, 74.

портрет царице Марије Терезије „врло доброг и верног цртежа, у црном раму с позлаћеним лишћем и застакљен“, а цена му је била 16 дуката или 64 форинте.²⁴⁶

Током четрдесетих година XVIII века у фрушкогорске манастире пристижу и портрети хабзбуршких императора, који се пре тога појављују у митрополијским и епископским резиденцијама. У инвентару манастира Крушедола из 1775. године помињу се портрети царице Марије Терезије и њеног сина Јосифа II. Данас су ти портрети непознати, али њихов број је током XVIII века био велик. У инвентару манастира Бешенова из 1775. године у једној соби се помињу „два портрета, штампана на папиру и урамљена, један на успомену покојног цара Франца I, а други царице Марије Терезије“, док су се у другој соби такође налазили портрети царске породице груписани у једну целину, по један портрет цара Франца I, царице Марије Терезије и престолонаследника Јосифа II.²⁴⁷ У *Инвентару њокихрихних и њокихрихних ствари манастира Хойова* из 1776. године наводи се да су се у архимандритовој келији и соби за спавање налазиле „две слике њиховог царског и царско-краљевског величанства Францискуса I и Марије Терезије штампане на папиру, застакљене и урамљене у лесков рам“, док су у летњој трпезарији биле изложене „две слике царско и царско-краљевског величанства Франциска I и Марије Терезије, штампане на хартији, у црним рамовима“.²⁴⁸

Патриотизам православних поданика није био усмерен само према владару и династији, већ и према карловачким митрополитима, као верским лидерима, који су оличавали Православну цркву. О непоколебљивој оданости митрополиту, изједначеној са лојалношћу владару и његовој породици, пишу сви аустријски аутори заокупљени питањем карактерних особина српског народа. О томе Фридрих Вилхелм фон Таубе бележи следеће: „У религији су ревносни, заправо скоро сујеверни, и за свештенство имају не само највеће страхопоштовање, него су им и слепо послушни. Не само у својих пет патријараха него и у владике гледају они као у краљеве, којима у духовним и световним стварима дугују најпотпунију послушност.“²⁴⁹ Двојност патриотских осећања је визуелно исказивана постављањем портрета карловачких митрополита непосредно поред портрета хабзбуршких владара. Тако су се у београдској митрополијској резиденцији, према инвентару састављеном 1733. године, у једном салону налазили портрети Карла VI, а у салону до њега портрет митрополита Мојсеја Петровића.²⁵⁰ Поред царских портрета, у манастиру Бешенову се чувао и урамљен портрет на папиру

246 С. Гавриловић, *Списи из заоставшћине њахријарха Арсенија IV Јовановића Шакабениће*, у: *Споменик САНУ CXXXIX*, Одељење историјских наука 13 (2004), 67–94.

247 Б. Кулић, *Инвентари манастира Бешеново (1775) и Ново Хойово (1776)*, у: *Грађа за ироучавање споменика културе Војводине XVIII* (1996), 199.

248 Исто, 203–206.

249 Ф. В. фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и војводства Срема*, 55.

250 Р. М. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске владавине*, 128.

Сл. 51. Стефан Гавриловић, *Митрополић Мојсеј Пушник*, око 1790.

патријарха Арсенија, док се у Новом Хопову налазило неколико епископских портрета, од којих су два била преминулог митрополита Павла Ненадовића, а један, такође покојног, пакрачког епископа Софронија Јовановића.²⁵¹

Истоветна идеолошка формулација редовно се среће у репрезентативним просторијама епископских резиденција, манастира и парохијских домова, а понекад и у приватном простору. Тако се у дому новосадског трговца Богдановића, поред поменутих портрета хабзбуршких владара, налазио портрет карловачког митрополита Јована Георгијевића.²⁵² У кући Рафаила Милорадовића, свештени-

251 Б. Кулић, *Инвентари манастира Бешеново (1775) и Ново Хойово (1776)*, 200–206.

252 В. Стајић, *Новосадске диоцезије*, I/1, 67.

ка и сликара, налазио се портрет бачког епископа Висариона Павловића, док је у дому новосадског дрворезбара Аксентија Марковића стајао портрет митрополита Павла Ненадовића.²⁵³ Портрет митрополита Мојсеја Путника из портретне галерије Саве Текелије припадао је, по свој прилици, Алки Текелији, удатој за генерала Аврама Путника, митрополитовог брата. Након његове смрти, удовица се вратила у Арад, где је и умрла 1816. године, оставивши сву имовину своме брату Сави. Овај репрезентативни портрет, на којем је митрополит приказан у свечаној архијерејској одежди, са архијерејским крстом и орденом Светог Стефана на грудима, насликао је Стефан Гавриловић око 1790. године у складу са барокним концепцијама портрета (Сл. 51).²⁵⁴ Добар пример такве праксе пружа и уљани портрет патријарха Арсенија III Чарнојевића, који је насликао Јов Василијевић 1744. године, а на којем је патријарх представљен у целој фигури, у репрезентативном чеоном ставу, са архијерејском штаком у једној руци и крстом којим благосиља у другој. На глави има високу митру украшену драгуљима и бисерима са крстом на врху, а сви делови одежде су богато декорисани. Десно од патријарха се налази његов грб, а читав простор са оградом и два стуба дефинисан је у складу са империјалном симболиком (Сл. 52).²⁵⁵ Управо у владарској иконографији коју је висока јерархија Карловачке митрополије употребљавала приликом наручивања сопствених портрета огледао се патриотски елемент. Пикторални елементи попут хијератичне позе, прикази инсигнија, репрезентативне одежде, коришћење грбова, титулара и натписа који истичу власт портретисаног, ликовни ефекти који додају сакрални тон, све то следи устаљену праксу савремених портрета хабзбуршких монарха. Путем таквих иконичних конструкција портрет патријарха је добијао вредност апсолутног и ванвременског ауторитета, а код посматрача изазивао готово побожно поштовање, слично оном које је изазивала икона.²⁵⁶

Особени облик лојалности свештенство и верници Карловачке митрополије неговали су према руским царевима и њиховом владарском дому.²⁵⁷ Превасходни разлог томе лежао је у још увек актуелној средњовековној идеји конкордије државе и православне цркве под заштитом моћног православног владара, која је постојала међу српском високом јерархијом. Та идеја није могла да буде у потпуности реализована јер се на челу Хабзбуршке монархије налазио католички

253 Исто, II–3, Нови Сад 2003, 57, 181.

254 С. Мишић, *Умјетничка заоставштина Саве Текелије*, у: *Сава Текелија: велики српски добротвор*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2010, 155.

255 М. Тимотијевић, *Портрети архијереја у новијој српској умјетности*, 160–164. Упореди: Б. Тодић, *Јов Василијевић у Карловцима 1743–1744. године*, у: *ЗНМ XVIII/2* (2007), 181–182.

256 О бакрорезном портрету патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте, штампаном у Бечу у радионици Томаса Месмера 1746. године, у контексту иконографске проблематике: К. Васић, *Бакрорезни портрети патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте из 1746. године*, у: *ЗНМ XVIII/2* (2007), 220–223.

257 М. Костић, *Кули Пејтра Великог међу Русима, Србима и Хрватима у XVIII веку*, 84–98.

Сл. 52. Јов Василијевић, Патријарх Арсеније III Чарнојевић, 1744.

Сл. 53. Захарија Орфелин, *Руски цар Пејтар Велики*, 1772.

владар, а савез са њим је формирала Католичка црква која је била директан конкурент Православној цркви. Таква ситуација је великим делом превазилажена интерепретацијом владара у ширем коду, као општег хришћанског монарха, а решење се појавило тек са владавином Јосифа II који је, зарад остварења унутрашњег државног јединства, одбацио стару равнотежу између државе и Католичке цркве. Са таквом променом постало је могуће да Православна и све протестантске цркве у Монархији снажније подрже владарску и династичку пропаганду, и да их још видљивије уведу у своје верско-политичке програме. То, међутим, међу православним поданицима у Монархији није умањило култ руских православних владара – пре свега цара Петра Великог и царице Катарине II. Тако је Стефан Тенецки за време школовања у Кијеву насликао портрет Петра

Великог, донео га са собом по повратку у Арад и држао у свом породичном дому.²⁵⁸ Портрет руског цара среће се и у заоставштини капетанице Ане Савић, рођене Де Моско, док се у дому Исака Исаковића и његове супруге Неранце налазио портрет царице Катарине Велике.²⁵⁹ У дому Јелисавете, удовице ново-садског платнара Димитрија Симића налазили су се, поред портрета Јосифа II, портрети руског престолонаследника и његове супруге.²⁶⁰ Једно од најпознатијих дела о цару Петру Великом објавио је Захарија Орфелин у Венецији 1772. са великим бројем бакрорезних илустрација. Листови са илустрацијама су продавани и појединачно, а на једном од њих се налазио портрет Петра Великог у овалном медаљону, са симболима војног тријумфа и грбом руске државе (Сл. 53).²⁶¹

Слика владара и трансфер ауторитета

Да би се у јавном дискурсу осетило непрекидно присуство владара развијани су комуникациони канали који су то омогућавали, а један од њих ишао је преко краљевских и царских комесара и намесника, које је владар одабрао да надгледају спровођење закона и извршавају његову вољу. Својим понашањем и делима они су репрезентовали владаре врлине, постајући на тај начин живи модели понашања за поданике. Православни митрополити и епископи су били посредници између највишег ауторитета у држави и масе поданика којима су преносили жеље владара, али их и заступали у случају потребе. Владар је избор епископа и митрополита потврђивао свечаном дипломом, чиме је симболички „позајмљивао“ део свог политичког ауторитета помесним епископима и, нарочито, карловачком митрополиту као највишем духовном поглавару свих православних поданика у држави. Тако је, на пример, према раније утврђеним прописима о издавању конфирмационих повеља, цар Карло VI издао једну такву 1731. године приликом постављења Висариона Павловића за бачког епископа (Сл. 54).²⁶² Јосиф II је у Карловачкој митрополији издао само две повеље: прву 1781. године темишварском епископу Мојсеју Путнику, којом га је потврдио за митрополита карловачког, и другу која се односила на архимандрита раковачког Јосифа Јовановића Шакабенту, који је на предлог митрополита Путника потврђен за епископа пакрачког 16. новембра 1781. године. У диспозицији повеље Мојсеју Путнику похвални текст истиче његове врлине и верност владару, хвали његов исправан начин живота, моралне квалитете, заслуге, као и рев-

258 О. Микић, *Стефан Тенецки – данајски сликар из XVIII века*, у: *Српско сликарство 18–20. века: одабране студије*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2005, 44.

259 В. Стајић, *Новосадске диографије*, II–3, 243. Исто, I–1, 292.

260 Исти, *Грађа за културну историју Новог Сада*, 31.

261 Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета 2002, 225–228. Такође у: Д. Давидов, *Бакрорезне илустрације Захарије Орфелина у Историји Петра Великог*, у: ЗЛУМС 10 (1974), 201–205.

262 *Знамења Карловачке митрополије*, 112.

Сл. 54. Конфирмациона диплома цара Карла VI за бачког епископа Висариона Павловића, 1731.

ност у вршењу раније службе, што га препоручује владару. Он, због тога, својим царско-краљевским ауторитетом милостиво ратификује, одобрава и потврђује избор Мојсеја Путника за архиепископа и митрополита источне цркве грчког обрета илирског или расцијанског народа, тим више што је тај избор извршен на основу права и привилегија које је народ добио од аустријских владара.²⁶³

Постављање владарских портрета у ентеријере државних институција имало је, такође, функцију симболичког присуства владара. Портрет владара, оца отаџбине, био је персонификација државе. образујући своје дворјане и службенике према жељеном моделу, владар је у јавности јачао институцију двора као моћног политичког тела. Најбржи и најлакши начин дистрибуције владареве слике био је преко новца у оптицају, те је ту слику свако могао видети и додирнути. Такође, на њему су се налазили и натписи са именом оног који својим ауторитетом гарантује његову вредност, и ко у држави дистрибуира богатство и моћ, а то је био језик који су сви разумели.²⁶⁴ Тако је на кројцеру из 1762. године на аверсу приказано попрсје у профилу царице Марије Терезије,

263 В. Гавриловић, *Дипломајски сјиси код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник: ЛДИЈ 2001, 54.

264 К. Johannesson, *The Portrait of the Prince as the Rethorical Genre*, 22–24.

Сл. 55. Кројцер са ликом царице Марије Терезије, 1762.

на талиру из 1765. попрсје Јосифа II, док је на дукату из 1790. године на исти начин представљен Леополд II. Док царица у коси има уплетену траку, потоњој двојици су главе овенчане тријумфаторским лавровим венцима (Сл. 55).²⁶⁵

Са јачањем просветитељских идеја и назнакама појављивања грађанства на јавној сцени крајем XVIII века изменио се и концепт владарске идеологије. Тако је и портрет Помпеа Батонија из 1769. године на којем је приказао Јосифа II и његовог брата Леополда, великог војводу од Тоскане, од савременика схваћен и слављен као слика просвећене власти. Заснован на типу сцена конкордије, Јосиф и Леополд пружају један другом руку у знак братске љубави и институционалног савеза. Представљени испред ведуте града Рима, Јосиф се руком ослања на малу статуу Атене која је ту своје место нашла као алегоријска персонификација мудрости, док се на столу поред налазе два тома Монтескјеовог *Духа закона*, књиге коју је у Аустрији цензура забрањивала све до 1753. године. Јавност је ову слику видела као пропагирање новог концепта владарских врлина, а увођење Монтескјеовог дела као покушај представљања новог концепта власти заснованог на природном праву.²⁶⁶ Копирана и репродукована путем великог броја графичких листова слика је постала својеврстан амблем јозефинистичког периода.²⁶⁷ Породични и очински карактер власти таквих просвећених владара, описиван и хваљен у савременој

²⁶⁵ Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II, 374.

²⁶⁶ I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 83.

²⁶⁷ A. Schmitt-Vorster, *Pro Deo et Populo: Die Porträts Josephs II. (1765–1790). Untersuchungen zu Bestand, Ikonographie und Verbreitung des Kaiserbildnisses im Zeitalter der Aufklärung*, (рукопис докторске дисертације), München 2006, 37–41.

литератури, требало је да се заснива на природном реду, очинском ауторитету и сличности државе као велике фамилије. Монархијски ауторитет је требало да буде замењен патријархалном породичном етиком, те је Леополд II, а у још већој мери Франц II, усвојио грађанске вредности и помало прилагодио своја монархистичка схватања. У извештајима са двора хваљена је његова приврженост породичном животу и грађанским вредностима, а он слављен као *pater familias*. Од првог грађанина државе очекивало се да приватизује култ својих предака, чиме би се династија у очима јавности фамилијаризовала, те постала ближа поданицима.²⁶⁸

Тај процес је омогућило више различитих историјских околности, пре свега конституисање новог типа породице, конституисање јавне сфере и уобличавања јавног мњења, промена неких од кључних друштвених идеала, али и просветитељска критика генеалогичке као оправдања политичке власти. Идеју о јединству породице као организоване емоционалне заједнице пропагирала је у Хабзбуршкој монархији сама царица Марија Терезија. По њеном налогу штампани су бакрорези са представом владарске породице који су потом налазили своје место у домовима поданика. Ти портрети, као и они карловачких митрополита, били су одраз грађанских патриотских осећања подједнако присутних и у јавној и у приватној сфери. Истовремено, представљали су одраз лојалности и исказ личног идентитета грађеног посредством институција државе и цркве.²⁶⁹

У том историјском међупростору створен је просвећени владар, Јосиф II или Франц II, који је постао још свеснији сопственог положаја након Француске револуције и погубљења француског краља. Усвајањем просветитељских идеја, које су принципијелно изједначаваале све људе, и грађанског морала, владарски суверенитет је стекао нове идејне основе. Томе су допринели и први иступи појединаца који су указивали на некорисност племићких привилегија, а један од најватренијих критичара био је Јосиф фон Зоненфелс, упутивши оштру критику у говору под насловом *Das Bild des Adels* (*Слика њлемства*), одржаном 1767. године пред питомцима племићке академије у Бечу. Поред критике дворског живота и рђавих обичаја аристократије, Зоненфелс је завршио свој говор педагошким апелом младим племићима да буду од користи својој отаџбини служећи у државним службама.²⁷⁰ Очекивања која је имала интелектуална елита друге

268 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 50.

269 М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, 511–512.

270 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 84–86. Један од представника аустријског просветитељства, ангажован током друге половине XVIII века а нарочито током последње деценије владавине Марије Терезије и самосталне владе Јосифа II, био је писац и универзитетски професор, високи дворски службеник, секретар академије ликовних уметности у Бечу и, уопште, један од водећих аустријских интелектуалаца просветитељства – Јосиф фон Зоненфелс (Joseph von Sonnenfels, 1740–1817). Својим литерарним и интелектуалним ангажманом он се успео до позиције водеће личности аустријског просветитељства и великог реформатора духовног и културног живота Хабзбуршке монархије. У полемици око културног примата која се водила између Берлина и Беча, Зоненфелс је својим патриотским деловањем бранио позицију аустријске престонице. Један у низу његових ангажованих списа био је посвећен идеји патрио-

Сл. 56. Теодор Илић Чешљар, Портрет Јосифа II са иконостаса цркве у Мокрину, 1782.

половине века према династији Хабзбурговаца сажето је на једном месту изнео Доситеј Обрадовић у делу *Еџика или философија наравоучиџелна* 1803. године: „Нека част нашега храброга и вернога народа под крилама цесарокраљевскога орла не престане желити оно што сви слободни благоуправљајем народи толико траже, љубе и почитују, то јест: науку и просвештеније ума.“²⁷¹

Управо из ових разлога је култ Јосифа II, као ретко којег хабзбуршког владара раније, нашао чврсто упориште међу припадницима српске етнице у Монархији. Отуда не чуди ни степен учесталости његових портрета који су се, неретко, појављивали на местима до тада тешко замисливим. У време сликања мокринског иконостаса 1782. године српски магистрат Темишвара наручио је од сликара Теодора Илића Чешљара да ослика свечани барјак у част проглашења града за слободну краљевску варош. На барјаку је, поред градског грба, био представљен и окруњени двоглави орао на чијим су грудима били исписани Јосифови иницијали: J II. Саставни део корпуса мокринског иконостаса чинио је и мали допојасни портрет Јосифа II, насликан у медаљону на грудима окруњеног орла Хабзбуршке монархије (Сл. 56). Чешљарев портрет Јосифа II припада групи парадних портрета обично у функцији јавне презентације. Репрезентативни владарски портрет је у оквирима династичко-државних пропагандних програма имао карактер „профане иконе“ и у том смислу је његово реплицирање било уобичајена појава. Као предлогак је могла да послужи нека нарочито популарна графичка представа владара или уљани портрет познатог сликара. Портрети

тизма, у којем је препознао средство за хомогенизацију различитих народа и вероисповести у оквиру снажне државе. У: J. von Sonnenfels, *Über die Liebe des Vaterlandes*, Wien 1771, 10–14.

271 Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, II, 414.

Јосифа II појављују се и у портретским галеријама владичанских резиденција, попут оних у Темишвару, Вршцу или Пакрацу. У овом случају сликар се послужио представом цара публикованом на преднасловној страни књиге *Јосиф Друџи империјор римски* коју је са немачког превео угледни дворски саветник Константин Филипидес фон Гаја и штампао о свом трошку код Јосифа Курцбека 1773. Овај кратки панегирик Јосифу II започиње описом његовог лика у коме се огледају све врлине, међу којима се истиче и царска благонаклоност према некатолицима. Аутор овог бакорезног портрета био је Јохан Ернест Мансфелд (1739–1796), један од водећих бечких гравера тог времена и Курцбеков чест сарадник на издавању графичких листова за словенско становништво. Чешљар у потпуности понавља основну поставку фигуре са Мансфелдовога листа: Јосиф II стоји поред стола на којем је постављена круна, једну руку држи у цепу, док је другу ослонио о бок, а лик и делови одеће су верно поновљени изузев ланца са Орденом Златног руна и ордена окаченог поред балчака мача.²⁷²

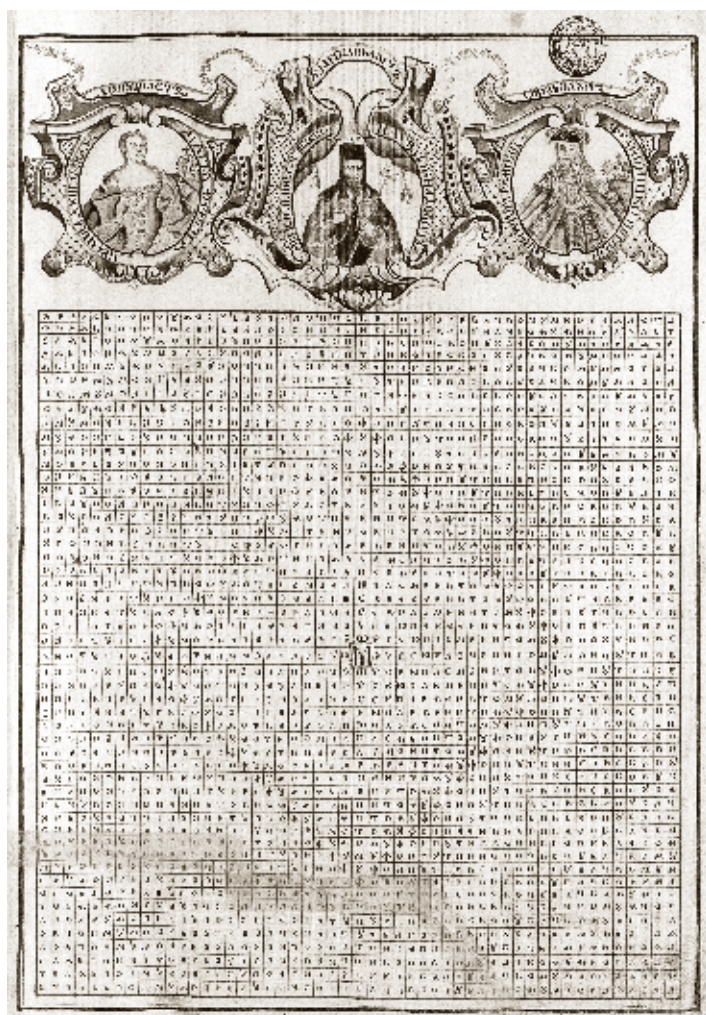
Укључивање портрета Јосифа II на мокрински иконостас одраз је сложених друштвених односа у Хабзбуршкој монархији седамдесетих и осамдесетих година када овај владар спроводи низ радикалних реформи. Његов култ међу некаатоличким становништвом Монархије јача, а код словенског становништва култ овог аустријског владара постепено потискује велики култ руског цара Петра Великог. Верском толеранцијом коју је прогласио 1781. године Јосиф II стиче статус заштитника верских мањина у држави и на њега се преносе сви идеали које је раније отелотворавао Петар Велики.²⁷³ Отуда се његов портрет појављује и у цркви Светог Николе у Карловцу, на проповедаоници, поред представе пророка Мојсија, композиције Јестире пред Ксерксом и иконе апостола Павла. У тексту натписа који је пратио портрет истакнуто је да је он постављен у знак захвалности за доношење Патента о верској толеранцији. Проповедаоницу као и иконостас осликао је Арсеније Теодоровић.²⁷⁴

За јерархију Карловачке митрополије била је важна и идеја слоге између државе и цркве, која је истицана на различите начине. Јасна субординација и покровитељски однос хабзбуршких монарха према карловачким митрополитима исказан је и распоредом портрета у Орфелиновом панегирику *Свечани њоздрав Мојсеју Пућнику* (1757) посвећеном постављењу Мојсеја Путника за бачког епископа (Сл. 57). На једној од илустрација појављују се ликови владара Марије Терезије и Франца I, између којих се налази портрет карловачког митро-

272 М. Тимотијевић, *Умешности и њолићика: њорџреџ Јосифа II*, 286–288.

273 Д. Медаковић, *Јосиф II и Срби*, 145.

274 У поглављу које се тиче зидања цркве и њеног унутрашњег декорисања Никола Беговић доноси податак да је на проповедаоници: „Сниже мало намјешћен лијеп образ ћесара Јосифа II на благодарну успомену за подјељену овђе цркви нашој толеранцију. Надпис гласи: Добродељтељ и по смрти благодељтељу мзду воздаетъ. Јосифъ II вечно да славитъся: победитељ мрзости естъ явилъся.“ У: Н. Беговић, *Повјесница љавославне (србске) одђине у Карловцу*, у: *Србско-далмаићински маџазин XXVII* (1868), 12. Упореди: М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, Карловац 1891, 138–139.

Сл. 57. Захарија Орфелин, Магични квадрат са портретима цара Франца, царице Марије Терезије и митрополита Павла Ненадовића, илустрација из рукописа *Свечани ђоздрав Мојсеју Путинику*, 1757.

полита Павла Ненадовића. Три допојасна портрета налазе се изнад „магичног квадрата“, у декоративним барокним картушима, а сваки од њих је пропраћен натписом којим је идентификовано име и статус приказане личности. Такође, изнад портрета владара налази се и кратак натпис који тумачи улогу владара у процесу инвеституре епископа, као и њихов међусобни однос. Владар је тај који одобрава постављење Путника на место бачког епископа, па се тако изнад царице појављује реч *дойуишијајей*, изнад цара реч *соизвољајей*, док је митропо-

Сл. 58. Аустријски државни грб на таваници Караматине куће у Земуну, друга половина XVIII века

лит Ненадовић тај који даје благослов за тај чин – *бла҃гословљајейи*. У сложеној игри слова која се налазе у магичном квадрату открива се име кандидата који бива удостојен царске милости: *Мојсеју ѿлемениѿом Пуѿнику, ейискойу бачком, мноѿјаја леѿи*.²⁷⁵ Сам распоред портрета, у једној хоризонталној равни, симболички исказује сложене односе који су владали између хабзбуршких владара и карловачких митрополита током XVIII века.

Током целог тог века у Карловачкој митрополији могуће је пратити истицање империјалне хералдике, посебно окруњеног двоглавог орла (Сл. 58).²⁷⁶ Симеон Полоцки, тумачећи алегоријско значење руског орла, истиче да скиптар у његовој десници симболизује „благодеть“, а мач у левици „утрепление держави“. Симболичко значење имала су и раширена крила, која интерпретира као слику владарске заштите над државом и поданицима. Московски грб са двоглавим орлом се укључује у програм графичког листа који је 1701. године штампан за храм

275 J. Todorović, *An Orthodox Festival Book in the Habsburg Empire*, 90–91.

276 P. Diem, *Die Symbole Österreichs*, 109–115.

Светог Георгија у Пешти.²⁷⁷ Исти се појављује и на портрету Петра Великог који је Захарија Орфелин штампао у својој монографији о овом владару. Пропагандне песме које су слављењем империјалног орла прослављале династију и државу, биле су веома честе и популарне. Такав је случај са панегириком Партенија Павловића *Песен славнаго орла росијскаго*, који је касније добио и варијанту *Радујсја ђермански орле двојеглави*, а сам аутор у својој аутобиографији каже да се овај панегирик, спеван у част руских императора, може наменити и аустријском владарском дому.²⁷⁸ Она је у преправљеној варијанти под насловом *Pesma od Josefa Cseszara* у току владавине Јосифа II прештампавана у Загребу три пута. Текст песме слави симболе Монархије и владарског дома руског, а у другој варијанти и аустријског:

Радујсја росијски / Орле двојеглави / Ти бо јеси ниње / в всјем мире славни. / Слава твоја ниње / вездје процвјетајет, / понеже лев шведски, / уви мње ридает, / јарјашчасја на њи, / того побједив ј, / зуби и чељусти / јего сокрушиви. / Будеш и от ниње / Побједати в Бозје. / и всјех покарјати, / под царски си нозје. / Радујетсја ниње, / вси ту предстојашче, / виват наш монархо, / весело гласјаште. / Вишни цар Небесни, / даст ти многа љета, / царствовати присна, / без врагов навјета.²⁷⁹

Партеније Павловић је песму испевао, како је написао, „љубаве ради к нашим једноверним православним Москваљем“. Текст песме саопштио је у својој аутобиографији, да се не би заборавила њена првобитна верзија и разлог настанка. Песма је била веома популарна, али је током времена доживела трансформацију па је, како сам Павловић бележи, име Русије замењено именом Аустрије, а противник Русије Шведска противником Аустрије Турском. На Москве су нападали Пољаци, Швеђани, Турци и Татари, али су сви, захваљујући Божијој помоћи побеђени. Исто тако су на Германско царство насртали Французи, Швеђани, Баварци, Пруси, Саксонци, Мађари и Турци, но и они су морали поражени да се повуку.²⁸⁰ Песма је исказивала патриотска осећања усмерена према руском

277 М. Тимотијевић, *Умелнось и љолийника: љорџреџ Јосифа II*, 297–298. Упореди: Д. Давидов, *Срѣска ѣрафика XVIII века*, 337, бр. 102. Такође у: Исти, *Бакрорезне илустрације Захарије Орфелина у Исѣорији Пеѣра Великоѣ*, 201.

278 У симболографији XVI и XVII века орао је фигурирао као царски симбол који се није могао употребљавати без дозволе. Такво схватање је имало своје оправдање у идеји континуитета јер је савремена литература показивала да је орао био део империјалне иконографије још од времена старог Египта, да је чинио саставни део процеса посвећења и апотеозе цара, да је у старом Риму био симбол врховног бога Јупитера, те да је усмеравао његове муње ка непријатељу. Отуда је у Светом римском царству за симбол врховне хабзбуршке власти често приказиван управо орао који у својим канцама држи муње. Иако се оваква композиција, орао који лети над градом или равницом држећи у канцама мач, појављивала понекад у емблематици XVII века у ширем контексту, она се у империјалној пропаганди односила на цара као праведног судију који мачем правде штити права и част својих поданика. У: *Einleitung zur Medaillen oder Münzwissenschaft*, 104, 302. Упореди: F. Polleroß, „*Pro decore Majestatis*“, 201–202.

279 *Анѣолоѣија сѣаријеѣ срѣскоѣ љеснишѣва*, 8.

280 *Срѣска ѣрађанска љоезија XVIII и с љочейка XIX сѣолеђа*, (ур.) Боривоје Маринковић, II, Београд: Просвета 1966, 285–286.

и немачком владару симболизованим хералдичким симболима (германски и русијски орао!), као и према двома патријама – Русији и Аустрији. Очигледно је да је варијанта песме у којој се спомиње Аустрија била распрострањенија, па је због тога аутор одлучио да запише првобитну варијанту да се не би заборавила. Двострука употреба песме указује на политичку и културолошку ситуацију Срба у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку.²⁸¹

Хералдички двоглави орао се појављује и на дрворезбарији црквеног мобилијара, попут проповедаонице из земунског Николајевског храма и аналогнона у Саборној цркви у Сентандреји. Обично се појављује као уопштени симбол, али је понекад прецизно формулисан укључивањем грба постављеног у медаљон на прсима орла, као на примеру резбарије православне цркве у Мишколцу, коју је израдио Никола Јанковић 1791. године. У цркви Богородичиног Успења у Великом Сент Миклошу, на врху дрвеног лука који дели наос од припрате, налази се двоглави орао на чијим грудима је медаљон са хабзбуршким грбом, док су са стране иконе Богородице и Христа.²⁸² Двоглави хабзбуршки орао се од средине века појављује и на високим барокним иконостасима православних цркава, попут оног у лунети изнад царских двери храма Светог Григорија Богослова у Товаришеву. Сликара Јоаким Марковић је на соклу иконостаса парохijske цркве у Дишнику 1750. насликао штитове са грбовима Србије и Хрватске који су постављени на груди хабзбуршког орла. Империјални орао се налазио и на архитравној греди изнад апсиде олтарског простора католичке цркве Свете Ане у Белој Цркви, чиме су овакве хералдичке композиције јасно исказивале идеју о статусу привилегованих становника Војне границе.²⁸³

281 *Антіологія сшаријеї сріської ієснихштва*, 204.

282 М. Тимотијевић, *Уметност и йолийка: йорйрейш Јосифа II*, 298–299.

283 Исте овакве хералдичке формулације присутне су и на барокним иконостасима Русије и Украјине, где се грб Руског царства често појављује на врху царских двери, где замењује уобичајени крст. У: Исто, 300. У апсиди олтару храма Свете Ане у Белој Цркви била су постављена два пара мермерних стубова на заједничком, конвексном каменом постаменту спојени закривљеном, дрвеном архитравном гредом. У првобитној варијанти на архитраву се налазио тучани орао који је до те мере доминирао олтарским простором да је својом позицијом потискивао у други план предмете богослужбене намене. Појава овог хералдичког симбола на том месту би могла да се доведе у везу са војним карактером самог храма, а такав вид политичке пропаганде имао је за циљ политичко јачање институције царевине и визуелну потврду интегритета државног апарата. Орао је постављен непосредно по завршетку изградње цркве 1806. године, израдио га је немачки сликар Вајбл за 500 форинти, исплаћених из средстава немачке општине, а за време привремене мађарске власти током револуције 1848. године, оштећен је и скинут. Одлуком магистрата орао је поправљен и поново враћен на своје место, да би се један део оштетио 1869. године, када је установљено да орла немају ни остале пограничне цркве, те да стога нема потребе враћати га на архитравну греду. Иако не постоји детаљан опис фигуре, нити било каква репродукција или фотографија, може се претпоставити да је у питању био приказ двоглавог орла са круном који у канцама држи владарске инсигније, што је основни део грба аустријског царства. Управо чињеница да је основни мотив који је употпуњавао изглед овог храма био хералдички приказ моћи царства, институционализован кроз амблематски приказ на грбу, говори у прилог основном карак-

Хералдички империјални симболи, попут орла, Сунца или круне, били су у вези са представом свевишег Божијег ока. Они заједно заступају схватања да је брига државе о вери и цркви надахнута божанском промисли и подразумевала је идејно присуство хришћанског владара. Владари се често помињу и у записима о времену осликавања иконостаса или подизања храмова, поред имена помесних епископа и митрополита, попут оног на иконостасу цркве у Мокрину или Кикинди.²⁸⁴ Портрет Јосифа II, поред низа познатих топоса хабзбуршке верско-политичке пропаганде, која је истицала владара као новог Адама, новог Месију, тринаестог апостола и новог Авгушта, повезан је и са средишњом композицијом мокринског иконостаса. Композиција *Скидање с крста*, као велика евхаристолошка тема, била је један од централних топоса хабзбуршког верско-политичког програма познатог под називом *Pietas Austriaca*.²⁸⁵

Поред великог броја представа са ликом цара Јосифа II, специфичну иконографију су имали и портрети царице Марије Терезије у последњој деценији њене владавине. Након смрти цара Франца Стефана 1765, она је у династичке пропагандне програме увела нов концепт царице-удовице (*Kaiserinwitwe*) која је у себи спајала две различите идеје. Иако удова, тај концепт у сликарству је донео низ слика владарке на којима је политичко тело царице и даље еманирало моћ и снагу апсолутистичке власти. Међутим, неки акцесорни елементи, попут црнине и вела које је царица носила, исказивали су идеју уцвељене државе која је, смрћу цара, такође остала удова. Овај тип портрета је ушао у званичну династичку репрезентацију и понављан је све до царичине смрти 1780. године. Један од визуелних модела царице-удове обликовао је чувени сликар Антон фон Марон (*Anton von Maron*) израдивши *Портрет царице Марије Терезије као удовице*, наруџбину коју је добио од двора 1773. године.²⁸⁶

Иако је Карло VI, у недостатку мушких наследника, Прагматичном санкцијом обезбедио Марији Терезији признање краљевске круне хабзбуршких земаља, ипак је било тешко то учинити и са царском титулом, која се већ више векова налазила у поседу Хабзбурговаца. Марија Терезија је требала да преузме тешку улогу владара, а не владарке, јер монархијска идеологија није препознала могућност жене као извора владарске моћи. Отуда је краљица морала да преузме улогу мушкарца, што је значило да су њено титулисање и обраћање, као и поједини делови званичног протокола, морали бити извођени из мушког

теру цркве као објекта формираног првенствено за потребе војске. У: Р. Штегер, *Бела Црква у XVIII и XIX веку: коморски војнојраничарски њериод*, Нови Сад: Матица српска 1982, 211.

284 Јосиф II са царицом Маријом Терезијом помиње се на иконостасу манастира Лепавине, који су 1775. године осликали Јован Четиревић Грабован и Григорије Поповић. Такође, и на црквеном барјаку из цркве Успења Богородице у Великом Бечкереку који је осликао Димитрије Поповић 1775. године. У: Љ. Стојановић, *Сликари српски зајиси и најјиси*, књ. II, 3438, 3439.

285 М. Тимотијевић, *Умешност и њолитика: њортрет Јосифа II*, 304–305.

286 М. Е. Yonan, *Conceptualizing the Kaiserinwitwe*, 109–110.

аспекта. Такође, то је значило да су званични портрети владара морали приказивати њено тело као извор државне моћи и суверенитета. Иконографија портрета Марије Терезије увек је укључивала симболични акцесоријум који се употребљавао за раније мушке владаре, попут симбола који указују на Божију промисао која ју је довела на трон, или симбола благостања на олтару отаџбине који прате њену владавину. Такав је официјелни *Портрет царице Марије Терезије у љубичастој хаљини* који је израдио Мартин ван Мејтенс (Martin van Meytens) 1750. године. Мејтенсов портрет директно повезује женску владарску моћ и божански ауторитет, док истовремено репрезентује женски суверенитет као независан од земаљске мушкости. То су били основни постулати политичке моћи Марије Терезије, идеје које је бранила и након што је постала удовица.²⁸⁷

Када је Франц Стефан изненада умро 18. августа 1765. у Инсбруку, током припрема за прославу венчања трећег сина, војводе Леополда од Тоскане Маријом Лудовиком од Шпаније, царица је одмах у знак жалости одсекла косу, обукла црнину, ставила на главу црну капу и удаљила се из дворских активности на више месеци. До краја живота је остала у црнини, сваког осамнаестог дана у месецу повлачила се у тишину својих одаја у царској палати у Шенбруну, а сваке године су комеморацију поводом смрти њеног супруга пратиле вишенедељне црквене службе.²⁸⁸ Иако је њен син Јосиф наследио свог оца на трону Светог римског царства, а Марија Терезија га именовала савладарем на трону Хабзбуршке монархије, она је задржала сву политичку контролу и одлучујућу реч у државним питањима.²⁸⁹ Тај аранжман је подразумевао да Марија Терезија и Јосиф нису у истом статусу: она је владар, а он савладар, што је њен положај увек одржавало вишим у односу на његов. Исти је био однос и између Марије Терезије и њеног мужа Франца Стефана до његове смрти. Њен јавни став био је да би могла да влада са Јосифом, али да не би могла да му препусти суверенитет над државом, која ће и даље бити једна целина, а да се притом неће кршити Прагматична санкција.²⁹⁰ То је била радикална промена, јер је хабзбуршка наследна традиција захтевала да царска удовица препусти власт својој наследници, супрузи новог владара. Марија Терезија је то одбила да учини, узимајући назив *Kaiserinwitwe* (*царица-удовица*), што јој је дозвољавало да настави да влада. Њен положај на двору је постао преседан, јер је до краја живота, све до 1780. године, комбиновала понашање активне владарке и пасивне удовице. Такво

287 Исто, 111–112. Упореди: S. L. Jansen, *Debating women, politics, and power in early modern Europe*, New York: Palgrave Macmillan 2008, 160–161.

288 О друштвеном положају жене из племићке породице у: R. J. Kalas, *The Noble Widow's Place in the Patriarchal Household: The Life and Career of Jeanne de Gontault*, у: *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 24, No. 3 (Autumn, 1993), 519–522. Исти проблем у контексту српске културе XVIII столећа обрађен је у: М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, 132–133, 252–253.

289 D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, 182–202.

290 Исти, *Joseph II: In the Shadow of Maria Theresia, 1741–1780*, Vol. I, Cambridge University Press 1987, 135–136.

Сл. 59. Царица Марија Терезија као удовица, илустрација из Месецослова, 1778.

њено понашање захтеvalo је јасно и логично објашњење намењено поданицима у чему је пропагандна дворска уметност требало да помогне.²⁹¹

Иако су и раније царице остајале удовице и повлачиле се са власти, попут Елизабете Крстине од Брауншвајга, супруге Карла VI, приликом наручивања њихових портрета веома се пазило да се на њима не појави ниједан од симбола царске власти. Марија Терезија, напротив, за неколико година је развила

²⁹¹ М. Е. Yonan, *Conceptualizing the Kaiserinwitwe*, 112–113. У вези са тим појавио се проблем царичине репрезентације у резиденцијалним просторима, јер је Марија Терезија задржала официјелни царски апартман у Шенбруну, док су цар Јосиф II и његова супруга преуредили друго крило за своје потребе. То је условило и промену у правилима за аудијенцију код владара, јер је услед тих промена простор двора био другачије дефинисан. Већ то је био својеврстан преседан за који је требало наћи одговарајуће објашњење у дворској пропаганди. Више у: Исти, *Modesty and Monarchy: Rethinking Empress Maria Theresa at Schönbrunn*, у: *Austrian History Yearbook* 35 (2004), 39–46.

иконографију за овај облик владарског ауторитета којем је недостајала одговарајућа пикторална традиција. Прва представа Марије Терезије као удовице није настала као део корпуса официјелне дворске репрезентације, а извео је француски сликар Жозеф Дикро (Joseph Duceux) приликом свог боравка у Бечу 1769. године. Сликајући портрет младе Марије Антоанете, као део припрема за њено венчање са француским престолонаследником које је требало да се догоди наредне године, Дикро је извео и неколико портрета осталих чланова царске породице, укључујући ту и Марију Терезију. Композиција портрета је веома једноставна: царица је представљена допојасно, у црнини са црном капицом на глави, смиреног израза лица и са лаганим осмехом који указује на смиреност душе. Њен једини украс је Орден звездастог крста (Sternkreuzorden), женски пандан Ордену Златног руна, који је био једна од најважнијих инсигнија хабзбуршких владара.²⁹² Царица, или неко из њеног окружења, препознао је овај портрет као идеолошко-пропагандну слику високог потенцијала, што се закључује на основу тога да је он непрестано копиран у наредним деценијама и да је чинио основу за више великих наруџбина, а једна таква копија налази се у владичанском двору у Вршцу. Такође, отиснуто је много графичких листова који су пренели лик ожалошћене царице, што је представљало модел за све њене уцвељене поданице.²⁹³ Таква слика царице појавила се на насловној страни *Месеца* за 1778. годину, књиге штампане у Бечу намењене православним поданицима (Сл. 59). Представа актуелног владара без владарских инсигнија била је новина у историји државе. Дикроова слика је сигурно задовољила царицу јер је врло брзо после тога продукција оваквих портрета порасла.²⁹⁴

Топоси династичког патриотизма и њихова визуелизација: култови предака, плодности и смрти

Култ предака и глорификација плодности

Још од XIV столећа за аустријску владарску кућу, као и за војводства и територије који су се налазили у њеном поседу, био је у употреби назив *Domus Austria*, *Casa d'Austria* или *Haus Österreich*. Бећ у династичком програму цара Максимилијана I изражена је тежња да се под власт хабзбуршке династије, одабране од самог провиђења, доведу сви владари и простори већег дела Европе.

292 P. Diem, *Die Symbole Österreichs*, 218. Упореди: *Österreichs Orden: vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, 184–189.

293 M. E. Yonan, *Conceptualizing the Kaiserinwitwe*, 113–114.

294 Идентичан портрет царице, који је израдио бакрорезац Фердинанд Грегори (Ferdinand Gregori), појавио се као фронтиспис у књизи *Annali del Regno di Maria Teresa Imperatrice Vedova* објављеној у Фиренци 1780. године.

Због тога је у своје родословно стабло уврстио велики број светитеља и духовника, не би ли тиме доказао изабраност хабзбуршке династије и оправдао њене политичке захтеве.²⁹⁵ Од XIV века уводи се старост династије као важан мотив у политичку пропаганду, те се појавио низ дела која су доказивала да су Тројанци били преци хабзбуршке династије.²⁹⁶ Поједине генеалогije су водиле све до античких богова, попут Јупитера и Сатурна, што је био често кориштен мотив како у барокној дворској инсценијацији тако и у популарним пропагандним представама. Карло VI је 1736. године, у време венчања своје ћерке Марије Терезије и Франца Стефана од Лотарингије, за потребе политичке пропаганде ангажовао историчара Јохана Јакоба Хергота (Johann Jakob Hergott, 1694–1762) да изради генеалогско стабло династије, што је овај успешно учинио „откривши“ заједничко порекло лотариншке и хабзбуршке куће у алзашкој владарској породици и њеном оснивачу Етихону – из VI века.²⁹⁷ Слично је учинио и Леополд Лотариншки, отац Франца Стефана, који је желео да осигура легитимитет својим новим династичко-политичким везама приказивањем старости сопствене лозе чији почетак је пронашао у библијским временима. Енормна важност генеалогija и лоза у владарским стратегијама и у уметничкој продукцији састојала се у могућностима наслеђивања које су из њих произилазиле путем бракова, рођења или смрти.²⁹⁸

Старост и углед династије били су кључне тачке у политици династичких веза. Са Маријом Терезијом се завршила мушка линија Хабзбурговаца, док се са Францом Стефаном, који је због женидбе морао да се одрекне своје земље и свог наследства, угасила лотариншка владарска кућа. Из угла савременика Марија Терезија је била перципирана као оснивач нове династије, што се одразило и у уметности. У многим списима, бакрорезима, медаљама, новцу и другим медијима, очигледан је напор да се покаже како су овим браком у ствари поново спојене две гране једне династије. Непостојање мушког наследника представљало је велики проблем за сваку династију, а поготово ако је она гајила аспирације ка царској круни. Да би се овај проблем решио било је потребно много дипломатске вештине и активне пропаганде. На политички захтев европских сила које су се бојале акумулације моћи у хабзбуршкој владарској кући, Марија Терезија је могла да се уда само за члана неке владарске куће која није имала реалну моћ. Тиме се не би нарушила равнотежа између држава на континенту. Отуда је публиковано много литерарних и визуелних дела која су говорила о новој ери мира и хармоније која је наступила склапањем овог брака. Једна од позна-

295 L. Silver, *Marketing Maximilian*, 41–76. K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 117–140.

296 О хабзбуршким династичким генеалогijaма: M. Tanner, *The Last Descendant of Aeneas: the Hapsburgs and the Mythic Image of the Emperor*, New Haven: Yale University Press 1993, 11–22. Упореди: A. Coreth, *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit*, 30–50.

297 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 240–259.

298 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 35–36.

тих била је књига Жана Лорена Крафта (Jean-Laurent Krafft) *Ойшїи истїорїја Аустїрїјске владарске куће која садржи шачан ойис свих царева, краљева, војвода, надвојвода и друїих кнезова, како црквених шакко светїовних, од йочейка ња све до сада* објављена у Бриселу 1744. године у три тома.²⁹⁹ Међу портретима и алегоријским представама које се ту појављују, издваја се она са фронтисписа првог тома (Сл. 60). Ту је приказана алегорија о склапању брака између Марије Терезије и Франца Стефана у којој су главни актери персонификације, антички богови и митолошка бића, објашњени у тексту у дну слике. Владарску кућу Аустрије, оличену у владарки на трону са скиптром у руци, а дефинисану грбом изнад, прихвата Химен, бог брака и свадбе, и уздиже је до највиших висина славе. Контратежу овом хармоничном пару чини други брачни пар, богови рата Марс и Белона, који пружају подршку склапању брака и одржању мира. У фигурама на трону могу да се препознају личности Марије Терезије и Франца Стефана, док у подножју генији проучавају грбове краљевстава и провинција који су стечени склапањем овог брака.

Још од избора Рудолфа I за цара идеологија и саморецепција династије Хабзбурговаца стајала је у чврстој вези са политичком митологијом Светог римског царства. Идеја о аустријској владарској кући, као средству за остваривање политичког лидерства и за јачање територијалног јединства, и осећај важности који је ова династија себи приписивала, изражавани су у сваком сегменту репрезентације.³⁰⁰ Династичке апологете су истицале светородност ове лозе предвиђајући јој дуговечност. Инкорпорирањем славних личности прошлости у замишљене претке, међу члановима династије се временом учврстило схватање о посебној мисији коју је Бог наменио Хабзбурговцима. Производња и пропагирање различитих генеалогских табли представљао је један од најзначајнијих видова ширења идеологије династије и њене репрезентације. Ова тенденција је уочљива већ у делу *Тријумфални лук* Максимилијана I, великом графичком листу штампаном и дистрибуираном у Немачкој 1518. године, на којем се трагови династије налазе још у митским народима Франачке, Сикамбрије и Троје, персонификованим трима женским фигурама.³⁰¹ У складу са идејама о франачком пореклу, Кловис је био прва предачка фигура ту представљена. Мит о тројанском пореклу Римског царства, култ предака и наглашена побожност, убрајали су се у кључне топове у династичкој репрезентацији Хабзбурговаца.³⁰² До краја своје владавине Максимилијан I је укључио у своју генеологију више од стотину мученика, папа и светитеља, али ипак, поједини међу њима, посебно

299 J. L. Krafft, *Histoire générale de l'auguste maison d'Autriche, contenant une description exacte de tous ses empereurs, rois, ducs, archiducs & autres princes, tant ecclesiastiques que seculiers*, I–III, Bruxelles 1744.

300 K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 141–152.

301 L. Silver, *Marketing Maximilian*, 24–35.

302 Култ предака се огледао и у поштовању грובה претходних царева и бризи око њиховог подизања и очувања. У: M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 29–31.

Сл. 60. Алегорија о склапању брака између Марије Терезије и Франца Стефана, из књиге Жана Лорена Крафта *Histoire générale de l'auguste maison d'Autriche*, 1744.

значајни за идеологију Хабзбурговаца, издавали су се од осталих. Књигу тог типа публиковао је Јохан Георг Екхарт (Johann Georg von Eckhart, 1664–1730), у младости Лајбницов асистент, а потом познати немачки историчар. После Лајбницеове смрти постао је библиотекар и историограф владарске куће у ХанOVERу, а убрзо након тога добио је племство од цара Карла VI, коме је посветио свој рад *Origines serenissimae ac potentissimae familiae Habsburgoaustriacae ex monumentis veteribus, scriptoribus coetaneis, diplomatibus, chartisque*. Књига је

објављена у Лајпцигу 1721. године и садржи историјску аргументацију и генеалошке таблице који показују дуговечну лозу Хабзбурговаца и пружају легитимност њиховим актуелним политичким тежњама.³⁰³

Династија је обожавала светитеље који су директно били повезани са историјом аустријских крунских земаља, међу којима је најважније место заузимао Свети Леополд, маркгроф Доње Аустрије из XII века, за чије мошти је цар Максимилијан I 1495. године наручио сребрни реликвијар. Век и по касније, 1663. године, Леополд I је званично Аустрију посветио Светом Леополду, тражећи од њега небеску заштиту од турских армија. Фигуре предака су често приказиване на тријумфалним луковима или у театарским сценографијама: у комаду Николе Аванцинија извођеном у част крунисања цара Фердинанда III, у којем се говорило о Константиновој победи над Максенцијем, просценијум је био фланкиран портретима старих и нових Хабзбурговаца.³⁰⁴ Тако конципиране визуелне представе служиле су као канал којим је позајмљиван ауторитет предака новом владару у циљу учвршћивања његовог положаја. Отуда и снажна везаност Хабзбурговаца за сопствену династију и сталне импликације на славну прошлост у репрезентацији.

Цар Леополд I је ангажовао песника Зигмунда Биркена (Sigmund von Birken, 1626–1681) да доради и припреми старије историјско дело Јохана Јакоба Фуггера (Johann Jacob Fugger) *Опелогало славе* из 1656. године. Из тога је настао његов најобимнији спис *Опелогало славе аустријске краљевске куће* из 1668. године, илустрован стотинама гравира, у којем на преко хиљаду страна износи историју Хабзбурговаца од средњег века до цара Максимилијана I (Сл. 61).³⁰⁵ На насловној страни налази се представа коју је по цртежу Јонаса Арнолда (Jonas Arnold) урадио Филип Килијан (Philipp Kilian) на којој приказује Леополда I у кругу предака Рудолфа I, Алберта I, Фридриха III, Фридриха IV, Алберта II и Максимилијана I. Постављени у полукружни архитектонски оквир који подсећа на храм, окружени емблемима, они држе у рукама владарске инсигније, док се са страна налазе путеи са атрибутима који указују на Херакла, Атину и богињу Мира. Пути који изнад ове сцене носе портрет цара Леополда I откривају смисао слике: дуга владарска традиција Хабзбурговаца, оличена у дугом низу славних владара изабраних од Бога, омогућава успешну владавину актуелног цара Леополда, приказаног међу њима. Идеја да се у предачку лозу уведу славне лич-

303 J. G. Eckhart, *Origines serenissimae ac potentissimae familiae Habsbuurgoavstricae ex monumentis veteribus, scriptoribus coaetaneis, diplomatibus, chartisque*, Leipzig 1721, фронтиспис. О Екхарту у контексту аустријске барокне историографије: A. Coreth, *Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit*, 43–44.

304 M. Goloubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 31–32.

305 S. v. Birken, *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Nürnberg 1668. О делу и аутору више у: A. Coreth, *Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit*, 51–55.

Сл. 61. Филип Килијан (по Јонасу Арнолду), Алгоритија на лозу предака цара Леополда I, из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Erzhauses Oesterreich*, 1668.

ности историје или митологије и да се то визуелно репрезентује показује широки спектар могућности употребе слике.³⁰⁶

Већ почетком XVIII века Јосиф I и Карло VI у циљу остварења династичких захтева креирали су нове галерије предака и генеалогске лозе приказујући их у својим палатама. Када је постало извесно да Карло VI неће имати мушког наследника појавиле су се код многих претендената на царску титулу нове и

306 J. Schumann, *Die andere Sonne*, 291–292.

„племенитије“ галерије са ликовима предака. Тако је Карло Албрехт од Бајерна у својој минхенској резиденцији направио монументалну галерију предака у којој је показао да његова лоза потиче директно од Карла Великог, чиме је доказивао оправданост својих претензија на царску круну. Карло VI је одговорио на овај захтев Прагматичном санкцијом (1713), којом је изменио старији закон по коме је, у одсуству мушког наследника, предност наслеђивања давао ћеркама свога стрица Јосифа I. На тај начин је законски онемогућио претензије баварског владара ожењеног Маријом Амалијом, једном од ћерки Јосифа I. У исто време се појавио графички лист са генеалогijом Хабзбурговаца која је такође започињала са Карлом Великим и протезала се све до Карла VI.³⁰⁷

Уопште, у премодерном периоду тежња сваког племића била је да допринесе слави своје породице и да открије што више славних предака, чиме је доказивао племенито порекло, потврђивао друштвени статус и крчио пут за остваривање сопствених амбиција. Сlike предака, првобитно у служби предхришћанских култова, у нововековним племићким палатама и замковима трансформисане су у секуларизоване галерије са сликама предака. Овај облик поштовања лозе претворио се у снажну традицију која је постала начин стицања владарског легитимитета кроз племенитост и светост крви.³⁰⁸ На племићким академијама XVII и XVIII века саставни део наставног програма били су часови из генеалогije и креирања породичног стабла. У претке су укључиване све особе са којима је појединац био у крвном или духовном сродству укључујући ту различите фамилије. Сlike и визуелне представе са оваквом тематиком налазиле су се у посебним просторијама намењеним за то: кабинетима или салама предака, салонима, ходницима или галеријама. Родословне лозе Хабзбурговаца приказиване су и у барокним царским салама угледних манастира са специфичним иконографским програмом који је требало да укаже на величину, права и оправданост политичких претензија династије.³⁰⁹ Такве сале су се разликовале од галерија предака по томе што су ту били представљени само припадници династије који су постали цареви. Понекад се поред њих појављивала и понека античка или средњовековна личност која је укључивана у програм због сопствене важности за генеалогiju или због врлина које је поседовала, а које су биле битне за централну личност лозе, што је увек био актуелни владар. Такве представе биле би праћене емблемима, грбовима и историјским композицијама.³¹⁰

Сличне су биле и галерије портрета владара-светитеља осликаваних у ентеријерима православних манастира у јужним деловима државе, као што је био случај са низом српских светитеља, владара и архијереја приказаних у

307 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 39–41.

308 H. Graf, *Die Residenz in München: Hofzeremoniell, Innenräume und Möblierung von Kurfürst Maximilian I. bis Kaiser Karl VII*, München: Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen 2002, 173–176.

309 K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 241–248.

310 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 42.

доњој зони припрате манастира Крушедола 1750. године. У овај генеалогички низ којим се изражавала идеја верског и политичког континуитета Карловачке митрополије, укључени су портрети првих хришћанских владара Римске империје – цара Константина и његове мајке Јелене. Ове општехришћанске светитељске личности уведене су међу локалне светитеље са жељом да се истакне генеалогички континуитет Свете лозе Немањића. У српским летописима ширена је легенда да је цар Константин дао своју сестру Констанцу за жену српском цару Ликинију, или је генеалогичка Немањића просто започињала од Стефана Немање „од рода цара Константина“. Током XVIII века та легенда је ширена преко *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића и *Троношкој родослова*, уџбеника за историју првих карловачких Покровобогородичиних школа, а јавља се и у делу Павла Јулинца *Крајко уведеније в историју њроисхожденија славено-српској народа*.³¹¹ Идеја континуитета на челу верско-политичког ентитета Карловачке митрополије, исказивана је и портретним галеријама са представама митрополита и епископа, формираних како у конацима угледних и старих манастира, тако и у резиденцијама помесних епископа, а посебно у седишту Митрополије у Сремским Карловцима. На тај начин је употребљаван идентичан политички језик којим се у циљу саморепрезентовања служила како династија, тако и високо племство, а којим је исказивано духовно сродство и континуитет православних поглавара.³¹²

Веома важно место у репрезентацији Хабзбурговаца и у представљању њихове моћи припадало је Реду Златног руна и инсигнијама које су красиле владаре те лозе.³¹³ Традиција повезивања владара са врлинама карактеристичним за његову личност или владавину развијала се још од антике. Сама личност монарха представљана је као склоп више врлина које управљају његовим разумом и осећањима, а самим тим и политичким одлукама које дефинишу живот државе и поданика. Алегоричке кардиналних врлина посебно су истицане и употребљаване од ренесансе, а владари Хабзбуршке династије величани су кроз истицање побожности и милосрдности, мудрости и снаге, што је визуелно приказивано на низу графичких листова на којима се налазила слика царске круне и Хераклових

311 „Немања, Син Хомилатов, унук цара словенског Илирика, наиме Беле Уроша, који је потекао од рода Ликинија, сина Констанције, сестре великога Константина, био је за време грчког цара именом Алексија Схимника, када је било од Рођења Христовог 1117. [година]. Тај Немања је био велики владар свих Словена Илирика и Срба Мезија, јер беше потицао од рођака Августа Цезара, за чије време се оваплотио Господ наш Исус Христос.“ У: Ђ. Бранковић, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, превео Стеван Бугарски, Нови Сад: Прометеј 1994, 31. Упореди: М. Тимотијевић, *Идејни њројрам зидној сликарства у њприраији манастира Крушедола*, у: *Саопштења XIX* (1987), 114–115; О сличном проблему у другом простору упореди: Исти, *Крушедолска њрјезарија и верско-ѡлиитички њројрам*, 68–75.

312 Исти, *Порѡреѡи архијереја у новијој српској уметности*, 153–154.

313 М. Tanner, *The Last Descendant of Aeneas*, 146–161. Упореди: F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 253–263.

Сл. 62. Антон Матијас Доманек, Медаља у славу четири љуша осигураној хабзбуршкој наслеђа, 1754.

стубова.³¹⁴ Општехришћанска традиција по којој је монарховим врлинама придодавана политичка вредност инсистирала је на њиховој династичкој природи, по којој се оне временом акумулирају и преносе са генерације на генерацију. Отуда ни сличност између владара и његових наследника истицана на владарским портретима није била случајна.³¹⁵ Често је у томе и претеривано, јер се желело истаћи да је наследник заједно са владарским достојанством наследио и све врлине које су красиле његовог часног претка. Такви паралелни портрети приказани су на сребрној медаљи, коју је изradio бечки медаљер Антон Матијас Доманек (Anton Matthias Domanök), насталој 1754. године у част четири сина владарског пара. Са четири престолонаследника у реду царски престо и целокупно наслеђе постало је четвороструко осигурано у окриљу хабзбуршке владарске породице, што је био и више него довољан разлог за прослављање. На аверсу је у попрсју представљен царски пар, Франц I и Марија Терезија, чије ликове прати кратка легенда NUMINA VINCE THRONUM FIRMANT (Престо јача пар величанстава), док је на реверсу приказано њихово потомство – надвојвода Јосиф (од 1765. године цар Јосиф II), Карл Јосиф, Петер Леополд (од 1790. године цар Леополд II) и Фердинанд, са речима

³¹⁴ Утицај дискурса о врлини чувеног неостоичара Јустуса Липсијуса на хабзбуршку империјалну идеологију најочигледнији је у делу који се тиче самодисциплине владара. Аутоконтрола и обуздавање сопствених страсти били су честе теме оперских либрета, дидактичних текстова и поезије. Алгоријска фигура која је највише употребљавана била је Фортуна, а у свом делу *De Constantia* Липсијус ју је оквалификовао као злонамерну, али немоћну силу, над којом Врлина тријумфује. У: M. Golubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 167–171.

³¹⁵ F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 55–56.

тот *IGNORA REGNIS* (Толика краљевска чељад). Надвојвода Јосиф је представљен са Орденом Златног руна око врата што га је истицало као престолонаследника, при чему сви чланови породице имају истоветан профил чиме се доказивао трансфер династичких врлина кроз генерације (Сл. 62). Врлине су, номинално, биле неопходан елемент у конституисању идеалне слике владара, јер су на тај начин поданици добијали узор који су могли да следе.³¹⁶

Од посебне важности у репрезентацији династије било је наглашавање плодности и њене дуготрајности, што је стварало утисак стабилности не само династије, већ и друштвеног устројства и саме државе. У Европи апсолутистичких монархија и изборних кнежевина на власт се могло легитимно доћи на два начина – наследством или избором. Наследство је било сигурнији начин јер се заснивало на низу закона и обичаја који су разрађивани од давнина, снажно подржаних у хришћанској етици. Сем тога, наследну титулу је конкурент могао много теже да оспори јер је иза ње стајао читав идеолошки механизам. Главна брига сваког племића састојала се у томе да остави иза себе легитимног наследника због чега се веома много пажње поклањало добром избору будуће супруге. Зато су биле прикупљане информације о принцезином здрављу, њеним телесним карактеристикама, плодности у њеној породици, евентуалним физичким и психичким болестима и слично.³¹⁷

Први брак Леополда I закључен је са инфанткињом Маргаретом Терезијом, ћерком Филипа IV од Шпаније, превасходно због претензија на шпанско наслеђе које је имало велики значај за бечки двор. Она је још у детињству верена за свог ујака са мајчине стране Леополда I, јер је њен отац предвидео да она треба да одржи своју позицију у линији наслеђивања за шпански престо и да ће права сукцесије прећи на њене потомке, што је и Леополд радо прихватио. У лето 1666. године, тужна због смрти оца, као петнаестогодишњакиња напустила је Шпанију и допутовала у Аустрију, а венчање је одржано крајем те године у Бечу. Упркос великој разлици у годинама и Леополдовом неатрактивном изгледу, имали су хармоничан брак подржан заједничким интересовањима, посебно позориштем и музиком.³¹⁸ Закључење брака је, поред вести о рату, постало главна тема свих уметничких и позоришних инсценација, а један од најзначајнијих културних догађаја на двору тих година било је извођење опере *Il primo d'oro* у част прославе Маргаретиног седамнаестог рођендана у јулу 1668. године. Исте године објављена је и књига Зигмунда Биркена *Oilegalo славе аустријске краљевске куће* у којој су се одмах иза насловне стране појавили портрети Леополда и Маргарете, у пратњи неколико похвалних песама на латинском и не-

316 H. Winter, *Glanz des Hauses Habsburg*, 87. A. Ellenius, *Introduction: Visual Representations of the State as Propaganda and Legitimation*, 16.

317 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 62–63.

318 О империјалној репрезентацији поводом склапања династичких бракова, посебно цара Леополда више у: J. Schumann, *Die andere Sonne*, 243–254. Упореди: M. Golubeva, *The Glorification of Emperor Leopold I*, 104–120.

Сл. 63. Двоструки портрет цара Леополда I и царице Маргарете, из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Erzhauses Oesterreich*, 1668.

мачком језику у којима се глорификује царски пар и изражава жеља за њиховом дугом и срећном владавином. Титулисани су као *Leopoldo et Margaritae augustis sacrum*, а слике, постављене једна поред друге на два листа, компоноване су тако да заједно чине дупли портрет.³¹⁹ Обоје су приказани у овалним рамовима, сачињеним од лаворових венаца, испред архитектонских кулиса на којима су пути са емблемима и девизама у рукама, у функцији глорификовања њихових

319 S. v. Birken, *Spiegel der Ehren*, без пагинације.

Сл. 64. Двоструки портрет цара Леополда I и царице Маргарете, из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Erzhauses Oesterreich*, 1668.

врлина. Сlike обилују симболичким, алегоријским и хералдичким фигурама, попут окруњених империјалних орлова који у канцама носе грбове две земље које се симболички венчавају склапањем овог брака. Истовремено, у дну листа, појављују се и лични емблеми Леополда и Маргарете, који, истакнути у свакој прилици, тумаче њихов владарски кредо (Сл. 63, 64).

Кључни циљ династичких бракова био је обезбеђивање мушког потомка способног да наследи трон, што је увек свечано прослављано јер је гарантовало извесну будућност. Добитак сина тумачен је као израз Божије милости, односно

небеске заштите под којом се династија налазила, и стајао је у директној вези са поклоничким путовањима која је владарски пар чинио управо из тих разлога. Место ка којем су Хабзбурговци били окренути био је манастир Маријацел (Mariazell), велико ходочасничко место, а походили су га и Карло VI и његова супруга Елизабета.³²⁰ У недостатку мушког наследника, и рођење женског наследника, као што је био случај са Маријом Терезијом, тумачено је као Божија благодат. Плодност царског пара и династије слављена је на низу бакрореза на којима су приказивана венчања и прославе. За визуелизацију тематике плодности и њену политичку инструментализацију употребљавана су различита средства, попут медаља и новца, који су израђивани у различитим величинама, од различитих метала и за различите прилике. Приликом важних догађаја, попут рођења, венчања, крунисања или смрти појединих чланова, поклањани су поданицима због заслуга и верности.

Питање наследника је било посебно битно за Хабзбурговце, јер је његово одсуство изазивало политичке потресе, не само у држави већ и у читавој Европи. Леополд I се три пута женио да би тек у трећем браку добио сина, а исти проблем је имао и Карло VI, када се, не добивши мушког наследника, читава династија нашла пред губитком власти, да би тек након вишегодишњих европских ратова Марија Терезија била прихваћена као легитимни наследник. Јосиф II такође није имао мушког наследника па је после његове смрти престо преузео његов брат Леополд.³²¹ Колико је рођење престолонаследника било значајан догађај за све поданике Монархије, укључујући и словенске народе на југу Угарске, говори и писмо које је Павле Ритер Витезовић упутио Стјепану Јелачићу 7. јуна 1682. године у којем, поред осталих вести, јавља да је царица између 1. и 2. јуна родила сина, због чега је завладало опште весеље у граду, уз музику, заставе и осветљење које је трајало више дана, а у којем су се посебно истакли кнез Шварценберг и маркгроф Баденски.³²²

Током 1740. године ситуација је постала веома сложена за династију: умро је Карло VI, а баварска владарска кућа истакла је право на царски престо. Из

320 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 159–168.

321 S. Küster, *Vier Monarchien – Vier Öffentlichkeiten: Kommunikation um die Schlacht bei Dettingen*, Münster: LIT Verlag 2004, 83–107. Један од традиционалних обичаја био је да папа симболично кумује новорођеном престолонаследнику тако што би му послао поклоне у виду одеће и пелена, а сам церемонијал се и називао пеленке. Сава Текелија описује у мемоарима догађај из 1795. године, када је кардинал Албани, папски посланик у Бечу, донео поклоне који су затим били изложени јавности у двору: „После, три дана су били извађене на вид људски у тој же соби дворних. Оне су састојали највише у марама’ с’ широкима от по рифа бриселским чипкама, две-три ли кошуље, на којима дугмета била от топаза с брили[ја]нти’ окружена, 2 покроба от сребернога рајхцајха, јако златом везени, и једна штола или петрахил, и један покров от црвене кадифе златом везен; сандуци внутрени били тоже от сребернога платна лепо златом везеног. Есапу овај дар да је коштавао от 30.000 до 40.000 f.“ У: *Дневник Саве Текелије*, 45.

322 V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittersa Vitezovića*, 53.

Сл. 65. Јохан Пфефел, Портрет престолонаследника Јосифа, из књиге Антонија Бонфинија *Rerum Hungaricarum decades quinque*, 1744.

таквих околности избио је рат за аустријско наслеђе који се уз помоћ савезника и војске угарских сталежа, али и српских граничара и пандура, завршио успешно по младу царицу. Политичке последице изазване недостатком наследника довеле су до појаве одређеног броја бакрореза са алегоријама на рат за аустријско наслеђе, на којима је приказивана нага Марија Терезија око које са свих страна облећу војници и зликовци, што је указивало на могући нестанак Хабзбуршке монархије, односно поделу њених територија. Такве политичке теме вешто су упакиване у стандардну иконографију библијске представе *Сузана и сћарци*, на којој су сви актери овог рата били заступљени кроз симболичке фигуре. Међутим, усред рата 1741. године родио се Јосиф, што је у великој мери одредило исход овог конфликта, олакшало положај владајуће породице и подигло углед Марије Терезије. Само рођење наследника је прослављено низом

церемонија, јавних свечаности, ватромета и илуминација, а у славу царице је спевано мноштво панегирика.³²³

Јосиф је одмах добио централно место у династичкој пропаганди као наследник и краљевског и царског трона, а низ графичких листова произведен на ту тему показивао је поданицима нови положај династије. Дело *Rerum Hungaricarum decades quinque* (*Пет декада историје Угарске*), хуманисте и историчара Антонија Бонфинија (Antonio Bonfini, 1434–1503), иако публикувано тек након његове смрти било је веома утицајно у наредна два столећа.³²⁴ Тако се 1744. године у Пожуну штампа ново издање те књиге у којој се као фронтиспис појављује слика младог престолонаследника Јосифа са наглашеном идејом да се, у јеку рата за аустријско наслеђе, прикаже новоуспостављена стабилност Хабзбуршке династије. Слика припада типу државног портрета јер, ни функционално ни иконографски, Јосиф није представљен као личност већ као отелотворење идеје јединства и стабилности државе: седи у репрезентативном ентеријеру окружен елементима стандардним у барокној империјалној репрезентацији (балдахин, стуб), обучен је у угарски традиционални костим, на грудима му се налази Орден Златног руна на пантљизи, док су лево и десно посебно истакнуте царска и угарска краљевска круна (Сл. 65).³²⁵ Портрет је начинио Јохан Пфефел (Johann Andreas Pfeffel), дворски графичар из Аугсбурга, и на њему је следио модел који је успоставио дворски сликар Мартин ван Мејтенс (Martin van Meytens). Он је 1744. године израдио један од најпознатијих портрета малог Јосифа, на којем се престолонаследник појављује у склопу портрета Марије Терезије, али интегрисан у софистицирани рам који окружује портрет његове мајке. Сходно томе, портрет престолонаследника је имао функцију атрибута који пружа легитимност политичкој власти краљице, глорификујући њену плодност. Мејтенс је у наредним годинама насликао велики број оваквих портрета који су касније копирани или путем бакрореза још више умножавани.³²⁶

323 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 69–71. Упореди: *Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II*, 31–34. Дневничке забелешке о прославама на дворovima у Бечу и Инсбруку поводом склапања династичких бракова у периоду од 1764. до 1767. године налазе се у: *Theater, Feste und Feiern zur Zeit Maria Theresias*, 206–271.

324 Оно представља компилацију угарских и страних извора о историји Угарске од античких времена до Бонфинијевог доба. Повезујући митологију и њене ликове са географијом источне Европе, Хуне са старим Римљанима и Матију Корвина са Константином Великим, Бонфини у потпуности прати стандарде ренесансне историографије. У: B. R. Reynolds, *Latin Historiography: A Survey, 1400–1600*, у: *Studies in the Renaissance*, Vol. 2 (1955), 39.

325 A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum Decades quinque*, Posonii 1744, без пагинације.

326 Сличан портрет престолонаследника Јосифа је по Мејтенсовој слици гравирао Јакоб Хобракен (Jacobus Houbraken) 1743. године што указује на значај оваквих представа у династичкој пропаганди, али и на њихову разноврсност и бројност. Такође је упутно упоредити и Мејтенсов портрет Јосифа са браћом и сестрама из 1750. који се чува у Музеју града Беча. Ови портрети су често уобличавани у складу са уметничким укусом Марије Терезије. Упореди: F. Polleroß, *Kaiser, König, Landesfürst: Habsburgische „Dreifaltigkeit“ im Porträt*, у: *Bildnis, Fürst und Territorium*, (Hg.) Andreas Beyer, Ulrich Schütte und Lutz Unbehaun, München: Deutscher

Сл. 66. Јохан Данијел Херц, Портрет престолонаследника Јосифа, из књиге Бертолда Мелицензиса *Sancta et Beata Austria*, 1750.

Један број визуелних представа принца Јосифа говорио је о његовим политичким, државним и династичким задацима: обезбеђивање мира, проширење Царства, очување царске круне, уништење непријатеља, настављање династије, и слично.³²⁷ На представи коју је израдио Јохан Данијел Херц (Johann Daniel Hertz), цртач, бакорезац и издавач у Аугсбургу, Јосиф је представљен као млади принц у алегоријском контексту (Сл. 66).³²⁸ Обучен у угарски костим, са круном Краљевине Угарске и Пожунском тврђавом у позадини, приказан је у овалном медаљону који придржавају три персонификације територија под његовом влашћу. Крилати гениј, алегоријска персонификација славе, крунише Јосифа ловоровим венцем – симболом вечите славе. На постаменту, на којем почива овал са портретом, налази се и владарска девиза *PRO DEO ET POPULO* (За Бога и народ) која објашњава патриотски ангажман будућег владара. Ова девиза говори о идеји да је владар први слуга државе који мора да штити веру и стара се о добробити својих поданика, што је представљало основу политичке комуникације у премодерним друштвима. Та идеја ће своје потпуно значење добити у просветитељском реформском апсолутистичком курсу Јосифове владавине.³²⁹

Смрт владара

Поред рођења и крунисања, значајан тренутак у династичкој репрезентацији представљала је смрт неког њеног члана, поготово ако је у питању била крунисана глава. Такви периоди, понекад праћени политичком нестабилношћу и кризама, били су време када је династија промовишући култ преминулог владара истицала његовог наследника и проглашавала га за новог владара.³³⁰ У мирним временима када би владар умро природном смрћу церемонијал и проглашење наследника одвијали би се мирно, док су проблеми настајали у свим другим случајевима. Смрт владара је за заинтересоване странке на двору представљала одличан тренутак за показивање сопственог патриотизма, било истицањем чврстих веза са преминулим, било заузимањем опозиционог става. С друге стране, народ је у таквим тренуцима постајао мета династичке пропаганде која је манипулисала његовим осећањима и водила га ка колективном

Kunstverlag 2000, 189–194. Више о портретима Јосифа II: A. Schmitt-Vorster, *Pro Deo et Populo: Die Porträts Josephs II.*, 29–30.

327 I. Barta, *Familienporträts der Habsburger*, 37–38.

328 Портрет се налази као фронтиспис у књизи Бертолда Мелицензиса (Bertholdus Mellicensis) *Sancta et Beata Austria* (1750).

329 О визуелним концептима и примерима јозефинистичке државне политике, као и њеним пропагандним ефектима у: A. Schmitt-Vorster, *Pro Deo et Populo: Die Porträts Josephs II.*, 11–16. H. J. Lechteck, *Herrscher im „royaume agricole“*. *Das kaiserliche Pflügen als Gegenstand reformabsolutistischer Bildsprache*, у: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 64/3 (2001), 366.

330 K. Vocelka, L. Heller, *Die Lebenswelt der Habsburger*, 288–304.

манифестовању жалости за преминулим владарем. Циљ дворских кругова био је усмерен ка стварању слике о снази љубави и лојалности поданика према старом и новом владару, односно приказивање династичког патриотизма као јавне и опште врлине.³³¹

Жалост је представљала тренутак када је на двору долазило до снажне диференцијације, јер је статусна разлика између ожалошћених долазила до пуног изражаја. Они који су били у крвној или рођачкој вези са преминулим владарем имали су места ближа његовом телу. Исто тако, одећа, иконографија простора, али и степен ожалошћености, били су одређени дворским протоколом. Ожалошћени су били подељени на класе, при чему су у прву класу спадали нови владар, владајући чланови фамилије (кнезови, надвојводе, војводе), деца и унуци преминулог, зетови и снаје, тазбина, ујаци, тетке и тако редом. За њих је жалост трајала годину дана, а бол је могла бити манифестована и повлачењем у тишину приватног простора. За остале ожалошћене, од четвртог степена крвне или трећег степена рођачке везе, жалост је трајала краће. До промене долази 1746. године када се уводи нови протокол којим је жалост нормирана на краћи временски период, што се поновило и 1767. када је царица Марија Терезија поново тај рок скратила, утврдивши га на шест месеци.³³²

Погребни обичаји приликом смрти владара били су, са варијацијама, махом уједначени. Погребне службе су вршене у црквама и криптама које су уједно функционисале и као владарска гробна места. Нови владар био је обавезан да присуствује тим церемонијама, које су могле да трају и више дана.³³³ У Пољској је погребна церемонија проширивана ритуалним ломљењем владаревог мача, цепањем његове заставе и уништавањем његовог печата. У ковчег су полагане владарске инсигније (*insignia funebris*), углавном јефтине копије оригинала, а затим је ковчег пренешен у посебну крипту или маузолеј, у којем су поред владара обично сахрањивани и ближи чланови династије. Непосредно након смрти тело владара је облачено у одговарајући владарски костим и полагано на кревет, а читава просторија је редекорисана у складу са династичким и државним симболима и идеологијом. Након балсамовања, што је био уобичајен поступак, тело

331 Церемоније и процесије су биле визуелне потврде социјалног поретка који је формално потврђиван тако што је сваки појединац у њима заузимао одговарајући положај, сходно стаљежу, статусу, богатству и политичкој моћи. Поштовање друштвене хијерархије представљало је важно морално начело, које је нарочито долазило до изражаја у периоду интеррегнума. У: J. Woodward, *The Theatre of Death: The Ritual Management of Royal Funerals in Renaissance England, 1570–1625*, Woodbridge: Boydell Press 1997, 23–24.

332 M. Kneidinger, P. Dittinger, *Hoftrauer am Kaiserhof, 1652 bis 1800*, у: *Der Wiener Hof*, 529–530. Конституисањем грађанске јавне сфере, долази и до померања у домену жалости за преминулим владарем, па се тако дворска „мода за ожалошћене“ крајем XVIII и у првим деценијама XIX века, у донекле измењеном облику, све више усваја у приватној фунералној култури средњег стајежа. Више о томе у: P. S. Fritz, *The Trade in Death: The Royal Funerals in England, 1685–1830*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 15, No. 3 (Spring, 1982), 292.

333 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 321–322.

на одру је излагано пред поданицима који су долазили на поклоњење, док су његове ефигије могле бити приказиване још дуго након смрти.³³⁴ У француској традицији постојала је разлика између церемонијалних фунералних простора, па је тако *salle funébre* (џосмрџина огаја) у којој је тело владара лежало на *lit funébre* (каџџафалк) имала зидове прекривене црним драперијама, док је *salle d'honneur* (огаја частџи), декорисана раскошним драперијама, била место на којем је излаган портрет или ефигија владара у ковчегу на кревету наткривеном балдахином – *lit de parade*. Поред њега су излагане владарске инсигније, симболи свих земаља које су признавале његову власт, као и обавезни симболи вере којој је припадао – крст и мали олтар.³³⁵

Током XVII и XVIII века често је конструисан *castrum doloris* (кула бола), структура висока неколико спратова, декорисана скулптурама, грбовима, емблемима и персонификацијама врлина преминулог.³³⁶ Таква ефемерна архитектонска уметничка дела, преко графичких листова репродукована у великом броју примерака, чинила су саставни део фунералне династичке репрезентације. Ентеријери владичанских дворова, као репрезентативни простори система власти, обавезно су у свечаним салама или салонима имали портрете владара. Тако се поред великог броја портрета преминулих владара појављују и фунералне представе актуелних монарха, али и слике са империјалном патриотском тематиком. Из инвентара сачињеног 1757. године, када је епископ Мојсеј Путник преузео управљање бачком епархијом од њеног администратора Арсенија Радивојевића, у резиденцији бачких епископа у Новом Саду налазило се између осталог и „изображение гроба Карола 6-ог“.³³⁷ Скоро је извесно да је у питању био један од многобројних графичких листова са представама *castrum doloris*-а

334 Детаљан опис церемоније жалости, балсамовања, преноса срца у Августинску цркву, погребња, излагања тела и уопште династичке репрезентације приликом смрти царице Марије Терезије дат је у: M. Kneidinger und P. Dittinger, *Hoftrauer am Kaiserhof*, 547–550.

335 J. Chrościcki, *Ceremonial Space*, 197–203. Добру илустрацију погребних обичаја код српског племства у Хабзбуршкој монархији пружа фунерални портрет Саве Текелије, који је затим током читавог XIX столећа био изложен у свечаној сали Текелијанума у Пешти. У: В. Симић, *Сава Текелија – џаџириџџа, џросвеџџиџељ и доброџвор на размеђи XVIII и XIX века*, у: *Сава Текелија: велики срџски доброџвор*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2010, 93–96. Опис сачуване темишварског владике Георгија Кириловића 1717. године дат је у: С. Костић, *Грџови еџискоџа и џрађана џемишварских у џравославно срџском храму џемишварском 1757–1838*, Темишвар 1938, XXXV–XXXVI

336 Архитектонска структура ових ефемерних конструкција уобличавана је на разрађеним идејама нововековне симболографије, па је тако могла имати облике куле, храма, тријумфалног лука, архитектонског објекта, неке степенасте структуре, а у плану основне квадрат, шестоугао, осмоугао или круг. У: L. Popelka, *Castrum Doloris oder „Trauriger Schauplatz“*. *Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemerer Architektur*, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften 1994, 33–50. Упореди: F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, 321–322.

337 В. Стајић, *Грађа за кулџурну исџорију Новоџ Сага*, 111–112.

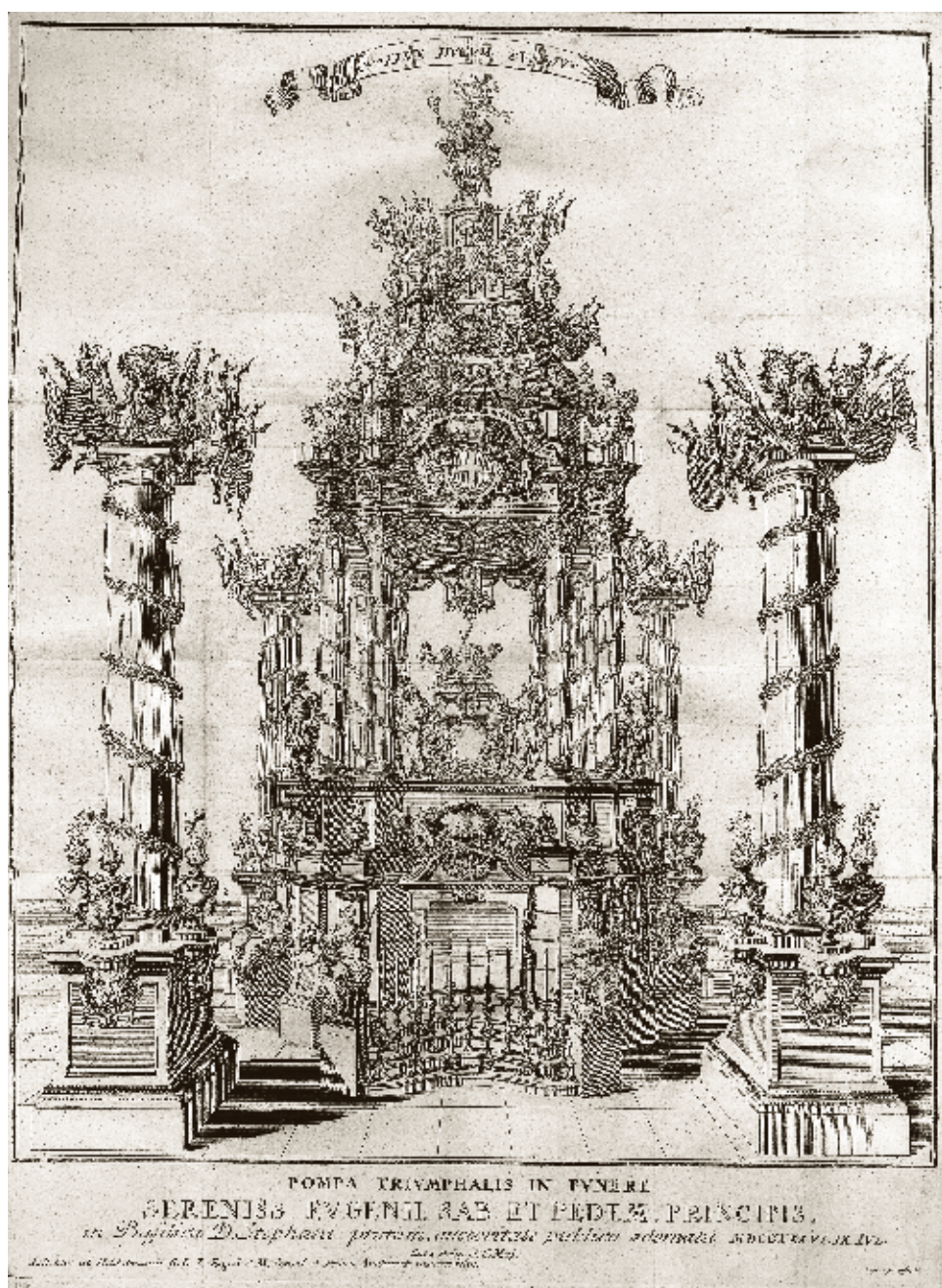
Карла VI који су, након његове смрти 1740. године, штампани у великом броју у циљу меморисања владара.³³⁸

Деловање ефемерне архитектуре и њене слике може се сагледати и кроз представу *castrum doloris*-а принца Евгенија Савојског коју је изгравирао и публиковао бакрорезац Михаел Реслер (Michael Rössler). Након што је 1736. године преминуо као херој, прослављен многим победама против Турака и Француза, тело принца Евгенија је постављено на велики катафалк у цркви Светог Стефана у Бечу. Архитектонску конструкцију, декорацију и целокупну симболографију *castrum doloris*-а извео је Лукас Хилдебрант (Johann Lucas von Hildebrandt), главни дворски инжењер и архитекта (Сл. 67). Конструкција висока преко седамнаест метара, имала је дванаест стубова са позлаћеним базама и капителима у чијем средишту се налазио уметнички декорисан и позлаћен саркофаг који је носило шест фигура витезова положеног оружја. У угловима око саркофага биле су постављене четири женске фигуре обучене у црнину – персонификације врлина – Смирености, Великодушности, Среће и Бесмртности. Напред на саркофагу били су палмови и лорови венци са старим хришћанским симболом ХИ-РО, а на њему два генија са мачем, бодежом, војводским шеширом, Орденом Златног руна и командантским штапом у рукама. На спољној страни су се налазиле четири статуе које су персонификовале Врлину, Част, Разборитост и Углед.³³⁹ Стубови су стајали на двостепеном постаменту испред којег је био мали фронтон са кнежевском круном коју су закрилила два орла, док у подножју на осам конзола седе персонификације седам слободних уметности и персонификација војно-архитектонске вештине, препознатљиве по атрибутима и са упаљеним свећама у рукама.

На стубовима, у горњем делу, био је велики венац са четири фронтонa на којима су грбови Евгенија Савојског, оружје, позлаћено лорово и палмово лишће као симбол његовог војног тријумфа. Горњи део конструкције уобличен је у куполу, са унутрашње стране офарбану у небескоплаву боју и декорисану великим бројем златних звезда. На фронтонима и по ивицама балдахина су дванаест персонификација са атрибутима статуса и власти преминулог принца, док су изнад четири лава која стражаре над освојеним заставама и другим симболима непријатеља, заједно са топовима окренута ка различитим странама света. На славу и тријумф војсковође такође указују генији који уздижу освојене трофеје и вазе из којих се диже пламен, стандардна места из репертоара учених панегирика. На пиједесталу, на врху конструкције, постављена је коњаничка статуа принца Евгенија, обученог у одежду римских хероја, са исуканим бодежом окруженим лоровим венцем, старим симболом тријумфа, и генија који му на

338 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, II, kat. br. 116.

339 *Eugenius nummis illustratus: Leben und Thaten des Großen und Siegreichen Printzen Eugenii*, Нирнберг 1736, 573–574. Више о томе у: L. Popelka, *Castrum Doloris*, 195. Упореди: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, (katalog izložbe), Marchfeldschlösser Schlosshof und Niederweiden 22. April bis 26. Oktober 1986, 288–289.

Сл. 67. Михаел Реслер, *Castrum doloris* за принца Евгенија Савојског у цркви Светог Стефана у Бечу, из књиге *Eugenius nummis illustratus*, 1736.

главу ставља круну бесмртности. *Castrum doloris* окружују четири дорска стуба, висока близу десет метара, на чијим врховима се налазе симболи тријумфа, непријатељско оружје и заставе, и лавови који носе симбол тријумфатора – хришћански крст у лоровом венцу. Велики број упаљених свећа уводио је у ефемерну архитектуру и игру светлости и сенке, чиме је деловање споменика на посматрача постајало још снажије.³⁴⁰ Поред архитектонске конструкције у цркви се налазило још много емблема са различитим представама у вези са принцом, а ентеријер храма у потпуности је био пресвучен црном тканином.

Овакав модел јавног туговања био је још богатији приликом церемонија око смрти и погребња хабзбуршких царева. На већини представа погреб је приказиван као „змијолика“ процесија испред панораме града, док су серије графичких листова давале изглед пратње, ковчега или појединих детаља.³⁴¹ Погребне поворке су ишле путевима утврђеним старијом традицијом пролазећи кроз неке кључне тачке на политичкој мапи престонице, претварајући град у позорницу спектакла. Приликом сахране Марије Терезије поворка са њеним телом обишла је све међаше Беча: „На улицама су били постројени војници а ожалошћени грађани дошли су из свих крајева Царства да виде сахрану своје Царице. Погребна поворка с њеним телом пошла је од Трга библиотеке, прошла поред цркве реда Августинаца, прешла Трг градске болнице и на крају стигла до Капуцинске цркве.“³⁴² Поводом смрти цара Јосифа I Павле Ритер Витезовић је испевао и одштапао две тужбалице, једну у име у црно завијене Угарске, а другу у име надвојводства Аустрије. *Ungaria pullata ad manes Josephi I. regis sui occines* посвећена је угарском палатину, кнезу Павлу Естерхазију, и у њој уцвељена Угарска плаче за својим краљем, за којег се надала да ће обновити права круне, те своме краљевству повратити некадашње удове. Друга, *Austria pullata, Josepho I. imperatori archiduci parentans* посвећена је врховном маршалу Доње Аустрије Отону Хонорију грофу од Абенсберга и Трауна, као и председнику и депутатима доњоаустријских сталежа. Аустрија кићеним речима слави рад и дела Јосифова, па тешко жали што је тако вредан владар морао млад умрети, а није за собом оставио мушког потомка.³⁴³

За разлику од поплаве тужбалица и посмртних говора који су пратили смрт царице Марије Терезије, смрт Јосифа II је обележена мањим бројем текстова и слика.³⁴⁴ Разлог томе вероватно је лежао у последњим мерама које је пред смрт цар предузео против већине памфлетиста који су оштрије критиковали државну

340 *Eugenius nummis illustratus*, 575–578.

341 *Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II*, 271–281, 677–684. Упореди: *Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, 22–25.

342 На истим принципима су се заснивали и церемонијални погребни карловачких митрополита. Наведено према: Ј. Тодоровић, *Енџинџеј у сенци*, 163.

343 V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittersa Vitezovića*, 268–269.

344 A. Schmitt-Vorster, *Pro Deo et Populo: Die Porträts Josephs II.*, 152, кат. бр. 291–293.

политику, као и због кризе у којој се друштво налазило у том тренутку. Једну од најпознатијих елегија саставио је Еулогиус Шнајдер (Eulogius Schneider), ради-кални просветитељ и професор на универзитету у Бону, у којој је изразио опште дивљење цару и његовој делатности на црквеним и државним реформама, као и на увођењу верске толеранције. У новинским чланцима Јосиф II је посматран као доследан просвећени реформатор, који је успео да око себе окупи исте такве сараднике, без којих његов велики пројекат реформи не би био могућ.³⁴⁵ Лудвиг ван Бетовен, у то време у служби изборног принца Келна, компоновао је музику за *Оду на смрт Јосифа II* (1790), која је садржала речи:

Чудовиште, чије име је Фанатизам, изронило је из пећина Пакла, стало између Земље и Сунца, и наступила је Тама. Затим је дошао Јосиф, са снагом Бога оборио страшно чудовиште... и уништио га. Човечанство се тада уздигло у Светлост, а земља радосније окретала око Сунца које је грејало зрацима са неба.³⁴⁶

Високи представници Карловачке митрополије увек су присуствовали погребима хабзбуршких царева. Из преписке Павла Ненадовића с игуманом манастира Шишатовца од 12. августа 1765. године сазнаје се о званичном протоколу: после смрти Франца Стефана I, митрополит је 23. августа отпутовао у Беч и присуствовао сахрани. Том приликом је, у своје име и у име свих православних поданика изјавио саучешће царици Марији Терезији и члановима царске породице.³⁴⁷ Још снажније је међу православним поданицима у Монархији одјекнула смрт Јосифа II на шта указује мноштво белешки и записа у разним црквеним књигама. Тако је у *Минеју за месец фебруар*, штампаном у Москви 1741. године, у цркви у Српском Итебеју царева смрт забележена на следећи начин: „Престависја во вечни покој блаженој памјати Јосиф Император, цесар римски, фев. 20го по рим. Нашегож 9го фев. 790.“³⁴⁸ Или запис у *Минеју за месец март*, штампаном у Москви 1782. године, који се налазио у цркви села Шуљма: „Престависја раб Божји Јосиф втори император римски сербскога же рода штедри отац и милостивејши монарх фебруарија 9 у пол шестаго часа ујутра 1790.“³⁴⁹ У апостоу у манастиру Боговађи руком Хаџи Рувима написан је 1791. године подужи текст у којем се, поред осталог, спомиње и смрт цара Јосифа II, и у којем се каже: „...представио се римски кесар Јосиф, србски отец и благодетел, и смути сја држава, јако овце не имуште пастира.“³⁵⁰

345 E. Schmuttermeyer, *Der Tod Josephs II*, у: *Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II.*, 279–281. Такође у: E. Wangermann, *Die Waffen der Publizität. Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.*, München: Oldenbourg 2004, 206–210.

346 D. Beales, *Joseph II*, 6–10.

347 С. Костић, *Гробови епископа и краљева штемишварских*, 34–35.

348 П. Момировић, *Сјари српски зајиси и најјиси из Војводине*, II, Нови Сад: Матица српска 1995, 2553.

349 П. Момировић, *Сјари српски зајиси и најјиси из Војводине*, 2554.

350 Љ. Стојановић, *Сјари српски зајиси и најјиси*, књ. II, 3627.

Погубљење Луја XVI и одједи у Хабзбуршкој монархији

Већина аустријских просветитеља била је одушевљена догађајима у Француској 1789. године јер је у њима видела остварење својих идеала. Краткотрајни сукоби и насиље које је починила маса на почетку Револуције, схватани су као последица вековног угњетавања и нису сагледавани у негативном контексту. Међутим, радикализација побуне у Француској и њене наредне фазе довеле су до тога да се умерени просветитељи, који су чинили већину у том покрету, приклоне конзервативној струји. Анархија и терор, као и погубљење француског краља, изазвале су и код власти и код поданика страх, јер се наочиглед свих урушавао вековима стар систем друштвеног уређења за који није постојала било каква замена.³⁵¹ Централна власт у Бечу је поострила цензуру и појачала пропаганду против Француске и револуционара, а официјелни концепт патриотизма се преселио са подршке реформама на лојалност владару, династији и држави.³⁵² Све то, међутим, није било нарочито ефикасно, а и сам Јосиф II је тога био свестан, изјавивши у више наврата да му је познато да нема те забрањене књиге која се у Бечу не би могла купити. Кријумчарило се у све покрајине Монархије, па су тако у Прагу истражне комисије по антикварницама, књижарама и приватним библиотекама налазиле забрањене књиге Волтера и Русоа. Војници који су долазили са ратишта из других земаља доносили су са собом мноштво забрањене литературе. Једном аустријском официру, приликом повратка из Париза, на граници је одузет пун сандук француских књига од којих су све, изузев три, биле забрањене. Ситуација је била још драстичнија са племићима, образованим грађанима и студентима школованим на иностраним универзитетима, који су дела Волтера, Монтескјеа, Дидроа, Ламетрија, Холбаха и Русоа читали у оригиналу. Страну литературу која се није налазила на списку забрањених књига читаоци су могли куповати у књижарама, о чему говори и каталог књижаре Емануила Јанковића у Новом Саду.³⁵³

Вести из револуцијом захваћене Француске, као и са судског процеса Лују XVI, које је европска јавност грозничаво ишчекивала, преносили су многи листови па је тако и Стефан Новаковић, власник старе Курцбекове штампарије у Бечу и издавач српских новина, то чинио за своје читаоце. Међутим, цензура је контролисала све вести које су долазиле до поданика, па је било дозвољено објављивати само оне информације које су биле штампана у *Бечким новинама* (*Wiener Zeitung*). У Новаковићевим *Славено-серпским вedomостима*, које су излазиле на три-четири дана, у сваком броју посебан одељак био је посвећен вестима из Француске. Ту су били извештаји о току догађаја, одлукама скупштине,

351 М. Озуф, *Суђење краљу*, у: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире, Мона Озуф, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1996, 160–171.

352 E. Wangermann, *Die Waffen der Publizität*, 155.

353 М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и ђредроманијизма*, Београд: Полит 1979, 56–57.

а нарочито о суђењу краљу за велеиздају и употребу војске против народа. Тако су *Ведомости* од 4. јануара 1793. године објавиле завршну реч са суђења, а већ 7. јануара српска јавност била је извештена да: „По известијама из Париза, сва друга дела, кромје милитарних, стоје, а само је расправа о тому, кто ће низвергнутому Краљу Судија бити, и каквом казнију ваља га казнити, но закључено јеште није ништо.“³⁵⁴ Интересовање јавности за суђење било је огромно јер *Ведомости* већ 11. јануара јављају да: „за дело Краља Французкаго једнако Несогласја трају, и по свакој прилици долго трајати будут.“³⁵⁵ Овакве вести подизале су до усијања температуру у јавности у Хабзбуршкој монархији, јер је суђење краљу и, уопште, његово кажњавање од стране народа било незамисливо. У ранијим временима побуне против владара нису биле реткост, али то су углавном изводили племићи који су чинили део краљевског апарата власти. Народ, који до тада није постојао као политичка категорија, а који је представљен као носилац државне власти и суверенитета начинио је огроман политичко-идеолошки преокрет који је изазвао негодовање широм Европе.

Новине, у складу са државном политиком, представљале су догађаје у Француској веома негативно, трудећи се да међу поданицима аустријске круне појачају одбојност према превратничким идејама. Тако *Ведомости* од 18. јануара приказују слику хаоса у којој се Француска налази: „Сесије Народнаго Собора представљају Образ буне и метежа, који по целој Францији царствује. Бољша част хинати се само между собом, бацају једин другом на очи каков је који безделник, и прочита.“³⁵⁶ Истовремено, о краљу се ствара позитивна слика, а 25. јануара стижу најновије вести: „Суд, на Краља Французкаго којег је vsјаки праведни и добромислени человек, знајући безчеловечество и свирепство садашњих француских мјатежников, с страхом и трепетом ожидавати могао, уже начињен је.“ Даље се у тексту описује поступак гласања у Скупштини којим је француски краљ проглашен кривим, јавно изјашњавање сваког посланика, одлучивање о томе да ли народ треба да потврди одлуку Скупштине, и коначна одлука о судбини Луја XVI: „Дне 17. далше су поступили у вотуми, и на конач показало се да 366 Вотума за Краљеву смерт, а 319 ово за вечно заточеније, ово за изгнаније из царства, овоже за погубљеније Смертију, но после рата, били јесу; и тако по малом овому числу от 47. вотума смертно присужденије несрећному Краљу јест изречено.“³⁵⁷

Детаљно су описивани хумани лик француског краља, његова брига за породицу и потчињене, достојанствено држање и презир према смрти, што је код читалаца изазивало сажаљење, и истовремено мржњу према његовим убицама.

354 С. Новаковић, *Славено-серпскија ведомости*, Нови Сад: Матица српска 1961, 18.

355 Исто, 22.

356 Исто, 26.

357 Исто, 34.

Ведомости од 28. јануара дале су подробен опис његових последњих часова и смрти која се одиграла пар дана раније, 21. јануара:

Исполнило се безакоње над безакоњима; свјаштенаја глава невиногa, превосходно-га и всјакија чести достојнаго Краља отсечена је. Бога забившии поданици омили су се у Крови својего законаго Владатеља. Жиг и ругобу ову французкога народа, ничто не може отерти. Он је гад всех Народов, мерзост всех добродетельних људи. Цели поступак с Краљем јест в такoвим свирепим тиранством совершен, да се Јестество чoлoвеческo ужасава, читајући о томе дану известија, која в кратце ово содержавају. Јутро дне 21. Јануар, между 7. и 8. часом, сва сила војна узела је своје оружје, и сви Батаљони стали су на своје место. Краљ је 20. дне вечерао и починао целу ношт мирно: 21 дне ујутру околo 6. часа внезапно пробудио се, скочио из постеље, обукао се, ничто не говорећи. Одело му је било загасити капут, бели пруслук, граорасте чакшире, и беле чарапе. Околo 9. часа, опростивши се с својом Фамилијом (од које како се растао мислити се може, али описати не може) узели су га у кола на таште, и пошли к месту погубљења. Духовник и официр један били су с њим. Путем ничто није говорио, но молио се Богу благоговејно. Путем све је мирно ишло, само кад су се из Двора извезли, неколико их је повикало: Милост! Милост! У четврт до десет приспео је на место револуције (метежа) које је пре-жде место Лудовика 15. било. На оним истим ножицама где му је дедова статуа или образ извајани преже 4. месеца стајао, постављен је био халат, с којим ће му се живот узети. Овде постајао је неколико минути у колесници, после снишао с духовником, попео се храбро на место где је све приправљено било да му се глава отсече. С возвишеном главом до краја оног оруђа, које ће му главу отсећи, дошао је, погледао свуда, обратио се к народу и јавним гласом рекао. „Французи, ја умирем невин, с овога лобнога места, у овом магновењу ока, кад се готовим пред Бога из-ити, казујем ја вам ову Истину! Но ја опраштам мојим врагом, а желим Францији“ – – Овде тако зачну бубњеви ударати, да се ни глас Краљев, ни глас оних који су за милост викали није чути могао. Ни 8. секунда није трајало, а глава већ је отсечена била: и паклена се подигла вика; да живит Народ, да живит Република! Желат узео потом главу умерштвљенаго Краља, и показао је Народу, а труп метнут у котарицу и однешен у цркву Свете Магдалене. Оваковом поносном, но код праведнога света сваке чести достојном смртију умре Лудовик 16. у 39. лету своје старости. Он је 18. година великодушно царствовао, и трудио се за добро својего Народа, от којегa је љубим и почтен всегда био док се није она злосрећна Буна подигла, која је сојуз свију вешти разрешила.³⁵⁸

Суђење и езекуција француског краља 1793. године имали су огроман одјек у Европи и представљали комплексан политички и правни проблем. За краљеве присталице револуционари су били криви за најгори од свих злочина – убиство оца, и уједно и за злочин против целе заједнице.³⁵⁹ Да би овакав чин било могуће

³⁵⁸ Исто, 42–43.

³⁵⁹ Сава Текелија, који је тих година радио као секретар Угарске дворске канцеларије у Бечу, описује у својим мемоарима како је на њега деловала обавест о погубљењу: „Година 1793. дође канцлеру известије, баш при сесији, да су погубили францускога краља Лудвига XVI, то је таки ужас учинило у свакоме, а и ја не могу казати, како ми је било, канда је сва крв у мени

извести најпре је парламент, делујући у име нације, слободе и правде, морао да десакарализује краљево политичко тело и да га прогласи криминалним, што је и учинио оптуживши га за злочин против јавних слобода и угрожавање државне сигурности. Доктрине власти старих монархија су се заснивале на идеји да је краљ имао два тела: једно материјално подложно пропадању и уништењу, и друго политичко и мистично које је било непропадљиво, кроз које се еманирало божанско, које је обезбеђивало легитимитет власти, и које је, у крајњем смислу, симболизовало живот заједнице.³⁶⁰ Било је потпуно природно очекивати да краљ умре, али његово суђење и егzekуција су превазилазили природу и старе законе. Декапитацијом светог, корпоративног тела Монархије, које је представљало централну метафору старих режима, за тренутак је доведен у питање даљи живот политичког тела. Међутим, револуционарна идеологија је извукла свој легитимитет из нове републике, проглашавајући нацију за једини извор државног суверенитета и основ легитимитета власти. Редифинисање политичког тела и његово изједначавање са нацијом и њеним члановима претворило се у једно од централних места републиканске визуелне и литерарне пропаганде.³⁶¹

Колико је за аустријске поданике била важна полемика о пореклу краљевске власти говори и опис једне расправе, објављене у *Ведомостима* од 4. јануара 1793. године, коју су водили адвокати Луја XVI одговарајући на оптужбе тужилаца. Рајмон Десез (Raymond de Sèze, 1750–1828), један од адвоката, заступао је краља на следећи начин:

Слово је своје на две главне части разделио, у првој довео је она основанија, која су се против тужбе дати могла, а у другој ишчитао је она дела, која се Краљу за погрешку вмењавају. Первоначелним законом је установљено, казао је, да власт Краљевска будећ ненарушима, и да Народни Конвент у тому судија бити не може; зашто, што би био Краљ, код толиких силних дела и дужностеј, кад би власт његова произвољно нарушена бити могла? – Народ му је достоинство Краљевско под тим уговором дао, да се нарушити не може, дакле ово народ ваља и да држи. Највећа погрешка његова, била би безпрекословно та, кад би он против народа Војну дви-гао, и проливајући кров Французку, Свободу би обшту погазио; пак, какву казну, и сверху овога греха закон установљава? Никакву, јербо ненарушимост казни место не да, но само толико би се у овом случају морало мислити, да се он достоинства својего одрекао. Народ је престол Краљевски низвергао, дакле све је већ учинио, чтогод је могао по закону учинити, ако би и тако превећ Краљ согрешио био. – У второј части довео је сва дела Лудвигова прежде, и по пријатији

стала тећи.“ У: В. Симић, *Сава Текелија – иаџириотџа, ѡпросвеџиџиџељ и добройвор на размеђи XVIII и XIX века*, 24.

360 О овој теми погледати: Е. Н. Kantorowicz, *The King's two Bodies*, 207–232. О апсолутизму и оправдању власти: Ј. Р. Sommerville, *Absolutism and royalism, y: The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, 347–358. Упореди: С. Н. McIlwain, *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Indianapolis: Liberty Fund 2007, 85.

361 J. B. Landes, *Visualizing the Nation*, 57–58.

Сл. 68. Јероним Лешенкол, Сјоменик Француској револуцији 1789.90.91. и 92, 1792.

законоуложенија, и доказао, да је он или по Конституцији (закону) или по совјету Министров, или из крајње нужде све пословао.³⁶²

Износећи своју одбрану, краљ се обратио посланицима веома кратким говором који су *Ведомости* од 4. јануара 1793. у целини пренеле. У њему је Луј XVI изјавио да се не осећа кривим и да је он први био тај који је читавог живота подносио жртву за Народ:

³⁶² С. Новаковић, *Славено-серпскија ведомости*, 15.

Граждани, пред којим ја може бити последњи пут беседим, ја вам то само објављујем, да ме совест ни у чему не гризе, нити се стидим дела моја свету откривати, но сердце ми је зато највише рањено, што се објављујем, да сам Кров Народа пролити хтео, ја, који сам из Љубови за Народ, сам себе толико крат невољи предавао, да не би само Кровопролитије било.³⁶³

Смрт француског краља изазвала је у Хабзбуршкој монархији револт против француског народа, а визуелним и литерарним средствима поведена је оштра кампања како би се јавност припремила за рат.³⁶⁴ Таква акција је била усмерена ка патриотским осећањима поданика, који су почели да прилажу значајнија средства за војску. Јероним Лешенкол, један од најпредузимљивијих бакрорезаца тог времена, одштампао је низ представа и карикатура које су имале за тему Француску револуцију (Сл. 68). На карикатури под насловом *Сјоменик француској револуцији 1789.90.91. и 92. (Denkmal auf die französische Revolution 1789.90.91. und 92)*, насталој током 1792. године, приказао је, по узору на дрво слободе револуционара, париску уличну светиљку која је током Револуције често имала функцију вешала. На њој се налази једна предимензионирана новчаница од пет ливри, која је крајем 1792. године била већ потпуно обезвређена, са прилепљеним листићима са именима погубљених особа. На врху светиљке налази се одрубљена глава Луја XVI на којој се налази сова са траком на којој је натпис *Нийи светила, нији ѿаме*. Грађани-јакобинци прослављају овај симбол, док се испред свих налази персонификација краљевске власти која, тужна и занемела, скиптром показује на записане речи: „Само у закону се може пронаћи спас.“³⁶⁵ Многобројне су биле такве представе, а власт је подржавала њихов настанак у циљу превенције сличних догађаја. Тако *Ведомости* од 1. фебруара 1793. године јављају следеће:

Од како је извесни глас дошао да су Французи Краља својего варварским начином погубили, тако се чини, аки би се вес свет против овога безчеловечнаго Народа ополчио. Мало и велико виче против њега и што су досад у име рата помошт давали, то сад јоште више чине, и зато ових дана Јего Величество до 30000 форинти на дар јесу получили.³⁶⁶

Прилоге су давали и православни поданици од којих је „бечка трговачка компанија источнаго исповеданија“ пружила 8.185 форинти, а извесни Адам Георгије Белић из Беловара лично је донео 200 форинти и обавезао се да ће до краја рата против Француза сваке године добровољно давати по још 200

363 Исто, 16.

364 C. Danelzik-Brüggemann, *Ereignisse und Bilder: Bildpublizistik und politische Kultur in Deutschland zur Zeit der Französischen Revolution*, Berlin: Akademie Verlag 1996, 132–146. Упореди: F. Büttner, *Das Bild als Mittel politischer Propaganda im Zeitalter der Revolution*, у: 1789. *Aspekte des Zeitalters der Revolution*, (Hg.) Frank Büttner, Kiel 1990, 75–77.

365 Hieronymus Löschenkohl – *Sensationen aus dem alten Wien*, 84.

366 С. Новаковић, *Славено-серџијски вedomости*, 45.

форинти. У пропратном писму приложници су јасно исказивали патриотске побуде које су их мотивисале за такав акт: „Ми ово чинимо из чисте љубве к милостивејшему Монарху и заштитнику целог Империјума и Нашего Отечества, а не из другог намеренија или користољубља.“³⁶⁷ Исти патриотски чин извео је и Георгије Рожа из Фелдвара који је, преко дворског агента Стефана Новаковића, даривао његовом величанству краљу 500 форинти за потребе ратних трошкова. У аустријско-француским ратовима који су уследили активно учешће су узели и војници из ердељских, славонских и хрватских граничарских јединица под командом српских официра, као и фрајкорци и катане.³⁶⁸ Пропагандни листови којима су меморисани ови догађаји остали су још дуго после завршетка рата у домовима српских поданика, па се тако још 1839. године у власништву Петра Димитријевића спомињу и „две мање последње Лудвига 16-тог сцене изражавајуће.“³⁶⁹

³⁶⁷ Исто, 52–53, 71.

³⁶⁸ Исто, 62. Храброст у ратовима и верност у служби двору отвориле су постепено Србима пут ка највишим чиновима, па је тако први генерал постао Михајло Микашиновић. До краја владавине царице Марије Терезије граничари су учествовали и у рату за баварско наслеђе (1778–79), борећи се у Баварској и Чешкој. У: С. Гавриловић, *Срби у Угарској и Славонији од аустро-турској рајна 1737–1739. до краја XVIII века*, 199–200. О улози Срба граничара у ратовима током XVII и прве половине XVIII столећа погледати: F. Vaniček, *Istorija Vojničke krajine ili Istorija vascelog srpskog naroda sa ove i one strane Dunava, Save, Une, Vrbasa tako i Primorja*, I, Novi Sad 1880, 211–271.

³⁶⁹ В. Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сага*, 35.

Списак илустрација

- Сл. 1. Златни новац ердељског војводе Стефана Бочкаија из 1605. године, илустрација из књиге Јохана Фридриха Јоакима *Das Neu eröffnete Münzkabinet*, Нирнберг 1761, бакорез, ПБ сигн. Орф 29
- Сл. 2. Емблем *Amor Patriae*, из емблематског зборника Јохана Гриндла фон Аха *Pyramis oder Sinnreiche Ehren-Säule*, Дрезден 1680, бакорез, приватно власништво
- Сл. 3. Аксентије Марковић, Фигура пеликана са архијерејског трона, црква Рођења Пресвете Богородице у Земуну, 1788, дрво, позлата (фото М. Лазић)
- Сл. 4. Емблем *Officio Patriae*, из емблематског зборника *Emblemata trecenta*, Аугзбург 1714, бакорез, приватно власништво
- Сл. 5. Емблем *Pro Grege*, из емблематског зборника Петера Иселбурга *Emblemata Politica*, Нирнберг 1617, бакорез, UBW сигн. Sa I 51/35
- Сл. 6. Емблем *Власџелин длајоујодни*, из емблематског зборника *Ишџка иеройолџџџка*, Беч 1774, бакорез, УББ сигн. ТР 631
- Сл. 7. Христофор Џефаровић, *Ојисаније Свеџоја Божијеј ірада Јерусалима*, Беч 1748, насловна страна, бакорез, УББ сигн. ТР 180
- Сл. 8. Јанош Филип Биндер, *Сџари ірад Јерусалим*, око 1785, бакорез, ГМС/У 1849
- Сл. 9. Емблем *Cordis sit Patria Coelum*, из емблематског зборника Јеронима Амона *Imitatio Crameriana*, Нирнберг 1647, бакорез, приватно власништво
- Сл. 10. Јохан Улрих Краус, *Недески Јерусалим*, илустрација из књиге *Historische Bilder-bibel*, Аугзбург 1702, бакорез, УББ сигн. ТР1 203
- Сл. 11. Христофор Џефаровић, *Недески Јерусалим*, 1748, бакорез, приватно власништво
- Сл. 12. Непознати иконописац, *Недески Јерусалим*, икона, припадала Серафиону, протосинђелу владице нишког, 1726, темпера на дрвету, МПСЦ инв. бр. 4212 – Šiš. 67
- Сл. 13. Јохан Георг Мансфелд, *Христџос Крмчија*, почетак XIX века, бакорез, ГМС/У 3184/41

- Сл. 14. Саркофаг Светог Леополда у манастиру Клостернојбургу, илустрација из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. TP1 489
- Сл. 15. Непознати иконописац, *Срди свейишељи*, друга половина XVIII века, темпера на дрвету, МПСЦ инв. бр. 9284/97
- Сл. 16. *Смрт кнеза Лазара*, илустрација из књиге *Türkische Chronica. Wahrhaffte eigentliche und kurtze Beschreibung, der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen, und Keysern, Kriegen, Schlachten, Victorien und Sigen, wider Christen und Heyden*, Franckfurt am Mayn 1577, дрворез, УББ сигн. TP1 522
- Сл. 17. Непознати дрворезац, *Свейи кнез Лазар Срѷски*, крај XVII – почетак XVIII века, дрворез, ГМС/У 3411
- Сл. 18. Захарија Орфелин, *Кнез Лазар*, 1773, бакорез, ГМС/У 3184/26
- Сл. 19. Непознати бакорезац, *Манасѷир Сѷугеница*, 1733, бакорез, ГМС/У 3606
- Сл. 20. Христофор Цефаровић, *Свейи Сава са срѷским свейишељима дома Немањина*, 1741, бакорез, ГМС/У 2410
- Сл. 21. Христофор Цефаровић, *Сѷемаѷоѷрафија или Изображеније оружиј Илирических*, Беч 1741, насловна страна, бакорез, БМС сигн. P18Cr II 12
- Сл. 22. Христофор Цефаровић, *Свейи Сѷефан Немања и Свейи Сѷефан Прво-венчани*, илустрација из књиге *Сѷемаѷоѷрафија или Изображеније оружиј Илирических*, Беч 1741, бакорез, БМС сигн. P18Cr II 12
- Сл. 23. Непознати бакорезац, *Манасѷир Хиландар*, Москва 1757, бакорез, ГМС/У 3067
- Сл. 24. Христофор Цефаровић, *Коњаничка ѷредсѷава цара Душана*, илустрација из књиге *Сѷемаѷоѷрафија или Изображеније оружиј Илирических*, Беч 1741, бакорез, БМС сигн. P18Cr II 12
- Сл. 25. Мојсеј Суботић, *Свейи Сава и Симеон моле Хрисѷа*, икона са иконостаса цркве Светог Георгија у Великим Бастајама, 1785, темпера на дрвету, Музеј српске православне цркве у Сремским Карловцима
- Сл. 26. Саркофаг патријарха Арсенија IV Јовановића, припрата цркве манастира Крушедола, шеста деценија XVIII века (фото Н. Марковић)
- Сл. 27. Икона Пресвете Богородице, Саборна црква у Сремским Карловцима, 1748, копија чудотворне иконе Богородице Бездинске из капеле Владичанског двора у Вршцу (фото М. Лазић)
- Сл. 28. Никола Нешковић, *Свейи десѷоѷи Бранковићи*, икона, 1753, темпера на дрвету, МПСЦ инв. бр. 4015 (фото Н. Марковић)

- Сл. 29. Захарија Орфелин, *Манасѿир Крушедол*, 1775, бакорез, ГМС/У 3072
- Сл. 30. Јохан Данијел Херц, *Марија Терезија као краљица Угарске са ѿрдовима ујарских земаља*, средина XVIII века, бакорез, приватно власништво
- Сл. 31. Грбови угарских земаља под влашћу угарске краљице Марије Терезије, илустрација из књиге Франца Карла фон Палма *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet*, Беч 1774, бакорез, Библиотека САНУ сигн. R4 130
- Сл. 32. Константин Филипидес од Гаја, *Јосиф вѿтори имѿераѿор римски*, Беч 1773, насловна страна и фронтиспис, бакорез, БМС сигн. P18Cp IV 10
- Сл. 33. Капија Карла VI, Београдска тврђава, подигнута 1736. (фото М. Лазић)
- Сл. 34. *Каѿела мира*, Сремски Карловци, архивска фотографија из 1885. (фото Rechnitzer)
- Сл. 35. Непознати бакорезац, Кажњавање побуњеника након гушења буне Пере Сегединца, 1735, илустрација из књиге *A magyar nemzet története. 8 köt., Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig: (1711–1815)*, Budapest 1898.
- Сл. 36. Непознати иконописац, *Боѿородица живоносни исѿочник*, крај XVII – почетак XVIII века, икона, темпера на дрвету, KHM Wien инв. бр. GG 7000
- Сл. 37. Кућа породице Карамата у Земуну, поглед са улице, друга половина XVIII века (фото ЗЗСКГБ)
- Сл. 38. Пожун као крунидбени град Угарске краљевине, илустрација из књиге *Representation au Vrai des Peuples de la Hongrie qui ont paru dans la Guerre en Boheme, en Silesie, en Baviere, & sur les Frontieres de France, en 1741, 1742, 1743, 1744 etc.* [s.l.], [s.a.], бакорез, УББ сигн. TP1 870
- Сл. 39. Захарија Орфелин, Круне Светог римског царства и Краљевине Угарске, илустрација из књиге *Славенска калиѿрафија*, 1777, фототипско издање рукописа, бакорез, ПБ
- Сл. 40. Полагање заклетве – церемонијал приликом крунисања Марије Терезије круном Угарске краљевине у Пожуну, 1741, бакорез, ÖNB Wien сигн. Port 00047706 01
- Сл. 41. Одвајање просфора у *Чину ѿроскомидије*, илустрација из књиге *Служедник*, Будим 1825, бакорез, БМС Pст Cp III 22
- Сл. 42. Јохан Александар Бенер, *Леоѿолг I, римски цар*, илустрација из књиге *Historia di Ferdinando terzo imperatore*, Беч 1672, бакорез, УББ сигн. ПБ 2/413
- Сл. 43. Емблем *Закључење мира у Пожаревцу 21. јула 1718. ѿгдине*, илустрација из књиге Антала Ваношија *Poesis entheia* (1719), репродукција преузета из: Éva Knapp & Gábor Tüskés, *Emblematics in Hungary. A study of the history of*

- symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen: Max Niemeyer 2003.
- Сл. 44. Непознати медаљер, Комеморативна медаља поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године, аверс и реверс, сребро, МГБ инв. бр. N 2985
- Сл. 45. Филип Хајнрих Милер и Георг Вилхелм Фестнер, Комеморативна медаља поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године, аверс и реверс, сребро, МГБ инв. бр. N 2986
- Сл. 46. Непознати сликар, *Јосиф II*, последња четвртина XVIII века, уље на платну, НМБ инв. бр. 3386
- Сл. 47. Јохан Е. Нилсон, *Јосиф, надвојвода Аустрије*, пре 1765, бакрорез, ÖNB Wien инв. бр. Port 00047832 02
- Сл. 48. Арсеније Теодоровић, Аврам Мразовић, оснивач и директор прве српске учитељске школе у Сомбору, 1820, уље на платну, ГМ Сомбор инв. бр. 52
- Сл. 49. Василије Остојић, Висарион Павловић, бачки епископ, после 1731, уље на платну, Епископски двор у Новом Саду
- Сл. 50. Непознати сликар, *Царица Марија Терезија као удовица*, после 1765, уље на платну, Епископски двор у Вршцу
- Сл. 51. Стефан Гавриловић, *Миштролић Мојсеј Пушник*, око 1790, уље на платну, ГМС/У 79
- Сл. 52. Јов Василијевич, *Патријарх Арсеније III Чарнојевић*, 1744, уље на платну, МПСЦ инв. бр. 468
- Сл. 53. Захарија Орфелин, *Руски цар Петар Велики*, илустрација из књиге *Житије и славних дела православног императора Петра Великог самодержца руског*, Венеција 1772, бакрорез, БМС сигн. ИС IV 1/1
- Сл. 54. Конфирмациона диплома цара Карла VI за бачког епископа Висариона Павловића, 1731, АСАНУК сигн. 115
- Сл. 55. Кројцер са ликом царице Марије Терезије, 1762, бакарни новац, приватно власништво
- Сл. 56. Теодор Илић Чешљар, Портрет Јосифа II са иконостаса цркве у Мокрину, 1782, уље на дрвету, позлата, МГБ инв. бр. 953
- Сл. 57. Захарија Орфелин, Магични квадрат са портретима цара Франца, царице Марије Терезије и митрополита Павла Ненадовића, илустрација из рукописа *Свечани поздрав Мојсеју Пушнику*, 1757, бакрорез, WUL сигн. IV fol. 88 s.
- Сл. 58. Аустријски државни грб на таваници Караматине куће у Земуну, друга половина XVIII века (фото: М. Лазић)

- Сл. 59. Царица Марија Терезија као удовица, илустрација из *Месеџослова*, 1778, бакорез, БМС сигн. РПСр I 51.1
- Сл. 60. Алегорија о склапању брака између Марије Терезије и Франца Стефана, из књиге Жан-Лорен Крафта *Histoire générale de l'auguste maison d'Autriche, contenant une description exacte de tous ses empereurs, rois, ducs, archiducs & autres princes, tant ecclésiastiques que séculiers*, том I, Брисел 1744, бакорез, УББ сигн. ТР1 515
- Сл. 61. Филип Килијан (по Јонасу Арнолду), Алегорија на лозу предака цара Леополда I, фронтиспис књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. ТР1 489
- Сл. 62. Антон Матијас Доманек, *Медаља у славу чејици йуџа осѣураној хабзбуршкој наслеђа*, 1754, сребро, приватно власништво
- Сл. 63. Двоструки портрет цара Леополда I и царице Маргарете, илустрација из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. ТР1 489
- Сл. 64. Двоструки портрет цара Леополда I и царице Маргарете, илустрација из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. ТР1 489
- Сл. 65. Јохан Пфефел, Портрет престолонаследника Јосифа, из књиге Антонија Бонфинија *Rerum Hungaricarum decades quinque*, Пожун 1744, бакорез, УББ сигн. ТР1 162
- Сл. 66. Јохан Данијел Херц, Портрет престолонаследника Јосифа, илустрација из књиге Бертолда Мелицензиса *Sancta et Beata Austria*, Аугсбург 1750, бакорез, УББ сигн. ТР1 718
- Сл. 67. Михаел Реслер, *Castrum doloris* за принца Евгенија Савојског у цркви Светог Стефана у Бечу, бакорезни лист из књиге *Eugenius nummis illustratus: Leben und Thaten des Grosen und Siegreichen Printzen Eugenii*, Нирнберг 1736, УББ сигн. ТР1 138
- Сл. 68. Јероним Лешенкол, *Сѣоменик Француској револуцији 1789.90.91. и 92, 1792*, бакорез, © Wien Museum инв. бр. 62.055
- Сл. 69. Непознати бакорезац, *Алеѣорија на Проїлашење йаѣиенѣа о ѣолеранцији*, 1787, бакорез, преузето из књиге: S. Mattl-Wurm, *Wien vom Barock bis zur Aufklärung*, Wien: Pichler 1999, 99.
- Сл. 70. Непознати сликар, *Јован Појовић Текелија, родоначелник срѣске ѣлемеѣке йородице Текелија*, око 1716, уље на платну, ГМС/У 88

- Сл. 71. Арсеније Теодоровић, *Бојић Вучковић њл. Сѣрайѣмировић, сѣахија кул-ѣински*, 1812, копија по портрету Христофора Цефаровића из 1745, уље на платну, ГМС/У 4212
- Сл. 72. Арсеније Теодоровић, *Досиѣеј Обрадовић*, 1791, уље на платну, НМБ инв. бр. 1479
- Сл. 73. Јероним Лешенкол, *Јавна ѣрослава ѣоводом сѣуѣања на ѣрон цара Лео-ѣолда II 6. аѣрила 1790*, 1790, колорисани бакрорез, © Wien Museum инв. бр. 179.012
- Сл. 74. Гостионица „Код златног јелена“ у Будиму, прве деценије XIX века, РОМС сигн. CXLI 50218
- Сл. 75. Јосиф II, *Паѣенѣ о ѣолераницији од 13. окѣобра 1781*.
- Сл. 76. Јохан Метенлајтер, *Победа ѣросветѣѣельсѣва*, крај девете деценије XVIII века, бакрорез, ÖNB Wien инв. бр. Port 00047904 01
- Сл. 77. Јероним Лешенкол, *Пеѣар Пеѣровић, ѣемишварски еѣиской*, око 1775, бакрорез, ÖNB Wien инв. бр. Port 00082365 01
- Сл. 78. Самуел Клајн, *Расужденије о ѣосѣах восѣочнија церкве*, Беч 1794, наслов-на страна, БМС сигн. P18Cr II 19
- Сл. 79. Јозеф Ајбл, *Чѣо јесѣ ѣаѣа?*, Беч 1784, насловна страна, БМС сигн. P18Cr I 1
- Сл. 80. Јохан Ернст Мансфелд, *Јосиф II као нови рибар ѣудских душа*, око 1783, бакрорез, © Wien Museum инв. бр. 90.827 (521/6)
- Сл. 81. Јероним Лешенкол, *Алеѣорија на ѣроѣлашење Паѣенѣа о ѣолераницији из 1781*, 1784, бакрорез, © Wien Museum инв. бр. 62.035
- Сл. 82. Непознати аутор, *Турици ѣредају Беоѣрад Аусѣријаницима 1789*, око 1790, бакрорез, МГБ инв. бр. I1 0131
- Сл. 83. Клеменс Кол, *Фелдмаршал Ернесѣ Гидеон Лаудон*, 1790, бакрорез, МГБ инв. бр. I1 0392
- Сл. 84. Мартин Холцхеј, *Медаља у славу цара Јосифа II и ѣенерала Лаудона – ослободилаца Беоѣрада од Турака*, 1789, аверс, сребро, НМБ 20894 (фото: Владимир Вукадиновић)
- Сл. 85. Мартин Холцхеј, *Медаља у славу цара Јосифа II и ѣенерала Лаудона – ослободилаца Беоѣрада од Турака*, 1789, реверс, сребро, НМБ 20894 (фото: Владимир Вукадиновић)
- Сл. 86. Јосиф Мансфелд, *Издављена Сердија*, илустрација уз песму Доситеја Обрадовића *Песна о издављенију Сердије*, 1789, бакрорез, БМС сигн. P18Cr II 70
- Сл. 87. Матија Караман, *Буквар славенски ѣисмени ѣреѣодобнаѣ Кирила сла-вјаном еѣискойа*, Рим 1753, насловна страна, УББ сигн. TP 220

- Сл. 88. Табла са илирским и српским алфабетом, текст и илустрација из Енциклопедије Дени Дидроа и Жана Д’Аламбера, Париз 1763.
- Сл. 89. Јохан Енгелман, *Свети Тирило и Методије*, из књиге Павла Соларића *Азбука славенска*, Венеција 1814, фронтиспис, бакрорез, УББ сигн. Р1635
- Сл. 90. Срби примају привилегије од хабзбуршког императора Фердинанда II, илустрација из Statuta Valachorum од 5. октобра 1630. године, РМН
- Сл. 91. Срби примају потврду привилегија од хабзбуршког императора Карла VI, илустрација из Statuta Valachorum од 16. априла 1717, РМН
- Сл. 92. Захарија Орфелин, *Народ њоздравља Мојсеја Пућника*, илустрација из рукописа *Свечани њоздрав Мојсеју Пућнику*, 1757, цртеж, WUL сигн. IV fol. 88 s.
- Сл. 93. Захарија Орфелин, *Клер њоздравља Мојсеја Пућника*, илустрација из рукописа *Свечани њоздрав Мојсеју Пућнику*, 1757, цртеж, WUL сигн. IV fol. 88 s.
- Сл. 94. Абрахам Босе, *Левијатан*, насловна страна књиге Томаса Хобса *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil*, бакрорез, 1651.
- Сл. 95. *Illyricum sacrum*, фронтиспис књиге Данијела Фарлатија *Illyricum sacrum*, том I, Венеција 1751, бакрорез, УББ сигн. TP1 519
- Сл. 96. Христофор Цефаровић, *Грб Илирика*, илустрација из књиге *Схема-тиографија или Изображеније оружји илирических*, бакрорез, Беч 1741. УББ сигн. TP 64
- Сл. 97. *Slavo del mar germanico*, илустрација из књиге Мавра Орбина *Il Regno degli Slavi*, Pesaro 1601, УББ сигн. TP1 15
- Сл. 98. *Slavo dell illirico*, илустрација из књиге Мавра Орбина *Il Regno degli Slavi*, Pesaro 1601, УББ сигн. TP1 15
- Сл. 99. Јаков Орфелин, *Роду и обичејву*, илустрација из књиге Јована Рајића *Историја разних словенских народов, најаче Болјар, Хорватов и Сербов*, Беч 1794, бакрорез, УББ сигн. TP 1161
- Сл. 100. *Свети ојави Сава*, илустрација из књиге Ивана Томка Мрнавића *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii*, Венеција 1789, фронтиспис, УББ сигн. TP1 868
- Сл. 101. Непознати сликар, *Гроф Ђорђе Бранковић*, средина XVIII века, уље на платну, МПСПЦ
- Сл. 102. Лукијан Мушицки, *Да Бој живић цара! Ошечествено народна њесма*, превод патриотске песме *Gott erhalte Franz den Kaiser*, Карловац 1830, УББ сигн. TP1 105

- Сл. 103. Привилегија Леополда I с државним печатом од 20. августа 1691, МПСЦ инв. бр. ОРГ Д-25/III
- Сл. 104. Штампано издање српских привилегија са потврдом царице Марије Терезије, *Privilegia per divos imperatores, Leopoldum, Josephum, et Carolum VI. gloriosissimae reminiscentiae, nec non modernam Regnantem Majestatem Mariam Theresiam, inclytae nationi Illyrico-Rascianae*, Беч 1743, насловна страна, БМС сигн. Р18Лат IV 40
- Сл. 105. Радионица Јова Василијевича, *Круна*, 1751, зидно сликарство олтарског простора цркве манастира Крушедола (фото Н. Марковић)
- Сл. 106. Радионица Јова Василијевича, *Српски њрџ*, 1751, зидно сликарство олтарског простора цркве манастира Крушедола (фото Н. Марковић)
- Сл. 107. Јоаким Марковић, *Срџи и Хрваџи њримају њривилеџије од визанџијскоџ цара Василија Македонскоџ*, иконостас цркве у Плавшинцима, 1750, МЕЗЉСПЦ
- Сл. 108. Јоаким Марковић, *Срџи њримају њривилеџије од цара Рудолфа II 1612. џодине*, иконостас цркве у Плавшинцима, 1750, МЕЗЉСПЦ
- Сл. 109. Непознати аутор, *Темишварски саџор 1790*, илустрација из *Српскоџ народноџ лисџа* бр. 1 из 1837. године
- Сл. 110. Жан Мишел Моро млађи, *Оџварање Генералне скуџишџине сџалежа у Версају 5. маја 1789*, бакрорез, 1789.
- Сл. 111. Јохан Донат, *Сава Текелија*, 1808, уље на платну, МСПЕБС, Фонд историјских предмета бр. 103

Скраћенице

Институције

БМС – Библиотека Матице српске, Нови Сад
ГМВ – Градски музеј, Вршац
ГМС – Галерија Матице српске, Нови Сад
ГМ Сомбор – Градски музеј, Сомбор
ЗЗСКГБ – Завод за заштиту споменика културе града Београда
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
КНМ Wien – Kunsthistorisches Museum, Wien
МГБ – Музеј града Београда
МСПЕБС – Музеј српске православне епархије будимске, Сентандреја
МПСПЦ – Музеј Патријаршије Српске православне цркве, Београд
МЕЗЉСПЦ – Музеј Епархије Загребачко-љубљанске српске православне цркве, Загреб
НБС – Народна библиотека Србије, Београд
НМБ – Народни музеј, Београд
ÖNB Wien – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
ПБ – Патријаршијска библиотека Српске православне цркве, Београд
РМН – Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb
РЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
РОМС – Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад
САН – Српска академија наука, Београд
САНУ – Српска академија наука и уметности, Београд
СКА – Српска краљевска академија, Београд
СПЦ – Српска православна црква
УББ – Универзитетска библиотека, Београд
UBW – Universitätsbibliothek Wien
WUL – Wroclaw University Library

Часописи

ANALI DUBROVNIK – Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku
ГДИ – Годишњак за друштвену историју
ГИДНС – Гласник историјског друштва у Новом Саду
ГФФНС – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду

- ЗЛУМС – Зборник Матице српске за ликовне уметности
ЗМПУ – Зборник Музеја примењене уметности
ЗМСИ – Зборник Матице српске за историју
ЗМСДН – Зборник Матице српске за друштвене науке
ЗМСЗСУМ – Зборник Матице српске за сценске уметности и музику
ЗМСКИЈ – Зборник Матице српске за књижевност и језик
ЗНМ – Зборник Народног музеја
ЗФФ – Зборник Филозофског факултета
ИЧ – Историјски часопис
JÖGEAJ – Jahrbuch der österreichischer Gesellschaft zur Erforschung des Achtzenten
Jahrhundert
ЛМС – Летопис Матице српске
РВМ – Рад војвођанских музеја
ССР – Croatica Christiana Periodica
WJK – Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte

Литература

- Ach, J. F. G. von, *Pyramiden oder Sinnenreiche Ehren-Säule*, Dresden 1680.
- Алкен, Л. Е., *Еразмо међу нама*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1994.
- Ammon, H., *Imitatio Crameriana*, Nürnberg 1647.
- Anderson, B., *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb: Školska knjiga 1990.
- Андрић, Н., *Животи и књижевни рад Павла Соларића*, Загреб 1902.
- Аноним, *Народни конфереси овостраних Срба*, у: ЛМС 105 (1862), 94–129.
- Антилопија стиријеј српској ђесништва*, (ур.) Никола Грдинић, Нови Сад: Светови 2005.
- Appuhn-Radtke, S., *Das Thesenblatt im Hochbarock: Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians*, Weissenhorn: A. H. Konrad 1988.
- Aravamudan, S., „The Unity of the Representer“: *Reading Leviathan against the Grain*, у: *The South Atlantic Quarterly* 104:4 (Fall, 2005), 631–653.
- Арх. Вениамин, *Новая Скрижаль или Объяснение о Церкви, о Лишургии и о всех службах и утварях церковных*, Москва 1992.
- Асман, Ј., *Културно памћење: ђисмо, сјећање и ђолијички иђенђишћет у раним високом културума*, Зеница: Вријеме 2005.
- Assmann, A., *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999.
- Atherton, H. M., *The „Mob“ in Eighteenth-Century English Caricature*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 12, No. 1 (Autumn, 1978), 47–58.
- Atzmannstorfer, J., Christian, A., *Much of the same? Das Leben am Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Ein quellenkritischer Werkstattbericht*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 229–254.
- Auerbach, I., *Stände in Ostmitteleuropa: Alternativen zum monarchischen Prinzip in der frühen Neuzeit*, München: Otto Sagner 1997.
- Aufklärung und Kulturtransfer in Mittel- und Osteuropa*, (Hg.) Iwan Michelangelo D’Aprile und Agnieszka Pufelska, *Aufklärung und Moderne*, Band 19, Hannover: Wehrhahn Verlag 2009.
- Augustin, A., *O državi Božijoj*, I–II, Zagreb: Kršćanska sadašnjost 1995.
- Aurenhammer, H., *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit: Der Wandel Ihrer Ikonographie und Ihrer Verehrung*, Wien: Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde 1956.

- Baehr, S. L., *From History to National Myth: Translatio Imperii in Eighteenth-Century Russia*, y: *Russian Review*, Vol. 37, No. 1 (Jan., 1978), 1–13.
- Bárány, G., *Hoping Against Hope: The Enlightened Age in Hungary*, y: *The American Historical Review*, Vol. 76, No. 2 (Apr., 1971), 319–357.
- Barker, C., Galasinski, D., *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity*, London: Sage 2001.
- Barker, R. S., *Legitimizing identities: the self-presentations of rulers and subjects*, Cambridge University Press 2001.
- Barta, I., *Familienporträts der Habsburger. Dinastische Repräsentation im Zeitalter der Aufklärung*, Wien: Böhlau 2001.
- Бартенштајн, Ј. Х., *О расејаном илирско-расцијанском народу*, Београд: Гутенбергова галаксија 1995.
- Bauer, V., *Jetztherrschend, Jetztregierend, Jetztlebend. Genealogie und Zeitungswesen im Alten Reich des ausgehenden 17. Jahrhunderts*, y: *Daphnis – Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur*, Vol. 37, No. 1–2 (2008), 271–300.
- Baum, W., *Der Josephinismus im Spiegel der Kritik Lessings, Wielands und Herders*, y: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 615–654.
- Beales, D., *Joseph II: In the Shadow of Maria Theresia, 1741–1780*, Vol. I, Cambridge University Press 1987.
- Beales, D., *Prosperity and Plunder: European Catholic Monasteries in the Age of Revolution, 1650–1815*, Cambridge University press 2003.
- Beales, D., *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, London: I. B. Tauris 2005.
- Beachy, R., *Recasting Cosmopolitanism: German Freemasonry and Regional Identity in the Early Nineteenth Century*, y: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 33, No. 2 (Winter, 2000), 268–276.
- Беговић, Н., *Повјесница њравославне (србске) обђине у Карловцу*, y: *Србско-галмајински маџазин XXVII* (1868), 12–13.
- Beiser, F., *Berlin and the German Counter-Enlightenment*, y: *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol. 93, No. 5 (2003), 105–116.
- Бејкер, К. М., *Сиејес*, y: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире, Мона Озуф, Сремски Карловци: Издавачка књијарница Зорана Стојановића 1996, 438–448.
- Bell, D. A., *Lawyers and citizens: the making of a political elite in Old Regime France*, Oxford University Press 1994.
- Belting, H., *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art*, University of Chicago Press 1997.
- Bergin, J., *The Counter-Reformation Church and Its Bishops*, y: *Past & Present*, No. 165 (Nov., 1999), 30–73.
- Берк, П., *Историја и друштвена теорија*, Београд: Equilibrium 2002.
- Berlin, I., *Koreni romantizma*, Београд: Službeni glasnik 2006.
- Бикар, Ф., *Сенћандреја у оілегалу њрошлосћи*, Нови Сад 2003.

- Birken, S. von., *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Nürnberg 1668.
- Blažević, Z., *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije: ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Ritera Vitezovića (1652–1713)*, Zagreb: Barbat 2002.
- Blažević, Z., *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing 2008.
- Blanning, T. C. W., *Joseph II*, London and New York: Longman 1994.
- Blanning, T. C. W., *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660–1789*, Oxford University Press 2002.
- Blitz, H. M., *Aus Liebe zum Vaterland: Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert*, Hamburg: Hamburger Edition 2000.
- Bloor, M., Bloor, T., *The Practice of Critical Discourse Analysis. An Introduction*, Oxford University Press 2007.
- Bloch, M., *Feudal Society: Social Classes and Political Organisation*, II, London: Routledge 1989.
- Bodi, L., *Tauwetter in Wien: Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, Wien: Böhlau 1995.
- Boeckl, C. M., *Vienna's Pestsäule: The Analysis of a Seicento Plague Monument*, у: WJK 49 (1996), 41–56.
- Бојовић, Б. И., *Краљевство и светост: њолиџичка филозофија средњовековне Србије*, Београд: Службени лист 1999.
- Böning, H., *Das Volk im Patriotismus des deutschen Aufklärung*, у: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003, 63–98.
- Bonfini, A., *Rerum Hungaricarum decades quinque*, Požun/Bratislava 1744.
- Борозан, И., *Рејрезенџаџивна кулџура и њолиџичка љроџаџанда: сџоменик кнезу Милошу у Неџџину*, Београд: Филозофски факултет 2006.
- Bosbach, F., *Monarchia universalis. Ein politischer Leitbegriff in der frühen Neuzeit*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1988.
- Bosse, H., *Patriotismus und Öffentlichkeit*, у: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 67–88.
- Brajić, S., *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Београд: Plato 2006.
- Бранковић, Ђ., *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, превео Стеван Бугарски, Нови Сад: Прометеј 1994.
- Брковић, М., *Царска љуџовања*, у: XVIII сџолеђе VI (2007), 189–211.
- Burke, P., *Ludwig XIV. Die Inszenierung des Sonnenkönigs*, Frankfurt am Main: Fischer-Taschbuch-Verlag 1995.
- Burke, P., *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge University Press 2004.
- Busch, W., *Das sentimentalische Bild: Die Krise der Kunst im 18. Jahrhundert und die Geburt der Moderne*, München: C. H. Beck 1993.
- Büschel, H., *Untertanenliebe. Der Kult um deutsche Monarchen 1770–1830*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2006.

- Büttner, F., *Das Bild als Mittel politischer Propaganda im Zeitalter der Revolution*, y: 1789. *Aspekte des Zeitalters der Revolution*, (Hg.) Frank Büttner, Kiel 1990, 75–100.
- Buettner, B., *Profane Illuminations, Secular Illusions: Manuscripts in Late Medieval Courtly Society*, y: The Art Bulletin, Vol. 74, No. 1 (Mar., 1992), 75–90.
- Wangermann, E., *Joseph von Sonnenfels und die Vaterlandsliebe der Aufklärung*, y: *Joseph von Sonnenfels*, (Hg.) Helmut Reinalter, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1988, 157–169.
- Wangermann, E., *Die Waffen der Publizität. Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.*, München: Oldenbourg 2004.
- Vanino, M., *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII stoljeću*, y: *Vrela i prinosi* 4 (1934), 1–47.
- Vaniček, F., *Istorija Vojničke krajine ili Istorija vascelog srpskog naroda sa ove i one strane Dunava, Save, Une, Vrbasa tako i Primorja*, I, Novi Sad 1880.
- Ward, W. R., *Late Jansenism and the Habsburgs*, y: *Religion and Politics in Enlightenment Europe*, (Ed.) James E. Bradley and Dale K. van Kley, University of Notre Dame Press 2001, 154–186.
- Warncke, C. P., *Symbol, Emblem, Allegorie: Die zweite Sprache der Bilder*, Köln: Deubner Verlag 2005.
- Васић, К., *Пајријарх Арсеније IV Јовановић и бакрорезна графика на њогручју Карловачке митрополије 40-тих година XVIII века*, (рукопис магистарског рада), Београд 2007.
- Васић, К., *Бакрорезни њориреи њајријарха Арсенија IV Јовановића Шакабеније из 1746. године*, y: *ЗНМ XVIII/2* (2007), 219–230.
- Васић, П., *Умјеничка њојографија Сомбора*, Нови Сад: Матица српска 1984.
- Vazsonyi, N., *Montesquieu, Friedrich Carl von Moser, and the „National Spirit Debate“ in Germany, 1765–1767*, y: *German Studies Review*, Vol. 22, No. 2 (May, 1999), 225–246.
- Watteroth, H. J., *Die Reformation in Deutschland zu Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Wien 1781.
- Webb, D., *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, New York: I. B. Tauris 1999.
- Webb, D., *Medieval European Pilgrimage, c.700–c.1500*, New York: Palgrave Macmillan 2002.
- Weis, E., *Enlightenment and Absolutism in the Holy Roman Empire: Thoughts on Enlightened Absolutism in Germany*, y: *The Journal of Modern History*, Vol. 58, Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500–1806 (Dec., 1986), 181–197.
- Weissensteiner, J., *Die katholische Kirche zwischen Josephinischen Reformen, Französischen Revolution und Franzosenkriegen*, y: *Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit auch in Österreich? Auswirkungen der Französischen Revolution auf Wien und Tirol*, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien 1989, 225–232.
- Венцловић, Г. С., *Црни диво у срцу: лејенде, беседе, њесме*, (ур.) Милорад Павић, Београд: Просвета 1966.
- Веселиновић, Р. Л., *Срби у Хрвајској у XVI и XVII веку*, y: *Историја српског народа*, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 427–490.

- Веселиновић, Р. Л., *Срби у Великом рају 1683–1699*, у: *Историја српског народа*, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 491–574.
- Веселиновић-Шулц, М., *Јужнословенске земље и народи у мађарској периодичној иштампи 1780–1800 – рајови и рајници*, у: *XVIII столеће* 2/1 (1997), 45–49.
- Wilson, P. H., *Absolutism in central Europe*, London: Routledge 2000.
- Windisch, K. G., *Geographie des Königreichs Ungarn. Mit Kupfern und einer illuminirten Landkarte*, I–II, Pressburg 1780.
- Winkelbauer, T., *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, Bd. 1, Wien: Verlag Carl Ueberreuter 2003.
- Winter, E., *Der Josefismus und seine Geschichte: Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740–1848*, Brünn 1943.
- Winter, E., *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle in 18. Jahrhundert*, Berlin: Akademie Verlag 1954.
- Winter, H., *Glanz des Hauses Habsburg. Die habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums*, Wien: Kunsthistorisches Museum 2009.
- Viroli, M., *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford University Press 2003.
- Vocelka, K., Heller, L., *Die Lebenswelt der Habsburger. Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*, Graz: Styria 1997.
- Volkman, S., *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, (рукопис докторског рада), Heidelberg 2001.
- Wolf, N. Ch., *Polemische Konstellationen: Berliner Aufklärung, Leipziger Aufklärung und der Beginn der Aufklärung in Wien (1760–1770)*, у: *Berliner Aufklärung. Kulturwissenschaftliche Studien*, (Hg.) Ursula Goldenbaum und Alexander Košenina, Bd. 2, Hannover: Wehrhahn Verlag 2003, 34–64.
- Woodward, J., *The Theatre of Death: The Ritual Management of Royal Funerals in Renaissance England, 1570–1625*, Woodbridge: Boydell Press 1997.
- Vopa, A. J. La, *Herder's Publikum: Language, Print, and Sociability in Eighteenth-Century Germany*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 29, No. 1 (Fall, 1995), 5–24.
- Wortman, R. S., *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, Princeton University Press 2006.
- Vocelka, K., *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien: Ueberreuter 2004.
- Wrede, M., *Das Reich und seine Feinde: Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg*, Mainz: Verlag Phillip von Zabern 2004.
- Вукашиновић, В., *Српско барокно дојословље: дидлијско и светишајинско дојословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке 2008.
- Вуксан, Б., *Идеје реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку*, у: *ЗФФ XVI* (1989), 218–219.
- Вуксан, Б., *Кришика барокне појожности у Орфелиновој представи Марији Терезији (Из историје идеја код Срба у XVIII веку)*, у: *ГДИ 1* (1995), 81–88.

ЛИТЕРАТУРА

- Голубовић, Б., *Георгије Стојановић (?–1746)*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1990.
- Goodin, R. E., *Communities of Enlightenment*, у: *British Journal of Political Science*, Vol. 28, No. 3 (Jul., 1998), 531–558.
- Graf, H., *Die Residenz in München: Hofzeremoniell, Innenräume und Möblierung von Kurfürst Maximilian I. bis Kaiser Karl VII*, München: Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen 2002.
- Грбић, М., *Карловачко владичанство*, I, Карловац 1891.
- Greenfeld, L., *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press 2003.
- Grieger, A., „Etwas zu dem Ruhm und Nutzen meines Vaterlandes beyzutragen“: *Die politische Dimension der bürgerlichen Kunstkonzeptionen in der Sturm-und-Drang-Zeit*, Würzburg: Königshausen & Neumann 1993.
- Grimm, G., *Antijesuitismus und (Staats-)bürgerliche Erziehung: Zur Rezeption der französischen Aufklärungspedagogik in Österreich*, у: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 471–488.
- Groot, J. De, *Royalist identities*, New York: Palgrave Macmillan 2004.
- Грујић, Р. М., *Како се постојало са српским молдама на двору ћесара австријској последње године животој њапријарха Арсенија III. Чрнојевића*, Нови Сад: Матица српска 1906.
- Грујић, Р. М., *Прилози за историју Србије у доба австријске владавине (1717–1739)*, у: *Своменик LII, други разред 44 (1914)*, 84–208.
- Грујић, Р. М., *Духовни животи*, у: *Војводина*, II, Нови Сад: Историско друштво 1939, 367–416.
- Грујић, Р. М., *Айолоија српској народа у Хрватској и Славонији*, Београд: Просвета 1989.
- Gurguris, S., *Sanjana nacija: prosvećenost, kolonizacija i ustanovljavanje moderne Grčke*, Beograd: Beogradski krug 2004.
- Дабих, В. С., *Војна крајина: Карловачки генералитет (1530–1746)*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве 2000.
- Давидов, Д., *Манастир Хиландар на бакорезима XVIII века*, у: *Хиландарски зборник 2 (1971)*, 155–161.
- Давидов, Д., *Бакорезне илустрације Захарије Орфелина у Историји Петра Великој*, у: *ЗЛУМС 10 (1974)*, 187–206.
- Давидов, Д., *Српска графика XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 1978.
- Давидов, Д., *Српске привилегије царској дома хабсбуршкој*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1994.
- Давидов, Д., *Срби и Јерусалим*, Београд: Политика 2007.
- Давидовић, Д., *Задачникъ: за годину 1815*, Беч 1815.
- Danelzik-Brüggemann, C., *Ereignisse und Bilder: Bildpublizistik und politische Kultur in Deutschland zur Zeit der Französischen Revolution*, Berlin: Akademie Verlag 1996.
- Daniel, D. P., *The Influence of the Augsburg Confession in South-East Central Europe*, у: *Sixteenth Century Journal*, Vol 11, No. 3 (Jun., 1980), 99–114.

- Dann, O., Hroch, M., *Einleitung*, y: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003, 9–18.
- Dann, O., *The Invention of National Languages*, y: *Unity and Diversity in European Culture c. 1800*, (Ed.) Tim Blanning and Hagen Schulze, Oxford University Press 2006, 121–134.
- Deanović, M., *Odrzi talijanske akademije „degli Arcadi“ preko Jadrana*, y: *Rad JAZU* 248 (1933), 1–98.
- Deletant, D., *Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century: I*, y: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 60, No. 4 (Oct., 1982), 481–499.
- Денић, Ч., *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, књ. 1, Београд: САНУ 2010.
- Der Junge Goethe: neu bearbeitete Ausgabe*, (Hg.) Hanna Fischer-Lamberg, Bd. 1, Berlin: Walter de Gruyter 1999.
- Diem, P., *Die Symbole Österreichs. Zeit und Geschichte in Zeichen*, Wien: Kremayr & Scheriau 1995.
- Dietz, M. G., *Patriotism. A Brief History of the Term*, y: *Political Innovation and Conceptual Change*, (Ed.) Terence Ball & James Farr, Cambridge University Press 1995, 177–193.
- Dijk, T. A. van, *Discourse studies*, London: Sage 2008.
- Димитријевић, Ст. М., *Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке*, y: *Сјоменик LIII*, II разред 45, Београд: СКА 1922.
- Disselkamp, M., *Barockheroismus. Konzeptionen „politischer“ Größe in Literatur und Traktatistik des 17. Jahrhundert*, Tübingen: Niemeyer 2002.
- Dickson, P. G. M., *Joseph II's Reshaping of the Austrian Church*, y: *The Historical Journal*, Vol. 36, No. 1 (Mar., 1993), 89–114.
- Dickson, P. G. M., *Joseph II's Hungarian Land Survey*, y: *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420 (Jul., 1991), 611–634.
- Дневник Саве Текелије: бесмртној благодетеља народа српској вођен у Бечу 1795–1797*, (ур.) Стеван Бугарски, Нови Сад: Матица српска 1992.
- Drabek, A. M., *Patriotismus und nationale Identität in Böhmen und Mähren*, y: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln 2003, 151–170.
- Dubin, L. C., *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture*, Stanford University Press 1999.
- Duindam, J., *The Court of Austrian Habsburgs, c. 1500–1750*, y: *The Princely Courts of Europe: Ritual, Politics and Culture under the Ancien Régime 1500–1750*, (Ed.) John Adamson, London: Weidenfeld & Nicolson 2000, 165–188.
- Evans, R. J. W., *Austria, Hungary and the Habsburgs: Essays on Central Europe, c. 1683–1867*, Oxford University Press 2006.
- Ewin, R. E., *Loyalty and Virtues*, y: *The Philosophical Quarterly*, Vol. 42, No. 169. (Oct., 1992), 403–419.

- Ellingson, T. J., *The myth of the noble savage*, Berkeley: University of California Press 2001.
- Elliot, J. H., *A Europe of Composite Monarchies*, y: *Past and Present*, No. 137 (Nov., 1992), 48–71.
- Elijas, N., *Proces civilizacije: sociogenetička i psihogenetička istraživanja*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića 2001.
- Emblemata trecenta*, Augsburg 1714.
- Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. Recueil de Planches, sur les Sciences, les Arts Libéraux, et les Arts Mécaniques, avec leur explication, par une Société de Gens de Lettres*, 2, Paris 1763.
- Ердељан, Ј., *Игеја Јерусалима и їрадови-їресїонице држава їправославних Словена у їозном средњем веку*, (рукопис докторског рада), Београд 2008.
- Ерчић, В., *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Трагедокомеђија*, Београд: Институт за књижевност и уметност 1980.
- Eugenius nummis illustratus. Leben und Thaten des Prinzen Eugenii*, Nürnberg 1736.
- Eckhart, J. G., *Origines serenissimae ac potentissimae familiae habsburgoaustriacae ex monumentis veteribus, scriptoribus coetaneis, diplomatibus, chartisque*, Leipzig 1721.
- Жиїије Герасима Зелића, I, Београд 1897.
- Зайадноевройски дарок и визанїїјски свейї: зборник радова са научної скуїа одржаної од 10. до 13. окїїобра 1989*, Београд: САНУ 1991.
- Змајевић, А., *Љейойис црковни*, I, (ур.) Мато Пижурица, Цетиње: Обод 1996, 7–20.
- Знамења Карловачке миїїройолије*, каталог изложбе, (ур.) Динко Давидов, Београд: САНУ 2006.
- Ивић, А., *Исїиорија Срба у Војводини од најсїїариїјих времена до оснивања Поїїиско-їиоморишке їранице*, Нови Сад: Матица српска 1929.
- Ивић, П., *Језичке їрилике код Срба у раздобљу од 1537. до 1699*, y: *Исїиорија срїскої народа*, III/2, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 105–134.
- Ивић, П., *Преїлед исїиорије срїскої језика*, (ур.) Александар Младеновић, VIII, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1998.
- Иеройойия. Создание сакралних їросїїрансїїв в Визанїїии и Древней Руси*, (ур.) А. М. Лидов, Москва: Индрик 2006.
- Игњатовић, Ј., *Мемоари: райсодије из їрошлої срїскої живоїа*, Београд: Српска књижевна задруга 1966.
- Иконойис Врањске ейархије*, (ур.) М. Тимотијевић и Н. Макуљевић, Београд: Филозофски факултет 2005.
- Иконосїїас. Происхождение – развїїїие – символика*, (ур.) А. М. Лидов, Москва: Прогресс-Традиция 2000.
- Iovine, M. S., *The “Illyrian Language” and the Language Question Among the Southern Slavs in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, y: *Aspects of the Slavic language question*, Vol. 1, Church Slavonic - South Slavonic - West Slavonic, (Eds.) Riccardo

- Picchio and Harvey Goldblatt, New Haven: Yale 1984, 101–156. Isselburg, P., *Emblemata politica*, Nürnberg 1617.
- Историја српског народа, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993.
- Илија цериоліііка, Беч 1774.
- Јавор, лист за зајаву, поуку и књижевност, бр. 22 (1891), 350–352.
- Јакшић, М., О Арсенију IV. Јовановићу Шакабенићу: лекције из историје Карловачке митрополије, Сремски Карловци 1899.
- Јакшић, М., О Вићенцију Јовановићу. Прилози за историју митрополијства му 1731–1737, Нови Сад 1900.
- Јанковић, Е., Трговци, Београд: Службени гласник 2008.
- Jansen, S. L., *Debating women, politics, and power in early modern Europe*, New York: Palgrave Macmillan 2008.
- Jarrard, A., *Architecture as Performance in Seventeenth-Century Europe: Court Ritual in Modena, Rome, and Paris*, Cambridge University press 2003.
- Јачов, М., Сјиси коніреіације за јројаіанду вере у Риму о Србима 1622–1644, I, Београд: САНУ 1986.
- Јачов, М., Милешева и римска курија од обнове Пећке јатријарије до велике сеобе, у: Милешева у историји српског народа, (ур.) Војислав Ј. Ђурић, Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, Београд: САНУ 1987, 253–266.
- Јачов, М., *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*, II, Rome: Biblioteca Apostolica Vaticana 1992.
- Joachim, J. F., *Das Neu eröffnete Münzkabinet*, Nürnberg 1761.
- Јовановић, М., Језик и друштвена историја: друштвеноисторијски оквири јолими-ке о српском књижевном језику, Београд: Стубови културе 2002.
- Јовановић, М., Лајински језик и класичне књижевности у Војводини 18. века, у: XVIII столеће VI (2007), 67–93.
- Joseph, J. E., *Language and identity: national, ethnic, religious*, New York: Palgrave Macmillan 2004.
- Johannesson, K., *The Portrait of the Prince as the Rethorical Genre*, у: *Iconography, propaganda and legitimation*, (Ed.) Allan Ellenius, Oxford University Press 1998, 11–36.
- Југовић, М., Тишле и јојіиси архиејискоја и јатријараха српских, Београд: СПЦ 1934.
- Јулинац, П., *Крайкое введение в историју јроисхожденија славено-српског народа*, Венеција 1765.
- Kalas, R. J., *The Noble Widow's Place in the Patriarchal Household: The Life and Career of Jeanne de Gontault*, у: *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 24, No. 3 (Autumn, 1993), 519–539.
- Kamusella, T., *The politics of language and nationalism in modern Central Europe*, New York: Palgrave Macmillan 2009.

- Kanduth, E., *Der Kaiserliche Hofdichter im 18. Jahrhundert*, y: *Die Österreichische Literatur: Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, (Hg.) Herbert Zeman, Bd. I, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1979, 307–330.
- Kann, R. A., *A study in Austrian intellectual history: from late Baroque to Romanticism*, New York: F. A. Praeger 1960.
- Kantorowicz, E. H., *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, y: *The American Historical Review*, Vol. 56, No. 3. (Apr., 1951), 472–492.
- Kantorowicz, E. H., *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton University Press 1957.
- Kanz, R., *Dichter und Denker im Porträt. Spurengänge zur deutschen Porträtkultur des 18. Jahrhunderts*, München: Deutscher Kunstverlag 1993.
- Kaplan, B. J., *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Harvard University Press 2007.
- Kapner, G., *Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger*, Wien: Verlag f. Geschichte u. Politik 1978.
- Karant-Nunn, S. C., *Preaching the Word in Early Modern Germany*, y: *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*, (Ed.) Larissa Taylor, Leiden: Brill 2003, 193–220.
- Караџић, В. С., *Српски рјечник: истолкован њемачким и латинским ријечима*, Беч 1818.
- Касирер, Е., *Филозофија просветиољства*, Београд: Гутенбергова галаксија 2003.
- Кашић, Д., *Прилози за историју „Statuta Valachorum“*, Београд 1957.
- Кашић, Д., *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд: Српска Патријаршија 1971.
- Keduri, E., *Nacionalizam*, Podgorica: CID 2000.
- Кефер, И., Веселиновић-Шулц, М., *Јужнословенски народи у мађарској јериодици 1780–1800*, I, Нови Сад: Матица српска 1993.
- Kipling, G., *Enter the King: Theatre, Liturgy and Ritual in the Medieval Civic Triumph*, Oxford University Press 1998.
- Кириловић, Д., *Пројоведи Јована Рајића војницима*, y: *ЗМСКИЈ* 3 (1956), 164–167.
- Klaić, V., *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652–1713)*, Zagreb: Matica hrvatska 1914.
- Kleingeld, P., *Six Varieties of Cosmopolitanism in Late Eighteenth-Century Germany*, y: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 60, No. 3. (Jul., 1999), 505–524.
- Kleingeld, P., *Kantian Patriotism*, y: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 29, No. 4. (Autumn, 2000), 313–341.
- Klecker, E., *Tradition und Moderne im Dienst des Herscherlobes. Beispiele lateinischer Panegyrik für Maria Theresia*, y: *Strukturwandel kultureller Praxis: Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des theresianischen Zeitalters*, (Hg.) Franz M. Eybl, Wien 2002, 233–247.
- Kley, D. K. Van, *Piety and politics in the century of lights*, y: *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, (Ed.) Mark Goldie & Robert Wokler, Cambridge University Press 2006, 110–146.

- Knapp, É., Tüskes, G., *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen: Niemeyer 2003.
- Knapp, É., Tüskes, G., *Volksfrommigkeit in Ungarn: Beitrage zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*, Dettelbach 1996.
- Kneidinger, M., Dittinger, P., *Hoftrauer am Kaiserhof, 1652 bis 1800*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 529–572.
- Knippenberg, J. M., *Moving Beyond Fear: Rousseau and Kant on Cosmopolitan Education*, у: *The Journal of Politics*, Vol. 51, No. 4 (Nov., 1989), 809–827.
- Knipping, J. B., *Iconography of the Counter Reformation in Netherlands*, I, Nieuwkoop: De Graff 1974.
- Књижевност Дубровника: ренесанса и барок, (ур.) Злата Бојовић, Београд: Филолошки факултет 2007.
- Козелек, Р., *Кријика и криза: сјудија о њајојенеи ірађанској свеіа*, Београд: Плато 1997.
- Коларић, М., „Бој на Косову“ Амвросија Јанковића, у: *ЗНМ* 3 (1962), 233–236.
- Koselleck, R., *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2006.
- Костић, М., *Штејан ујицај француској философа Bayle-a на темишварској епископј Пејра Пејровића*, у: *ГИДНС* 1 (1928), 67–71.
- Костић, М., *Гроф Колер као културнојросвејни реформатор код Срба у Ујарској у XVIII веку*, Београд: СКА 1932.
- Костић, М., *Кулј Пејра Великој међу Русима, Србима и Хрвајима у XVIII веку*, у: *ИЧ САН* 8 (1959), 83–106.
- Костић, М., *Срјски сјуденји на универзитетима у Халеу, Лајпцију и Гетингену у XVIII столетју*, у: *ЗМСИ* 44 (1991), 19–38.
- Костић, М., *Акајоличка књижевност код Срба крајем XVIII века*, у: *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку, Одабране сјудије*, Загреб 2010, 249–261.
- Костић, М., *Одјеци Ајблове књије јројив њајсја код Срба*, у: *Исто*, 310–313.
- Костић, М., *Неколико идејних одгара Француске револуције у срјском друштву крајем XVIII и јочетком XIX века*, у: *Исто*, 233–248.
- Костић, М., *Јаков Орфелин и њејово доба*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2007.
- Костић, С., *Једна немачка јесма јоводом закључења Пожаревачкој мира (1718)*, у: *Браничево, часојис за књижевност, културна и друштвена њијања* 3 (1959), 54–58.
- Костић, С., *Орфелин и тејезијанске школске реформе*, у: *ЗМСКИЈ* 21/2 (1973), 219–235.
- Kraft, J. L., *Histoire générale de l'auguste maison d'Autriche, contenant une description exacte de tous ses empereurs, rois, ducs, archiducs & autres princes, tant ecclésiastiques que seculiers*, I–III, Bruxelles 1744.
- Kreidl-Papadopoulou, K., *Die Ikone der Muttergottes „Zoodóchos Pigí“ im Kloster der Elisabethinen in Wien*, у: *WJK XXX/XXXI* (1977/78), 225–236.

- Крстић, Н., *Срби у 18. веку и њихово учење француској језика*, у: *XVIII столеће IV* (2006), 76–85.
- Krueger, R., *Czech, German, and noble: status and national identity in Habsburg Bohemia*, Oxford University Press 2009.
- Кулић, Б., *Инвенџари манастира Бешеново (1775) и Ново Хойово (1776)*, у: *Грађа за ироучавање сјоменика културе Војводине XVIII* (1996), 199–217.
- Кулић, Б., *Новосадске дрворезбарске радионице 18. века*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2007.
- Кулић, Т., *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд: Чигоја штампа 2006.
- Küster, S., *Vier Monarchien – Vier Öffentlichkeiten: Kommunikation um die Schlacht bei Dettingen*, Münster: LIT Verlag 2004.
- Laborde, C., *From Constitutional to Civic Patriotism*, у: *British Journal of Political Science*, Vol. 32, No. 4 (Oct., 2002), 591–612.
- Лазих, М., Ранковић, З., *Уредбе и иројиси Мишројолије деоирагске: 1835–1856*, Пожаревац: Епархија браничевска 2010.
- Lakuš, J., *Jozefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji*, у: *Croatica Christiana periodica* 59 (2007), 67–84.
- Landes, J. B., *Visualizing the Nation: Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France*, Ithaca: Cornell University Press 2001.
- Lauer, R., *Poetika i ideologija: (jugoslovenske teme)*, Београд: Prosveta 1987.
- Lea, C. A., *Tolerance Unlimited: „The Noble Jew“ on the German and Austrian Stage (1750–1805)*, у: *The German Quarterly*, Vol. 64, No. 2 (Spring, 1991), 166–77.
- Levie, D. de, *Patriotism and Clerical Office: Germany 1761–1773*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 14, No. 4. (Oct., 1953), 622–627.
- Лерро, Р., *Идеја хуманости: увод у феноменологију*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1993.
- Letiћ, B., *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, Sarajevo: Svjetlost 1982.
- Lechtreck, H. J., *Herrscher im „royaume agricole“. Das kaiserliche Pflügen als Gegenstand reformabsolutistischer Bildsprache*, у: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 64/3 (2001), 331–363.
- Ликови дарока, (ур.) Розарио Вилари, Београд: Clio 2004.
- Lloyd, H. A., *Constitutionalism*, у: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, (Ed.) J. H. Burns and M. Goldie, Cambridge University Press 1991.
- Loewenson, L., *Some Details of Peter the Great's Stay in England in 1698: Neglected English Material*, у: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 95 (Jun., 1962), 431–443.
- Lonza, N., *Obliti privatorum publica curate: preci i srodnici jedne političke maksime*, у: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 44 (2006), 25–46.
- Löffler, T., *Emblematik zwischen Genealogie und Fürstenspiegel: Die Sinnbilder in den „Excubiae tutelares LX heroum“ (1637) von Andreas Brunner und ihre Rezeption*, (рукопис докторске дисертације), München 2008.

- Lukowski, J., *The European nobility in the eighteenth century*, New York: Palgrave Macmillan 2003.
- Lucas, C., *The Crowd and Politics between „Ancien Regime“ and Revolution in France*, у: *The Journal of Modern History*, Vol. 60, No. 3 (Sep., 1988), 421–457.
- Maguire, H., *Style and Ideology in Byzantine Imperial Art*, у: *Gesta*, Vol. 28, No. 2 (1989), 217–231.
- Макинтајер, А., *Трајање за врлином: студија из теорије морала*, Београд: Плато 2006.
- Максимовић, Ј., Марковић, М., *Прилој познавању исцелитељској култи моштију сремских светитеља*, у: *ЗМСДН* 109 (2000), 131–163.
- Максимовић, М., *Что јест ђаја?*, Беч 1784.
- Макуљевић, Н., *Умешност и национална идеја у XIX веку: сисџем евројске и срјске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2006.
- Mandić, R., *Medalje izdate povodom zauzeća Beograda 1688, 1717. i 1798. godine: iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, у: *Dinar: numizmatički časopis*, 26 (2006), 60–64.
- Maravall, J. A., *Culture of the Baroque. Analysis of a Historical Structure*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1986.
- Маринковић, Б., *Скица за ђри ђорјреја – I Дионисије Новаковић*, у: *ГФФНС* 11/1 (1968), 221–250.
- Maria Theresia als Königin von Ungarn*, Katalog der Ausstellung des Landes Burgenland, Schloss Halbturn, 15. Mai – 26. Oktober 1980, Eisenstadt 1980.
- Марјановић-Душанић, С., *Владарска идеологија Немањића: дијломаиичка студија*, Београд: Српска књижевна задруга 1997.
- Марјановић-Душанић, С., *Свети краљ: култи Стефана Дечанској*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2007.
- Markell, P., *Making Affect Safe for Democracy?: On „Constitutional Patriotism“*, у: *Political Theory*, Vol. 28, No. 1 (Feb., 2000), 38–63.
- Matsche, F., *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI: Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“*, Berlin: De Gruyter 1981.
- Mah, H., *The Epistemology of the Sentence: Language, Civility and Identity in France and Germany, Diderot to Nietzsche*, у: *Representations*, No. 47 (Summer, 1994), 64–84.
- Mcgrath, A. E., *A Brief History Of Heaven*, Blackwell Publishers 2003.
- Медаковић, Д., *Две историјске композиције сликара Јоакима Марковића из 1750*, у: *ЗМПУ* 5 (1961), 113–121.
- Медаковић, Д., *Национална историја Срба у светлости црквене умешности новијеј доба*, у: *Пућеви срјској барока*, Београд: Нолит 1971.
- Медаковић, Д., *Косовски дој у ликовним умешностима*, Београд: Српска књижевна задруга 1990.
- Медаковић, Д., *Манастир Сјугеница у историји срјској народа*, у: *ЗМСИ* 55 (1997), 7–24.
- Медаковић, Д., *Јосиф II и Срби*, Нови Сад: Прометеј 2005.

- Међународни научни скуп *Стефан Немања – Симеон Мироточиви: историја и предање*, (ур.) Јованка Калић, Београд: САНУ 1996.
- Mellicensis, B., *Sancta et Beata Austria*, Augsburg 1750.
- Melichar, P., *Zur Soziogenese des Intellektuellen in Österreich vor allem im josephinischen Wien*, (рукопис докторске дисертације), Wien 1993.
- Melton, J. V. H., *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge University Press 2001.
- Meyer, A. R., *Medieval Allegory and the Building of the New Jerusalem*, Cambridge: D. S. Brewer 2003.
- Микић, О., *Портрети Срба XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 2003.
- Микић, О., *Стефан Тенецки – данајски сликар из XVIII века*, у: *Српско сликарство 18–20. века: одабране студије*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2005, 33–54.
- Милановић-Јовић, О., *Иконостас Николајевске цркве у Сшаром Сланкамену*, у: *ЗЛУМС 6* (1970), 367–377.
- Милекер, С., *Повесница слободне краљеве вароши Вршца*, I–II, Вршац: Градски музеј 2005.
- Милосављевић, В., *Сава Текелија и српска мисао*, I–II, Београд: Мирослав 1998.
- Милосављевић, Д., *Сликар Лазовићи и њихово доба*, Ужице: Народни музеј 2000.
- Милошевић, А., *Уметноси „Краљевине Србије“ између Пожаревачкој и Београдској мира*, (рукопис магистарског рада), Београд 2008.
- Милошевић, А., *Настанак и развој концепција Краљевине Србије у барокној историографији и визуелним медијима*, у: *Зборник Музеја примењене уметности 6* (2010), 19–26.
- Milošević, A., *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*, у: *The peace of Passarowitz, 1718*, (Eds.) Charles Ingrao, Nikola Samardzic & Jovan Pesalj, Purdue University Press 2011, 239–253.
- Михаиловић, Р., *Тојографски јејзж српске уметности XVIII века као јолијички аргументи*, у: *ЗЛУМС 9* (1973), 139–150.
- Михаиловић, Р., *Црква Ваведења Бојородице манасхира Бојани (Иконографија женске цркве – пријатне)*, у: *ЗЛУМС 21* (1985), 205–221.
- Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen: Probleme der Nationenbildung in Europa*, (Hg.) Almut Bues und Rex Rexhauser, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1995.
- Mitchell, W. J. T., *Picture Theory: Essays on Visual and Verbal Representation*, University Of Chicago Press 1994.
- Мишић, С., *Уметничка заоставштина Саве Текелије*, у: *Сава Текелија: велики српски добротвор*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2010, 107–173.
- Mokuter, I., *Jezička obeležja srpskih izdanja budimske univerzitetske štamparije u periodu od 1796. do 1814. godine*, у: *Typographia Universitas Hungaricae Budae 1777–1848*, (Hg.) Péter Király, Budapest 1983, 377–385.
- Moss, A., *The Politica of Justus Lipsius and the Commonplace-Book*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 59, No. 3 (Jul., 1998), 421–436.
- Mozart: Experiment Aufklärung im Wien des ausgehenden 18. Jahrhundert*, (Hg.) Herbert Lachmayer, Wien: Hatje Cantz Verlag 2006.

- Mrnavić, J. T., *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii*, Venecija 1789.
Музеј српске православне цркве Епархије зајребацко-љубљанске у Зајребу, (ур.) Слободан Милеуснић, Загреб 2006.
- Mullett, M. A., *The Catholic Reformation*, London: Routledge 1999.
- Munck, T., *The Enlightenment: A Comparative Social History 1721–1794*, Oxford University Press 2000.
- Müller, J. W., *Constitutional patriotism*, Princeton University Press 2007.
- McIlwain, C. H., *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Indianapolis: Liberty Fund 2007.
- McMahon, D. M., *Enemies of the enlightenment: the French counter-Enlightenment and the making of modernity*, Oxford University Press 2001.
- McNeely, I. F., *The emancipation of writing: German civil society in the making, 1790s–1820s*, Berkeley: University of California Press 2003.
- Ненадовић, М., *Мемоари*, Београд: Рад 2001.
- The New Cultural History: Essays*, (Ed.) Aletta Biersack, University of California Press 1989.
- Nierop, H. V., „And Ye Shall Hear of Wars and Rumours of Wars“. *Rumour and the Revolt of the Netherlands*, у: *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*, 69–86.
- Новак, В., *Илирикум сакрум (Illyricum sacrum)*, у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, (ур.) Станоје Станојевић, II, Нови Сад: Штампарија “Будућност” 2001.
- Новаковић, Д., *Епифаном или крајка објашњења о светлом храму, одеждама, дожантсвеној лихтурји која се служи у њему и њеном окружењу, кроз крајка ишћања и одговоре*, (ур.) Владимир Вукашиновић, Панчево: Х. Б. Вишњић 2007.
- Новаковић, С., *Славено-српскија вedomосји*, Нови Сад: Матица српска 1961.
- Novalis: Philosophical Writings*, (Ed.) Margaret Mahoney Stoljar, New York: State University Press 1997.
- Новине србске*, бр. 54 (6. јул 1818); бр. 222 (7. октобар 1815)
- Нора, П., *Нација*, у: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире и Мона Озуф, Нови Сад 1996, 803–814.
- Nusbaum, M. K., *Patriotizam i kosmopolitizam*, у: *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*, (ur.) M. K. Nusbaum, Dž. Koen, Zemun: Biblioteka XX vek 1999, 9–26.
- Обрадовић, Д., *Сабрана дела*, I–III, Београд: Просвета 1961.
- O’Brien, C. H., *Ideas of Religious Toleration at the Time of Joseph II. A Study of the Enlightenment among Catholics in Austria*, у: *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol. 59, No. 7 (1969), 1–80.
- Oestreich, G., *Neostoicism and the early modern State*, Cambridge University Press 1982.

- Ozouf, M., *Le tour de la France par deux enfants: The Little Red Book of the Republic*, у: *Realms of Memory: The Construction of the French Past*, Vol. II, (Ed.) Pierre Nora, New York: Columbia University Press 1997, 125–150.
- Озуф, М., *Суђење краљу*, у: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире, Мона Озуф, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1996, 160–171.
- Olden-Jorgensen, S., *Humanistic and Political Patriotism in 16th and 17th Century Denmark*, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedenburg, Wiesbaden 2005, 243–257.
- Oldenquist, A., *Loyalties*, у: *The Journal of Philosophy*, Vol. 79, No. 4. (Apr., 1982), 173–193.
- Opalinski, E., *Civic Culture of the Polish Nobility in the 16th and Early 17th Century*, у: *Political Culture in Central Europe (10th–20th Century)*, (Ed.) Halina Manikowska and Jaroslav Pánek, I, Prague: Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic 2005, 233–248.
- Описаније Јерусалима, изрезао у бакру Христофор Џефаровић, Беч 1748, (ур.) Динко Давидов, Нови Сад 1973.
- О ипросећеносћии, (ур.) Никола Грдинић, Нови Сад: Завод за културу Војводине 2004.
- Орбини, М., *Книџа историографија початїија имене, славы и разширенїя народа славянскоїу и ихъ Царей и Владетїелей њогъ мноїи и со мноїи Царствїями, Королевствїями, и Провїнцїями*, Санктпетербург 1722.
- Орбин, М., *Краљевство Словена*, Зрењанин: Sezam book 2006.
- Орфелин, З., *Представка Марији Терезији*, (ур.) Страхиња К. Костић, Нови Сад: Матица српска 1972.
- Орфелин, З., *Славенска калиграфија (1777)*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве 1992.
- Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II: Mitregent Kaiserin Maria Theresias und Landesfürst, Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseum, Stift Melk, 29. März – 2. Nov. 1980.
- Österreichs Orden: vom Mittelalter bis zur Gegenwart, (Hg.) Johann Stolzer und Christian Steeb, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1996.
- Остојић, Т., *Захарија Орфелин, животи и рад му*, Београд 1923.
- Остојић, Т., *Досијеј Обрадовић у Хојову: студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад: Матица српска 2002.
- Outram, D., *The Enlightenment*, Cambridge University Press 2005.
- Павић, М., *Историја српске књижевности барокној доба (XVII и XVIII век)*, Београд: Нолит 1970.
- Павић, М., *Историја српске књижевности класицизма и њедромантизма*, Београд: Нолит 1979.
- Pallas, D. I., *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, у: *Archaiologikon Deltion* 26 (1971), 201–224.
- Palm, F. K. von, *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet*, Wien 1774.

- Pavlović, D., *Iz književne i kulturne istorije Dubrovnika*, Sarajevo: Svjetlost 1955.
- Павловић, М., *Анџолоџија српској ђесништва (XIII–XX века)*, Београд: Српска књижевна задруга 1964.
- Pangerl, I., „Höfische Öffentlichkeit“: *Fragen des Kammerzutritts und der räumlichen Repräsentation am Wiener Hof*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 255–286.
- Pangerl, I., *Zeremoniell und zeremonielles Handeln am Wiener Hof*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 7–14.
- Пантић, М., *Кнез Лазар и Косовска бишка у старој књижевности Дубровника и Боке Кољорске*, у: *О кнезу Лазару*, (ур.) Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић, Београд: Филозофски факултет 1975, 338–408.
- Pantić, M., *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd: Srpska književna zadruga 1990.
- Papastratos, D., *Paper Icons: Greek Orthodox religious engravings 1665–1899*, Vol. I–II, Athens 1990.
- Pattemore, S., *The People of God in the Apocalypse: Discourse, Structure and Exegesis*, Cambridge University Press 2004.
- Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedenburg, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005.
- Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003.
- Patriotizam*, (ur.) Igor Primorac, Zagreb: Kruzak 2004.
- Пенингтон, Д. Х., *Европа у седамнаестом веку*, Београд: Clio 2002.
- Песништво ренесансе и барока: Дубровник, Далмација, Бока Кољорска*, (ур.) Мирован Пантић, Београд: Просвета 1968.
- Петковић, С., *Српски свештеници у сликарству православних народа*, Нови Сад: Матица српска 2007.
- Петровић, Д., *Музика у Орфелиновом делу „Поздрав Мојсеју Пућнику“*, у: *Српска графика XVIII века*, зборник радова, (ур.) Динко Давидов, Београд: Балканолошки институт САНУ 1986, 175–179.
- Петровић, М., *Стари српски зајиси и најјисци из Војводине*, II, Нови Сад: Матица српска 1995.
- Pettegree, A., *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge University Press 2005.
- Pettegree, A., *A Provincial News Community in Sixteenth-Century Europe*, у: *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*, (Ed.) Judith Pollmann and Andrew Spicer, Leiden: Brill 2007, 33–48.
- Pierling, O., Rački, F., *L. Komulovića izveštaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku*, у: *Starine JAZU* 14 (1882), 83–124.

- Поезија Дубровника и Боке Коџорске*, (ур.) Злата Бојовић, Нови Сад: Матица српска 2010.
- Polleroß, F., *Zur Repräsentation der Habsburger in der bildenden Kunst*, у: *Welt des Barock*, (Hg.) Rupert Feuchtmüller und Elisabeth Kovács, Wien 1986, 87–104.
- Polleroß, F., *Kaiser, König, Landesfürst: Habsburgische „Dreifaltigkeit“ im Porträt*, у: *Bildnis, Fürst und Territorium*, (Hg.) Andreas Beyer, Ulrich Schütte und Lutz Unbehaun, München: Deutscher Kunstverlag 2000, 189–218.
- Polleroß, F., „*Pro decore Majestatis*“: *Zur Repräsentation Kaiser Leopolds I. in Architektur, Bildender und Angewandter Kunst*, у: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien* 4/5 (2002/2003), 191–295.
- Polleroß, F., „*Pro Deo, Caesare et patria*.“ *Zur Repräsentation der Stände in Österreich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, у: *Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie*, (Hg.) Gerhard Ammerer, Wien: Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 2007, 479–532.
- Popelka, L., *Castrum Doloris oder „Trauriger Schauplatz“*. *Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemerer Architektur*, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften 1994.
- Поповић, Д., *Племсѝво*, у: *Војводина*, II, Нови Сад: Историско друштво 1939, 111–137.
- Поповић, Д. Ј., *Девеѝ ѝисама Гаврила Сѝефановића Веницловића*, у: *ЗМСКИЈ* 4–5 (1958), 233–247.
- Поповић, Д., *Срѝи у Војводини: Од Карловачкој мира 1699. до Темишварској сабора 1790*, II, Нови Сад: Матица српска 1990.
- Поповић, Д., *Срѝски владарски грѝб у средњем веку*, Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета 1992.
- Поповић, Д., *Метѝрија ѝаѝиријарха Максима*, у: *ЗЛУМС* 34–35 (2003), 111–117.
- Поповић, Д., *Под окриљем свеѝосѝи: кулѝ свеѝих владара и реликвија у средњовековној Срѝији*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2006.
- Поповић, М., *Беоѝрадска ѝврђава*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда 2006.
- Potts, J., *A History of Charisma*, Palgrave Macmillan 2009.
- Pribojević, V., *O podrijetlu i slavi Slavena*, ur. M. Kurelac, Zagreb: Narodne novine 1997.
- Приваѝни живоѝ у срѝским земљама у освиѝ модерној доба*, (ур.) Александар Фотић, Београд: Клио 2005.
- Придаѝак к ручној књизи за селскаја училишѝа. Должносѝи ѝодаников к ѝихову монарху*, Беч 1787.
- Pfeffel, J. A., *Göldene Aepfel in silbernen Schalen*, Augsburg 1746.
- Радојчић, Н., *Срѝска исѝорија Мавра Орѝинија*, Београд: Научна књига 1950.
- Радојчић, Н., *Срѝски исѝоричар Јован Рајић*, Београд: Научна књига 1952.
- Радонић, Ј., *Прилози за исѝорију Срѝа у Ујарској у XVI, XVII и XVIII веку*, I, Нови Сад 1909.
- Радонић, Ј., *Гроф Ђорђе Бранковић и ѝеѝово време*, Београд: СКА 1911.

- Радонић, Ј., *Штампарнице и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама XVII века*, Београд: Издавачко предузеће НР Србије 1949.
- Радонић, Ј., Костић, М., *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд: Научна књига 1954.
- Rady, M. C., *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, New York: Palgrave Macmillan 2000.
- Рајић, Ј., *Историја катихизма православних Србаља у царским државама*, св. 95, Панчево [б.г.].
- Рајић, Ј., *Историја разних словенских народа, највише Бољар, Хорватов и Сербов*, I–IV, Беч 1794.
- Рајковић, Ђ., *Српски народно црквени сабор 1769. у Карловцима*, у: ЛМС 114 (1872), 151–202.
- Ракић, З., *Паул – српски сликар XVII века*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1998.
- Randall, D., *Credibility in Elizabethan and Early Stuart Military News*, London: Pickering & Chatto Publishers 2008.
- Rathmann, J., *Die „Volk“ – Konzeption bei Herder*, у: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 55–66.
- Redekop, B. W., *Thomas Abbt and the Formation of an Enlightened German „Public“*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 58, No. 1. (Jan., 1997), 81–103.
- Reinalter, H., *Die Französische Revolution und Österreich: ein Überblick*, у: *Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit auch in Österreich? Auswirkungen der Französischen Revolution auf Wien und Tirol*, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien 1989, 180–195.
- Religion and Politics in Enlightenment Europe*, (Ed.) James E. Bradley & Dale K. Van Kley, University of Notre Dame Press 2001.
- Reynolds, B. R., *Latin Historiography: A Survey, 1400–1600*, у: *Studies in the Renaissance*, Vol. 2 (1955), 7–66.
- Reynolds, J., *Discourses on Art*, New Haven: Yale University Press 1997.
- Reynolds, S., *Regnal Sentiments and Medieval Communities*, у: *Nationalism*, (Ed.) John Hutchinson and Anthony D. Smith, Oxford University Press 1994, 137–140.
- Ристовић, Н., *Српска књижевност на латинском језику*, у: *XVIII столеће VI* (2007), 40–66.
- Roeck, B., *Civic Culture And Everyday Life in Early Modern Germany*, Leiden: Brill 2006.
- Рокаи, П., Ђере, З., *Историја Мађара*, Београд: Clio 2002.
- Роксандић, Д., *Павао Ритер Вишезовић у српској култури*, у: *Просвјета. Народни српски календар*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета 1995, 73–77.
- Rombouts, S., *Art as Propaganda in Eighteenth-Century France: The Paradox of Edme Bouchardon's Louis XV*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 27, No. 2 (Winter, 1993–1994), 255–282.
- Rose, G., *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, London: Sage 2002.
- Rothenberg, G. E., *Nobility and Military Careers: The Habsburg Officer Corps, 1740–1914*, у: *Military Affairs*, Vol. 40, No. 4 (Dec., 1976), 182–186.

- Руварац, Д., *Српски црквено-народни сабори у Угарској и ц. к. и к. повереници на њима од 1690. до данас*, Земун 1889.
- Руварац, Д., *Мојсије Пејровић, митрополић београдски 1713–1730, прилој историји српске цркве*, у: *Споменик СКА XXXIV* (1898), 81–200.
- Руварац, Д., *Својеручни зајиси владице јорњо-карловачкој, а појом митрополића Павла Ненадовића*, у: *Српски Сион*, год. XIV, бр. 2 (31. јануар 1904), 34–38.
- Руварац, Д., *Тужба обиче народна цесарском величеству*, у: *Српски Сион* 9 (1905), 248–249.
- Руварац, Д., *Наставление Митрополића Павла Ненадовића фрушкојорским настојатељима о владању ири долазу цара Јосифа II. у манастир*, у: *Српски Сион* 23 (1905)
- Руварац, Д., *Јосиф Рајачић – патријарх бујарски и целаја Илирика*, у: *Српски Сион* XVII (1907), 305–306.
- Rude, G., *The London „Mob“ of the Eighteenth Century*, у: *The Historical Journal*, Vol. 2, No. 1 (1959), 1–18.
- Rupitz, J., *Indices der verbotenen Bücher in Österreich 1754–1792*, у: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 921–932.
- Самарџић, Р., *Писци српске историје*, I, Београд: Просвета 1976.
- Самарџић, Р., *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, у: *Историја српској на-
рода*, III/2, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 7–104.
- Sashegyi, O., *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.: Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1958.
- Свети Сава у српској историји и традицији, (ур.) Сима Ђирковић, Београд: САНУ 1998.
- Seton-Watson, H., *Old and New Nations*, у: *Nationalism*, (Ed.) John Hutchinson and Anthony D. Smith, Oxford 1994, 134–137.
- Sedlák, P., *Leopold Kollonich (1631.–1707.) – kardinal hrvatskoga podrijetla i njegova crkvena i politička djelatnost: (300. obljetnica smrti primasa Leopolda Kollonica)*, у: *Croatia Christiana Periodica*, Vol. 60, No. 31 (Prosinac 2007), 85–99.
- Segesvary, V., *The History of a Private Library in 18th Century Hungary: The Library of Pál and Gedeon Ráday*, Hague 2005.
- Seidler, M. J., „Wer mir gutes thut, den liebe ich“: Pufendorf on Patriotism and Political Loyalty, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedenburg, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005, 335–365.
- Сербске летописи*, год. II, св. 5 (1826); *Сербский летопись* 61/2 (1843)
- Српски народни листи* 40 (1842)
- Сечански, В., *Вуков Рјечник из 1818. године*, у: *Сусрећи библиографа '86–'87*, Инђија 1988, 100–105.
- Silver, L., *Marketing Maximilian: the visual ideology of a Holy Roman Emperor*, Princeton University Press 2008.

- Симић, В., *Ars memorie: Констийиуисање кулџа Досиџеја Обрадовића на љримеру њејовој Мезимца из 1818. јодине*, у: XVIII сџолеће VI (2007), 161–172.
- Симић, В., *Неколико речи о емблему Друшџва за љроучавање 18. века*, у: XVIII сџолеће VI (2007), 212–218.
- Симић, В., *Кулџурни љрансфер у доба љросвеџиџељсџтва: Орфелин, Калиџрафија и реформа срџских основних школа*, у: ЗЛУМС 37 (2009), 193–219.
- Симић, В., *Сава Текелија – љаџриотиа, љросвеџиџељ и добротвор на размеђи XVIII и XIX века*, у: *Сава Текелија: велики срџски добротвор*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2010, 15–106.
- Симић, В., *О должностџи љоддаников к нихову монарху: љолиџички каџихизис из доба љросвеџиџељсџтва*, (у штампџ).
- Simić, V., *Patriotism and Propaganda: Habsburg Media Promotion of the Peace Treaty of Passarowitz*, у: *The peace of Passarowitz, 1718*, (Eds.) Charles Ingrao, Nikola Samardžić & Jovan Pesalj, Purdue University Press 2011, 267–290.
- Скерлић, Ј., *Срџска књџжевносџ у XVIII веку*, Београд 1923.
- Скерлић, Ј., *Омладина и њена књџжевносџ (1848–1871): изучавања о националном и књџжевном романџизму код Срба*, Београд 1925.
- Skinner, Q., *Visions of Politics: Hobbes and Civil Science*, Vol. III, Cambridge University Press 2002.
- Служебник*, Москва 1780.
- Служебник*, Будим 1799.
- Служебник*, Будим 1825.
- Smith, A. D., *Chosen People*, Oxford University Press 2003.
- Soergel, P. M., *Wondrous in his saints: counter-Reformation propaganda in Bavaria*, Berkeley: University of California Press 1993.
- Соларић, П., *Кључић у моје Земљеоџисаније чрез неколика љисма мојему љријаџељу Л. Н., Венеџија 1804.*
- Solarić, P., *Azbuka slavenska izjasnena Rimskom, po pravopisaniju Dalmatskomu, Horvatskomu, Slavonskomu, i Krajnskomu. Ljubitelem svojega jezuka i pisma*, Venecija 1814.
- Sommerville, J. P., *Absolutism and royalism*, у: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, (Ed.) J. H. Burns and M. Goldie, Cambridge University Press 1991, 347–373.
- Sonnenfels, J. von, *Von dem Verdienste des Portraitmalers: in einer außerordentlichen Versammlung der k. k. freyen Zeichnung- und Kupferstecherakademie am 23. Septemb. 1768*, Wien 1768.
- Sonnenfels, J. von, *Über die Liebe des Vaterlandes*, Wien 1771.
- Sonnenfels, J. von, *Ueber die Ankunft Pius des VI. in Wien. Fragment eines Briefes*, Wien 1782.
- Србљак: службе, канони, акаџиистџи*, (ур.) Ђорђе Трифуновић, I–III, Београд: Српска књџжевна задруга 1970.
- Срџска љрађанска љоезија XVIII и с љочейка XIX сџолећа*, (ур.) Боровоје Маринковић, II, Београд: Просвета 1966.

- Стајић, В., *Грађанско друштво и сељаци*, у: Војводина, II, Нови Сад: Историско друштво 1939, 164–268.
- Стајић, В., *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад 1947.
- Стајић, В., *Новосадске диографије*, I/1, Нови Сад: Матица српска 2002.
- Stauber, R., *Vaterland – Provinz – Nation: Gesamtstaat, Länder und nationale Gruppen in der österreichischen Monarchie 1750–1800*, у: *Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhundert und seine Wirkungsgeschichte* 10/2 (1998), 59–72.
- Стематеографија, *Изображеније оружјѣ илирических, изрезали у бакру Христофор Цефаровић и Тома Месмер 1741*, (ур.) Динко Давидов, Нови Сад 1972.
- Stephenson, D., *Visions of Heaven. The Dome in European Architecture*, New York: Princeton Architectural Press 2005.
- Степовик, Д. В., *Украинская ірафика XVI–XVIII вв.: Эволюция образной системы*, Киев 1982.
- Sternfeld, N., *Ein Bildreporter im Dienste Ihre Majestät*, у: *Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 116–125.
- Стефановић, В., *Стихира Србима свейићельима – скраћена верзија са доунским текстом и коментаром*, у: *Бојословље IX (XXIV)*, св. 1–2 (1965), 185–193.
- Стефановић, М. Д., *Први еј у српској књижевности као јародија јуначкој еја*, у: Јован Рајић, *Бој змаја са орлови*, Београд: Службени гласник 2008, 109–126.
- Стефановић, М. Д., „Наравоучићелна“ комедија, у: Емануил Јанковић, *Трјовци*, Београд: Службени гласник 2008, 137–156.
- Стефановић, М. Д., *Лексикон српској просвјетићельства*, Београд: Службени гласник 2009.
- Стефановић, М. Д., *Чему историографија у 18. столећу?*, у: *Испраживања* 21 (2010), 125–131.
- Стојановић, Љ., *Сћари српски зайиси и најијиси*, књ. II, Београд 1903.
- Стојановић, Љ., *Сћари српски зайиси и најијиси*, књ. V, Београд 1925.
- Стојанчевић, В., *Рајићев сјев Бој змаја с орлови као историјски извор*, у: Јован Рајић – *живој и дело*, (ур.) Марта Фрајнд, Београд: Институт за књижевност и уметност 1997, 155–160.
- Стојанчевић, В., *Српски народ у својој новијој историји: крај XVII – почетак XX века*, Нови Сад: Прометеј 1998.
- Стоканов, Р., *Сомбор у 18. веку у „Зодойису“ самосћана фрањевачкој*, у: *XVIII столеће III* (2002), 89–98.
- Стошић, Љ., *Зайагноевројска ірафика као јредложак у српском сликарству XVIII века*, Београд: САНУ 1992.
- Stošić, Lj., *Emblematic Motifs on Baroque Gates of Belgrade*, у: *Balkanica* 28 (1997), 213–233.
- Стошић, Љ., *Српска уметност 1690–1740*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2006.
- Strong, R., *Coronation: From the 8th to the 21st Century*, London: Harper Perennial 2006.

- Sudar, K., *Die Regierung und die Universitätsdruckerei (1777–1830)*, y: *Typographia Universitas Hungaricae Budae 1777–1848*, Hrsgs. Von Péter Király, Budapest 1983, 85–90.
- Sugar, P. F., *The Nature of the Non-Germanic Societies under Habsburg Rule*, y: *Slavic Review*, Vol. 22, No. 1 (Mar., 1963), 1–30.
- Sharpe, J. A., „Last Dying Speeches“: Religion, Ideology and Public Execution in Seventeenth-Century England, y: *Past & Present*, No. 107 (May, 1985), 144–167.
- Shoemaker, R. B., *The London Mob: Violence and Disorder in an Eighteenth-Century City*, London: Hambledon Continuum 2007.
- Shubin, D. H., *A history of Russian Christianity: The Patriarchal Era through Peter the Great, 1586 to 1725*, Vol. II, New York: Algora Publishing 2005.
- Scrivener, M., *The Cosmopolitan Ideal in the Age of Revolution and Reaction, 1776–1832*, London: Pickering & Chatto 2007.
- Schama, S., *The Domestication of Majesty: Royal Family Portraiture, 1500–1850*, y: *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 17, No. 1 (Summer, 1986), 155–183.
- Schwandneri, J. G., *Calligraphia latina. Austriaci Stadelkirchensis Dissertatio Epistolaris De Calligraphiae Nomenclatione, Cultu, Praestantia, Utilitate*, Viennae 1756.
- Scheutz, M., Wührer, J., *Dienst, Pflicht, Ordnung und „gute Policey“. Instruktionsbücher am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, y: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 15–94.
- Scheutz, M., „Hab ichs auch im würrthshaus da und dort gehört [...]“. *Gaststätten als multifunktionale öffentliche Orten im 18. Jahrhundert*, y: *JÖGEAJ* 18/19 (2004), 169–203.
- Schmal, K., *Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung: Religiöse Praxis und Sendungsbewußtsein gegenüber Familie, Untertanen und Dynastie*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2001.
- Schmidt, C. B., *Antonio Cesti's „Il pomo d'oro“: A Reexamination of a Famous Hapsburg Court Spectacle*, y: *Journal of the American Musicological Society*, Vol. 29, No. 3 (Autumn, 1976), 381–412.
- Schmidt, J., *Civility, Enlightenment, and Society: Conceptual Confusion and Kantian Remedies*, y: *The American Political Science Review*, Vol. 92, No. 2 (Jun 1998), 419–427.
- Schmidt, R. J., *Cultural Nationalism in Herder*, y: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 17, No. 3 (Jun., 1956), 407–417.
- Schmitt-Vorster, A., *Pro Deo et Populo: Die Porträts Josefs II. (1765–1790). Untersuchungen zu Bestand, Ikonographie und Verbreitung des Kaiserbildnisses im Zeitalter der Aufklärung*, (рукопис докторске дисертације), München 2006.
- Schmoldt, W., *Die Nadelstiche des Kupferstechers: Graphische Portraits als Mittel der Propaganda*, y: *Krieg der Bilder: Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus*, (Hg.) Wolfgang Cilleßen, Katalog der Ausstellung Deutsches Historisches Museum, Berlin: G + H Verlag 1997, 67–75.
- Schneiders, W., *Das Zeitalter der Aufklärung*, München: C. H. Beck 2001.

- Schumann, J., *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.*, Berlin: Akademie Verlag 2003.
- Tadić, J., *Dubrovnik u vreme Dživa Gundulića*, у: *Srpski književni glasnik* LVI /4 (1939), 275–282.
- Tanner, M., *The Last Descendant of Aeneas: the Hapsburgs and the Mythic Image of the Emperor*, New Haven: Yale University Press 1993.
- Татић-Ђурић, М., *Стилугије о Бојородици*, Београд: Јасен 2007.
- Таубе, Ф. В. Фон, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и војводства Срема*, Нови Сад: Матица српска 1998.
- Текелија, С., *Описаније живописа*, Београд: Просвета 1966.
- Текелија, С., *Dissertatio ivridica de cavsа, et fine civitatis = Правна дисертација о узроку и циљу постојања државе*, (ур.) Душан Николић, Нови Сад: Матица српска 2009.
- Telesko, W., *Das Thesenblatt: Gestaltwandel und Funktionsweise eines frühneuzeitlichen Kommunikationsmittel*, у: *Druckgraphik, Funktion und Form*, (Hg.) Robert Stalla, Berlin: Deutscher Kunstverlag 2001, 29–36.
- Telesko, W., *Herrscherdarstellungen und Programmbilder*, у: *Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 74–91.
- Тимотијевић, М., *Идејни програм зидног сликарства у ирирацији манастира Крушедола*, у: *Саопштења РЗСК* XIX (1987), 109–126.
- Тимотијевић, М., *Христифор Џефаровић – коњанички иориреи Браће Стратимировић – као Militis Christiani*, у: *ЗНМ* 13/2 (1987), 71–82.
- Тимотијевић, М., *Визијација манастира Шишајовца: ирило истраживању ефемерног сјектакла*, у: *Манастир Шишајовац*, Београд: Српска академија наука и уметности 1989, 341–366.
- Тимотијевић, М., *Пориреи архијереја у новијој српској уметности*, у: *Западноевропски дарок и византијски свет*, Зборник радова са научног скупа одржаног од 10. до 13. октобра 1989, Београд: САНУ 1991, 147–174.
- Исти, *Сремски десетости Бранковићи и оснивање манастира Крушедола*, у: *ЗЛУМС* 27/28 (1991/92), 128–133.
- Тимотијевић, М., *Уметности и описица: иориреи Јосифа II на иконосису Теодора Илића Чешљара у Мокрину*, у: *ЗФФ* XVIII (1994), 283–310.
- Тимотијевић, М., *Идејни програм зидног сликарства у олтарском иростору манастира Крушедола*, у: *Саопштења РЗСК* 26 (1994), 95–127.
- Тимотијевић, М., *Српско дарокно сликарство*, Нови Сад: Матица српска 1996.
- Тимотијевић, М., *Црква Светиој Георгија у Темишвару*, Нови Сад: Матица српска 1996.
- Тимотијевић, М., *Трон за кивот са мошима светиој Теодора Тирона у манастиру Ново Хойово – иорекло облика и значење*, у: *Грађа за ироучавање сјоменика културе Војводине* 20 (1999), 123–138.

- Тимотијевић, М., О симболичним фигурама композиција „Јевреји на водама вавилонским“ Едуарда Бендемана и Живка Пејровића, у: Саопштења РЗСК XXXII–XXXIII (2000/2001), 81–98.
- Тимотијевић, М., Бојородица Бездинска и верско-политички програми илустрација Арсенија IV Јовановића, у: *Valcanica* XXXII–XXXIII (2001/2002), 311–346.
- Тимотијевић, М., Римничко издање Србљака и барокна примењена амблематика, у: *ЗМСКИЈ* 50, св. 1/2 (2002), 87–98.
- Тимотијевић, М., Гуслар као симболична фигура српској народној певачици, у: *ЗНМ* XVII/2 (2004), 253–285.
- Тимотијевић, М., Васпитање емоција и уобличавање модерној грађанској идентитетској код Срба, у: *ГДИ* 1–3 (2005), 7–24.
- Тимотијевић, М., Композиције Стефана Гавриловића „Гај Муције Сцевола пред Порсеном“ и „Томириса са Кировом главом“ као илустрацијски „*Exemplum virtutis*“, у: *ЗНМ* XVIII/2 (2005), 273–309.
- Тимотијевић, М., Рађање модерне државности. Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века, Београд: *Clio* 2006.
- Тимотијевић, М., Бојородица Смедеревска, у: *ЗЛУМС* 36 (2008), 57–87.
- Тимотијевић, М., Крушедолска илустрација и верско-политички програми „групе цркве“ у Карловачкој митрополији, у: *Анали Огранка САНУ у Новом Саду*, Додатак броју 4 – за годину 2008, Нови Сад 2008, 61–82.
- Тимотијевић, М., Манастир Крушедол, I–II, Београд: Драганић 2008.
- Тимотијевић, М., „Просветио манастира Крушедола у Срему“: бакорез Захарија Орфелина из 1775., *ЗЛУМС* 38 (2010), 111–136.
- Тимотијевић, М., Таковски усанак – српске Цвице. О произвођењу јавног сећања и заборављања у симболичној политици званичне репрезентативне културе, (рукопис рада).
- Тодић, Б., Јов Василијевић у Карловцима 1743–1744. године, у: *ЗНМ* XVIII/2 (2007), 179–201.
- Тодић, Б., Косовска битка Амвросија Јанковића и остале уништене зидне слике у илустрацији манастира Врбника, у: *Радови о српској уметности и уметницима XVIII века: по архивским и другим подацима*, Нови Сад: ГМС 2010, 281–302.
- Todorović, J., *The Orthodox Concept of Renovatio Imperii and the Equestrian Portrait of Emperor Dushan*, у: *Object*, No. 3 (2000/2001), 102–107.
- Todorović, J., *An Orthodox Festival Book in the Habsburg Empire: Zaharija Orfelin's Festive Greeting to Mojsej Putnik (1757)*, Ashgate Publishing 2006.
- Тодоровић, Н., Медаља у служби идеје мира, у: *ЗНМ* 1 (1956/57), 320–331.
- Тодоровић, Н., *Пожаревачки мир, 1718, у литератури, гравири и медаљерству*, у: *ЗНМ* VIII (1975), 509–524.
- Тодоровић, Н., *Југословенске и иностране медаље*, Београд: Народни музеј 1964.
- Томашевић, К., Музичка делатност језуита у Београду и Пејроварадину током XVII и XVIII века, у: *ЗМССУМ* 18–19 (1996), 69–78.
- Томин, С., *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад: Платонеум 2007.

- The Cambridge history of political thought, 1450–1700*, (Ed.) by J. H. Burns, Cambridge University Press 1991.
- The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350 – c.1450*, Ed. by J. H. Burns, Cambridge University Press 1998.
- Thomas, P. D. G., *The Beginning of Parliamentary Reporting in Newspapers, 1768–1774*, у: *The English Historical Review*, Vol. 74, No. 293 (Oct., 1959), 623–636.
- Точанац, И., Проблем њивилеија у Краљевини Срдији, у: XVIII сџолеће VI (2007), 173–183.
- Точанац, И., Беџрагска и Карловачка мџџројџлија: џроцес уједињења (1722–1731), у: ИЧ 55 (2007), 201–217.
- Ђирковић, С., Рајућева исџорија и џочеци модерне срџске исџориџџрафије, у: ЛМС 453, св. 4 (1994), 528–536.
- Uzelac, Z., *Balthasar Neuman i barokni Beograd - jedna reinterpetacija Sangallovog bunara iz Orvieta*, у: *Їовјек и простор*, 7–8 (1988), 31–34.
- Umbach, M., *The Politics of Sentimentality and the German Furstenbund, 1779–1785*, у: *The Historical Journal*, Vol. 41, No. 3 (Sep., 1998), 679–704.
- Unowsky, D. L., *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria 1848–1916*, West Lafayette: Purdue University Press 2005.
- Успенски, Н. Д., *Колизџја двеју џеолоџија џри ревџзији руских доџслужбених књиџа у XVII веку*, Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке 2004.
- Fairey, J., *The Politics of ABCs: „Language Wars“ and Literary Vernacularization Among the Serbs and Romanians of Austria-Hungary, 1780–1870*, у: *The vulgar tongue: medieval and postmedieval vernacularity*, (Ed.) Fiona Somerset and Nicholas Watson, Pennsylvania State University 2003, 177–197.
- Feichtinger, J., Heiss, J., *Berichterstattung vom letzten österreichischen Türkenkrieg, у: Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 138–155.
- Fine, R., *Cosmopolitanism*, London: Routledge 2007.
- Fischer, W., *Dositej Obradović als bürgerlicher Kulturheld: zur Formierung eines serbischen bürgerlichen Selbstbildes durch literarische Kommunikation: 1783–1845*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2007.
- Fontana, B., *Love of Country and Love of God: The Political Uses of Religion in Machiavelli*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 60, No. 4. (Oct., 1999), 639–658.
- Фџришковић, А., *Текелије, војничко џлемсџво XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 1985.
- Фџришковић, А., *Полиџџички, џравни и грушџџвени џноси код Срба у Хабзбуршкој монархији*, у: *Исџорија срџској народа*, IV/1, Београд: Српска књижевна за- друга 1986, 233–305.
- Forster, M. R., *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany, 1550–1750*, Cambridge University Press 2001.

- Фотић, А., *Свејџа Гора и Хиландар у Османском царстџву (XV–XVII век)*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2000.
- Fox, R. A., J. G. Herder on Language and the Metaphysics of National Community, y: *The Review of Politics*, Vol. 65, No. 2 (Spring, 2003), 237–262.
- François, E., „Peuple“ als politische Kategorie, y: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 35–45.
- Freedberg, D., *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, University of Chicago Press 1991.
- Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit auch in Österreich? Auswirkungen der Französischen Revolution auf Wien und Tirol*, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien 1989.
- Friedeburg, R. Van, *In Defense of Patria: Resisting Magistrates and the Duties of Patriots in the Empire from 1530s to the 1640s*, y: *Sixteenth Century Journal*, Vol. 32, No. 2. (Summer, 2001), 357–382.
- Friedrich, A., *Emblemata Nova*, Frankfurt 1644.
- Fritz, P. S., *The Trade in Death: The Royal Funerals in England, 1685–1830*, y: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 15, No. 3 (Spring, 1982), 291–316.
- Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities, 1470–1750*, (Ed.) by Eszter Andor and István György Tóth, Budapest: Central European University 2001.
- Frötschel, R., *Mit Handkuss. Die Hand als Gegenstand des Zeremoniells am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, y: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 337–356.
- Фуко, М., *Нагзирајући и кажњавајући: рођење зајџвора*, Београд: Просвета 1997.
- Fülop, G., *Die Universitätsdruckerei und das ungarische Buch- und Verlagswesen im Zeitalter der Aufklärung und der Reformzeit*, y: *Typographia Universitas Hungaricae Budaе 1777–1848*, (Hg.) Péter Király, Budapest: Akadémiai Kiadó 1983, 113–118.
- Habermas, J., *Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Београд: Kultura 1969.
- Хегедиш, А., *Нови власћелини и њихови кметџови у Банатџу 1782. јодине*, y: *Годишњак Друшћџва истџоричара Војводине* (1978), 55–75.
- Хегедиш, А., *Јосиф II о свом јуџџовању у Банатџ 1768*, y: *Истџраживања* 11 (1985), 202–251.
- Hellmuth, E., *Die „Wiedergeburt“ Friedrichs des Großen und der „Tod fürs Vaterland“: Zum patriotischen Selbstverständnis in Preußen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, y: *Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhundert und seine Wirkungsgeschichte* 10/2 (1998), 23–54.
- Herman, A. L., *The Language of Fidelity in Early Modern France*, y: *The Journal of Modern History*, Vol 67, No. 1 (Mar., 1995), 1–24.
- Hieronymus Löschenkohl (1753–1807)*, (Hg.) Peter Pötschner, Wien: Histor. Museum der Stadt Wien 1959.

- Historisches Wörterbuch der Philosophie*, (Hg.) Joachim Ritter, Karlfried Gründer und Gottfried Gabriel, Bd. 6, Basel: Schwabe Verlag 1984.
- Хлапец-Ђорђевић, Ј., *Подвојвода Јован Монастирлија*, у: ЛМС 247/1 (1908), 1-24.
- Хобс, Т., *Левијатан или мајерија, облик и власт државе црквене и грађанске*, 1-2, Ниш: Градина 1991.
- Hobsbawm, E. J., *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, Zagreb: Novi liber 1993.
- Holló, S. A., Dománszky G. S., *József nádor (1776-1847) Pest-Budán: kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban*, Budapesti 1997.
- Holton, R. J., *The Crowd in History: Some Problems of Theory and Method*, у: *Social History*, Vol. 3, No. 2 (May, 1978), 219-233.
- Holčík, Š., *Krönungsfeierlichkeiten in Pressburg/Bratislava 1563-1830*, Bratislava: Tatran 1988.
- Houk, K. J., *Cosmopolitanism*, у: *New Dictionary of the History of Ideas*, (Ed.) by Maryanne Cline Horowitz, II, New York: Charles Scribner's Sons 2005, 487-489.
- Cilleßen, W., *Vorboten des Krieges: politische Graphik und Bildsatire im späten 17. Jahrhundert*, у: *Krieg der Bilder: Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus*, (Hg.) Wolfgang Cilleßen, Katalog der Ausstellung Deutsches Historisches Museum, Berlin: G + H Verlag 1997, 11-36.
- Collins, S. D., *Aristotle and the Rediscovery of Citizenship*, Cambridge University Press 2006.
- Comenius, J. A., *The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart*, Whitefish: Kessinger Publishing 1992.
- Connor, W., *The Timelessness of Nations*, у: *History And National Destiny: Ethnosymbolism and its Critics*, (Eds.) Montserrat Guibernau & John Hutchinson, Blackwell Publishing 2004, 35-47.
- Considine, J., *Dictionaries In Early Modern Europe – Lexicography And The Making Of Heritage*, Cambridge University Press 2008.
- Corbett, M., Lightbown, R., *The Comely Frontispiece: The Emblematic Title-page in England, 1550-1660*, London: Routledge 1979.
- Coreth, A., *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1629-1740)*, Wien 1950.
- Coreth, A., *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock*, Wien: Verlag für Geschichte und Politik 1982.
- Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, (Ed.) János M. Bak, Berkeley: University of California Press 1990.
- Cranz, F. E., *De Civitate Dei*, XV, 2, and *Augustine's Idea of the Christian Society*, у: *Speculum*, Vol. 25, No. 2. (Apr., 1950), 215-225.
- Crnobrnja, N., *Spomen medalje izdate povodom austrijskog osvajanja Beograda 1688, 1717. i 1789. godine i Požarevačkog mira 1718. godine*, у: *Dinar* 23 (2004), 61-64.
- Cultural Translation in Early Modern Europe*, (Ed.) Peter Burke and R. Po-Chia Hsia, Cambridge University Press 2007.
- Curran, J. V., *Oral Reading, Print Culture, and the German Enlightenment*, у: *The Modern Language Review*, Vol. 100, No. 3 (Jul., 2005), 695-708.
- Cushing, G. F., *Books and Readers in 18th-Century Hungary*, у: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 47, No. 108 (Jan., 1969), 57-77.

- Charipova, L., *Peter Mohyla's Translation of „The Imitation of Christ“, y: The Historical Journal*, Vol. 46, No. 2 (Jun., 2003), 237–261.
- Chrościcki, J., *Ceremonial Space, y: Iconography, propaganda, and legitimation*, (Ed.) by Allan Ellenius, Oxford University Press 1998, 193–216.
- Човек доба ѿросвећености, (ур.) Мишел Вовел, Београд: Клио 2006.
- Чудо у словенским културама, (ур.) Дејан Ајдачић, Београд: Научно друштво за словенске уметности и културе 2000.
- Чурчић, Л., *Српске књије и српски ѿисци 18. века*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада 1988.
- Чурчић, Л., *Џефаровићева 1741. година*, y: ЗЛУМС 26 (1990), 271–286.
- Чурчић, Л., *Књија о Захарију Орфелину*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета 2002.
- Швикер, Ј. Х., *Полиѿиичка исиѿорија Срба у Угарској*, Нови Сад: Матица српска 1998.
- Шелмић, Л., *Бакрорез „Кнез Лазар“ Захарије Орфелина*, y: *Српска умеѿности 18. и 19. века: одабрани чланци и сиѿудије*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2003, 15–25.
- Шкорић, Д., *Јавни животи новосадских дрворезбара браће Марковић*, y: *Домеѿи*, 128–129 (пролеће–лето 2007), 81–103.
- Шкорић, Д., *Кулѿи Марије Снежне у Пеѿироварадину*, y: *XVIII сиѿолеће*, VII (2008), 116–123.
- Шобат, С., *Наук хриѿћански за малољеѿину гечицу ѿравославне исиѿочне цркве*, Загреб: Епархијски управни одбор 2002.
- Xénia, G., *Istenszülő az életadó forrás: Egy győri ikon a szentendrei Szerb Egyházművészeti Gyűjteményből*, (рукопис чланка), Budapest 2001.
- Yates, F. A., *The Art of Memory*, Pimlico 1992.
- Yeager, S. M., *Jerusalem in Medieval Narrative*, Cambridge University Press 2008.
- Yonan, M. E., *Conceptualizing the Kaiserinwitwe: Empress Maria Theresia and Her Portraits*, y: *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, Ed. by Allison Levy, Ashgate Publishing 2003, 109–128.
- Yonan, M. E., *Modesty and Monarchy: Rethinking Empress Maria Theresa at Schönbrunn*, y: *Austrian History Yearbook* 35 (2004), 25–47.
- Zaubertöne: *Mozart in Wien 1781–1791*, Ausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, (Hg.) Günter Dürig, Wien 1991.
- Zmora, H., *Monarchy, aristocracy, and the state in Europe 1300–1800*, London: Routledge 2001.